174

DE SAUSSURE CZÉZÁRNAK

II. RÁKÓCZI FERENCZ FEJEDELEM UDVARI NEMESÉNEK

TÖRÖKORSZÁGI LEVELEI

1730–39-BŐL ÉS

FÖLJEGYZÉSEI

1740-BŐL

A FEJEDELEM UTOLSÓ ÉVEIRŐL, HALÁLÁRÓL, VÉGRENDELETÉRŐL ÉS EMLÉKIRATAIRÓL

EREDETI FRANCZIA SZÖVEGBEN ÉS MAGYAR FORDÍTÁSBAN, BEVEZETÉSSEL, MAGYARÁZATOKKAL ÉS TÖRTÉNELMI JEGYZETEKKEL KÍSÉRVE

KÖZLI

THALY KÁLMÁN

KÖZZÉTESZI A FERIDUN BEY- ÉS FLÓR-ALAPÍTVÁNYOKBÓL
A M. T. AKADÉMIA TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGA

BUDAPEST
KIADJA A MAGY. TUD. AKADÉMIA
1909

Ára 8 kor.

DE SAUSSURE CZÉZÁR

De Saussure

DE SAUSSURE CZÉZÁR

TÖRÖKORSZÁGI LEVELEI

ÉS

FÖLJEGYZÉSEI RÁKÓCZIRÓL

(1730—1740)

MAGY. AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

LETTRES DE TURQUIE

(1730—39)

ET

NOTICES

(1740)

DE CÉSAR DE SAUSSURE

GENTILHOMME DE LA COUR DE

S. A. S. LE PRINCE FRANÇOIS RÁKÓCZI II.

CONCERNANT LES DERNIÈRES ANNÉES, LA MORT, LE TESTAMENT ET LES MÉMOIRES DE CE PRINCE

COMMUNIQUÉS EN TEXTE ORIGINAL FRANÇAIS ET EN TRADUCTION HONGROISE AVEC UNE PRÉFACE ET DES REMARQUES HISTORIQUES

PAR

COLOMAN DE THALY

ÉDITION DE LA COMMISSION HISTORIQUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES

BUDAPEST

ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES

1909

322785

DE SAUSSURE CZÉZÁRNAK

II. RAKÓCZI FERENCZ FEJEDELEM UDVARI NEMESÉNEK

TÖRÖKORSZÁGI LEVELEI

1730—39-BŐL ÉS

FÖLJEGYZÉSEI

1740-BŐL

A FEJEDELEM UTOLSÓ ÉVEIRŐL, HALÁLÁRÓL, VÉGRENDELETÉRŐL ÉS EMLÉKIRATAIRÓL

EREDETI FRANCZIA SZÖVEGBEN ÉS MAGYAR FORDÍTÁSBAN, BEVEZETÉSSEL, MAGYARÁZATOKKAL ÉS TÖRTÉNELMI JEGYZETEKKEL KÍSÉRVE

KÖZLI

THALY KÁLMÁN

KÖZZÉTESZI A FERIDUN BEY- ÉS FLÓR-ALAPÍTVÁNYOKBÓL
A M. T. AKADÉMIA TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGA

BUDAPEST
KIADJA A MAGY. TUD. AKADÉMIA
1909

MTAK
0 00003 01717 3

232605

MAGY. AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

R
1977

FRANKLIN TÁRSULAT NYOMDÁJA.

BEVEZETÉS.

A XVII. század második és a XVIII. század első felében nagy divatba jött Európa művelt országaiban — élén a franczia nemzettel — a naplók, emlékiratok, önéletrajzok írása. Minálunk magyaroknál is, igen korán, a többi czivilizált nemzetekkel egyidejűleg honosult meg ez a dícséretes szokás, a mit jó részben ifjaink külföldi egyetemekre járásának tulajdoníthatunk. Elterjedt az, és pedig úgy, hogy a régebb időkben többnyire latinúl írott e nemű följegyzéseket a fönt jelzett virágzási korszakban túlnyomó számban már nemzeti nyelvünkön szerkesztették, mint irodalmi emlékeink mutatják. Nemzeti fejedelmeink, mint pl. Thökölÿ Imre és II. Rákóczi Ferencz, diplomatáiktól utasításaikban már egyenesen megkövetelik küldetéseikről a rendes naplóvezetést és e naplók, majdnem kivétel nélkül, magyar nyelvűek. E példákat követték a magánosok is; pl. gr. Bethlen Miklós magyarúl írja Emlékiratait, sőt a még régebben élt Kemény János fejedelem is Önéletrajzát; általában az erdélyieknél, valamint a magyarországi kuruczoknál

majdnem kizárólag magyar a napló- és mémoire-irodalom nyelve. Csak mi magunk is jelentékeny számú magyar nyelvű kisebb-nagyobb naplót fedeztünk föl és adtunk ki a Thökölÿ- és Rákóczi-korból, alig egy-két latin avagy német szövegű mellett.

E különféle tárgyú és tartalmú kuruczvilági naplók között van egynehány, úgyszólván tisztán csak Rákóczi Ferencz fejedelem személyére vonatkozó és udvari környezetének napról-napra viselt dolgairól szóló, tehát első sorban életrajzi becscsel bíró is, mint pl. udvari belső titkárának, *Beniczky Gáspár*nak kiváló pontosságú naplója, (1707—1710); csak kár, hogy ez az 1710. év február havával megszakad s az emigratió idejében már nem folytatódik, pedig a naplóíró maga is Lengyelországba bujdosott és ott, Danczkában is még, oldala mellett tartózkodik vala a fejedelemnek, egészen ennek hajóra szálltáig, franczia földre költözéséig. A hűséges naplóíró titkár rendezte volt Danczkán a fejedelem levéltárát, s csak azután búcsúzott el további bujdosó útra készülő urától s tért vissza hazájába.

Azonban tőle a fejedelem más udvari tisztje, *Szathmári Király Ádám,* a fiatal nemes apród veszi át a naplóíró tollat, ki Rákóczi lengyelországi tartózkodásáról mindent apróra följegyez; 1712 végén szeretett urát híven elkíséri hajóján társaival, Illosvay Jánossal, Mikes Kelemennel, Kisfaludy Boldizsárral és Ghÿczÿ Lászlóval Anglia kikötőjébe,

Hullba, majd a franczia partokra, részletesen leírván zivataros tengeri útjukat, majd azután urának Franczia országban időzését: Párist, Versaillest, Passyt, Marlyt, Rambuillet, Chantillyt, szóval XIV. Lajos udvaránál tartózkodását, a vérbeli Bourbon herczegek- s herczegnőkkel stb. érintkezéseit, majd grosboisi magányát, egészen a fejedelem Törökországba utazása évéig, 1717-ig. Egyáltalán, ő az emigratió első korszakát: a lengyel- és franczia-országi időzés emlékeit örökíté meg.*

Szerencsére a bujdosás második korszakának, a törökországi tartózkodásnak is akadt és pedig a Szathmáriénál sokkal fényesebb tollú s még rokonszenvesebb egyéniségű emlékírója, a halhatatlan *Mikes Kelemen,* a ki — korának irodalmi divatját követvén — *levelek* alakjába öntve hagyá az utókorra hűséges, gyengéd, költői lelkének ma is édes-bús gyönyörrel olvasott szüleményeit.

Így hát, szerencsénkre, a bujdosás mindkét korszakáról maradt fönn egy-egy emlékiratunk. De, hogy emigránsaink köréből még többen is vezettek naplót, készítettek emlékiratokat, — *bizonyos.* Így pl. Mikes «*Törökországi Levelei*»-nek első kiadója, Kulcsár István említi Előszavában (1794), Bercsényi gróf Emlékiratait («*MSS. Mémoires du Comte Bercsény*»), okvetetlenül az ifjabb Bercsényit, *Lászlót,* a ké-

* Szathmári Király Ádám naplóját, Beniczkyével együtt, a *Rákóczi-Tár* I-ső kötetében adtam ki.

sőbbi franczia maréchalt értvén. Továbbá a Ghÿczÿ-család idősb tagjaitól tudom, hogy assakürthi levéltárukban 50—60 év előtt még meg volt Mikes bujdosó társának, a fejedelmet szintén elkísért *Ghÿczÿ László*nak külföldi utazásairól vezetett naplója, s csak az 1850-es években, a Bach-rendszer borús idejében tűnt el. Végre néhai Péchy Tamás volt ministertől értesültem, hogy ősének, *Péchy Miklós* kurucz ezredesnek, Rákóczi egyik benső és őt lengyelországi bujdosásába követett hívének nagyterjedelmű naplója is meg volna még a család péch-újfalusi levelesládái egyikében. Őneki — úgymond — nem egyszer volt a kezében, s kurucz ősapjának különösen a Nagy-Péter czár hadseregében töltött katonai szolgálatai leírására emlékezett még vissza Tamás úr, a kivel ezen naplóról számtalanszor beszéltem. Azonban, ámbár mind ezen, mind a két előbb említett emigrationális napló- vagy emlékiratnak felkutatására minden lehetőt elkövettem: mégis, fájdalom, egyikére nézve sem juthattam sikerre. Majd valaha talán előkerülendnek még; addig legyen legalább itt nyomuk.

Nem lehetetlen végre, sőt az illetők egyéniségét alaposan ismerve, nagyon valószínű, hogy a Rákóczi-emigratió tagjai közül, a Confœderatió egyik volt tanácstitkára, a — mint emigráns a lengyelországi Jaroslawban letelepedve élt és ott 1747. meghalt *Krucsay István;* a Rodostón 1758-ban

elhúnyt szellemes és nagyműveltségű főúr, az udv. főkamarás és diplomata báró *Zaÿ Zsigmond;* az ugyanott lakott s a «Magyar Philosophiá»-t szerzett *Kiss István;* és a fejedelemnek teljes bizalmát bírt első hadsegédje, a vitéz katona s a mellett ügyes tollforgató *Máriássy Ádám* ezredes is vezetett naplót vagy írt mémoire-okat. Csakhogy ezen kéziratok, történetirodalmunk jelentékeny kárára, elkallódtak, elvesztenek, talán örökre.

Azonban Rákóczi fejedelem udvarában s környezetében nem csupán magyarok, hanem más, idegen nemzetbeli, különösen nagyszámú franczia, kiváló képzettségű haditisztek és diplomaták is éltek, a kik közül többen a számüzetés alatt is fejedelmi urok szolgálatában maradván, őt Rodostóba is elkísérték, haláláig hívei valának, hívei részben még fiainak is, avagy ott haláloztak el Rodostóban, Konstantinápolyban. Így régi hű franczia dragonyosezredese, *gr. D'Absac Antal («Dobszák uram»),* a ki utóbb, mint diplomata, főként a spanyol udvarnál, — a hatalmas Alberoni bíbornok idejében, — Franczia-, majd Törökországból, Drinápolyból intézi vala a bujdosó fejedelem ügyeit az ő követeképen; így a nürnbergi patricius származású Langenthali *dr. Lang Ambrús* udv. orvos, ki XIV. Lajost is gyógyította utolsó betegségében; így *Des Chariéres* Jakab János ezredes, a ki Rodostóban fekszik eltemetve; így a fejedelem régi hű franczia tit-

kára, *Bechon Lajos;* így ugyancsak franczia kapitánya, egykori apródja: *De Molitard Lajos,* a kit ő nevelt, mint maga említi végrendeletében; így az emigratió későbbi idejében, D'Absac halála után, legtevékenyebb diplomatája: a «síknyelvű», eszes, ügyes, fáradhatatlan franczia, *báró Vigouroux Ker. János* tábornok; végre ennek idősbik fia, a fejedelemnek 1734—35-ben «udvari első nemese», («prémiere gentilhomme de la cour de S. A. S.») stb.

Hogy ennyi előkelő társadalmi állású, kitűnő műveltségű franczia úr közül, — a kik a bujdosó fejedelem, ez oly vonzó egyéniségű nagy ember oldalánál éltek, vele mindennap érintkeztek, szenvedéseit megosztották, — a naplóvezetés s emlékiratszerzés ama virágzó korszakában csak egy sem szerkesztett volna ily természetű iratot az európaszerte jól ismert és csodált tragikus sorsú fejedelemről, — «a kit még ellenségei is nagynak tartottak», — ez előttünk mindig hihetetlennek tűnt föl. Mert ámbátor a franczia Lajosok korszakának nagy emlékírói: Duc du Saint-Simon, Marquis de Dangeau, majd Duc de Luynes szép jellemrajzokat s éles megfigyelésre valló följegyzéseket írtak Rákócziról, — ez mégis különbözik attól, a mikor az emlékirat középpontját *az ő személye* képezi. Egy *ily* minőségű, franczia vagy más idegen nemzetbeli szerzőtől eredő mémoires-nak felbukkanását vártuk, reméltük mi régóta s reméltük volt mindenkor. Ez

most — kiváló örömünkre — bekövetkezett, és pedig úgy, hogy nem is egy, hanem egyszerre *két* ily emlékirat fölfedezésével s közlésével szolgálhatunk nemzetünknek, II. Rákóczi Ferencz egykorú gyönyörű jellemzésével.

A dicsőséges fejedelem s bujdosó hívei hamvaiknak az 1906. év őszén, országos, nagy, kegyeletes, fényes diadalmenetek és az egész nemzet lelkesült, rajongó hálájának ünnepi, megható kifejezései közt történt hazahozatala betölté hírével az egész világot s a régen elhúnyt dicső szabadsághőseink emléke iránt tanusított e nagyszerű nemzeti hála és hódolatnyilvánulás mindenütt imponált és milliók rokonszenvét nyerte meg a magyarságnak. Már az előkészületeknek s a szent hamvakért Konstantinápolyba, Rodostóba, Izmidbe zarándokolt országos bizottság megjelenésének híre bejárta és betölté a három világrészre kiterjedő ozmán birodalom, az egész Kelet minden zegét-zugát, s mindenki lelkesen érdeklődött irántunk. És már maga e tény is soha nem remélt, meglepő, örvendetes fölfedezésekre vezetett.

Ugyanis még Konstinápolyban működésünk alatt meleghangú meghívás érkezett hozzám, mint a bizottság elnökéhez, a görögországi *Naxos* szigetéről, az ott birtokos előkelő *Laztics-Vigouroux* családtól, hogy Rodostóról utazzunk le hozzájuk, — szíves, sőt nagyszerű fogadtatásról biztosítván előre

is bennünket, — és jelentvén, hogy családi levéltárukban ősüknek, Rákóczi fejedelem diplomatájának, báró Vigouroux Jánosnak hagyatékából származó, nyolcz ládára rúgó eredeti, régi iratok őriztetnek s általunk átvizsgálhatók. Mi ugyan — az odahaza szervezett országos ünnepélyek miatt megszabott határidőnk lévén, — nem utazhattunk el a távoli Naxosba: azonban más úton intézkedtünk, hogy az örvendetes módon felajánlott nagybecsű iratokat megtekinthessük és lemásoltathassuk.

S a kincseket érő ritka kéziratok nagyobb része immár le is vagyon másolva; de a munka még folyik. És e naxosi irományok között találtuk az *első franczia naplót,* Vigouroux báróét, Marseillesből Rodostóba utazásáról s odaérkezéséről Rákóczi ifjabbik fiával, György herczeggel, Illosvayval, stb. Igaz, hogy e napló csak — eleje s vége leszakadott — évszámnélküli csonka töredék, de reménynünk van még a hiányzó részeknek is előkerülésére. Mellette tömérdek nagybecsű okirat maradt fenn: az öreg Rákóczi fejedelem követi utasításai, rangemelő diplomái, József herczegnek teljhatalomlevele id. Vigouroux báró számára és Illosvay János ehhez intézett bizalmas leveleinek egész halmaza, melyek a rodostói udvar és emigratió eddig alig ismert belső életére új, kedves világítást vetnek.

Konstantinápolyban megjelenésünk az ottani diplomatiai körök érdeklődését is fölkelté, különö-

sen az új franczia nagykövet — a volt belügyminister — *Constans* úrét, a kit az ő nagy királyuk, XIV. Lajos szövetségesének és őszintén becsült barátjának, II. Rákóczi Ferencz fejedelemnek általunk most felújított emléke igen élénken vonzott; annyira, hogy a nagykövet úr értesülvén, miszerint hivatali elődei konstantinápolyi irattárának még soha alaposan át nem kutatott része is van: azonnal hozzáláttatott e rejtett lymbus tüzetes átvizsgálásához s rendezéséhez. A minek reánk nézve rendkívül örvendetes eredménye lőn, t. i. a Rákóczi rodostói hátrahagyott irományai, azután könyvei, asztali ezüstneműi, értékesebb bútorai, egyszóval csaknem összes ingóságai, nemsokkal elhúnyta után, az 1736. év tavaszán *Belin* franczia nagykövetségi főtitkár által készített terjedelmes lajstromának,* úgy *Vicomte D'Andrezel* 1725—28-iki franczia nagykövet fejedelmünkkel sűrűn folytatott, végtelen fontos és érdekes levelezéseinek fölfedeztetése. D'Andrezel igen nagy tisztelője, mondhatnók bámulója vala Rákóczi magasztos jellemének és fenkölt szellemének; folytonos bizalmas érintkezésben állt vele, minden kitelhető előzékenységgel viseltetett iránta; gyorsan és gyakorta tudósítgatta őt az európai, főként a francziaországi politikai ügyekről és hírekről, fiáról a bécsi fogságából megszökött és eleinte

* L. e nagyérdekű lajstromot a jelen kötet végén, Függelékül közölve.

a franczia udvarnál időzött György herczegről; sőt még az Európa különböző országaiban megjelenő hírlapok és folyóiratok legújabb számait is ő szerezte be és küldözgeti vala Rodostóba, a fejedelem számára, — a kinek a franczia udvarral és vérbeli herczegekkel folytatott levelezését is közvetíté. Továbbá gyakran találunk leveleiben vonatkozásokat Rákóczi diplomatáinak s hadi főtiszteinek, mint pl. gr. Bercsényi Lászlónak, a fiatal gr. Forgách Zsigmondnak, Máriássy Ádámnak, b. Zay Zsigmondnak, Tóth András franczia ezredesnek, b. Vigourouxnak, Hélissantnak, Bonnak, Martinnak stb. külföldről Konstantinápolyba érkezéséről, követjárásaikról, stb. stb.

És mind e most fölfedezett kiváló becsű iratoknak a magyar kormány által Nemzeti Múzeumunk számára lemásoltathatását a legnagyobb szívességgel kieszközlé kormányánál Constans nagykövet úr. Mind le is másolvák ezek immár; s közzétételük és feldolgozásuk csak idő kérdése.

Mindazáltal a legmeglepőbb s énnekem a legnagyobb örömöt okozott irodalmi fölfedezés nem Konstantinápolyban, sem Naxosban; hanem egészen más, távoli országban: Helvécziában, *Genève*-ben (Genfben) történt, a Rákóczi fejedelem szent hamvai diadalmas hazahozatalának hatása alatt, a melynek híre természetesen oda is elhatott.

Református egyházkerületeinknek ma is meg-

van még az a jó szokásuk, hogy végzett theologus ifjaik legjelesebbjeit a külföld protestáns egyetemeire küldik ösztöndíjjal egy-két évre, magok továbbképzése és esetleg a theologia tudori rangjának elnyerése czéljából. Ekként küldé ki az 1906-ik év őszén a tiszántúli egyházkerület Svájczba, Kálvin városának, Genève-nek híres egyetemére a debreczeni collegiumban a hittudományokat kitüntetéssel végzett és segédlelkészszé avatott *Tóth Sándort*. E lelkes magyar ifjú az egyetemre beiratkozván, csakhamar otthonossá lőn Genfben, a hová ajánlólevelet is vitt egy igen előkelő állású és származású úrhoz, *Dr. Claparède Sándor*hoz, a genèvei ref. egyház főgondnokához, a ki nemzetünk iránt meleg rokonszenvet táplál, kiváló, tudományos képzettségű úr, és különösen a történelmi tudományok iránt érdeklődik, mint a genèvei történelmi társulat buzgó tagja. Claparède úrnak közvetlenül Genf mellett fekvő (Crêt de Florissant) villájában Tóth Sándor a legszívesebb fogadtatásra talált s a nagytekintélyű háziúrnak és magyar születésű hitvesének jóindulatát csakhamar megnyervén, gyakran eljárt hozzájuk. Egyik látogatása alkalmával, (1907 január vége felé), szóba kerülvén Rákóczi fejedelem hamvainak hazahozatala s hálás nemzete részéről lett oly nagyszerű fogadtatása, — Claparède úr, kinek gazdag könyvtára van, megkérdezé fiatal vendégét: ha ismeri-e Rákóczi *Emlékiratait?*

Tóth Sándor azt felelte, hogy igenis, ismeri és olvasta annak, a Rákóczi-kor történetbúvára és az ő debreczeni országgyűlési képviselőjük, Thalÿ Kálmán által közzétett s történelmi jegyzetekkel kísért magyar kiadását; azonban az eredeti franczia kiadást még nem látta.

Claparède úr mondván, hogy ez neki megvan, könyvtárából menten ki is kereste és Tóth kezébe adá a hágai 1739-iki hat kötetes kiadásnak egy teljesen ép, pompás példányát, melyet is a szemes magyar ifjú érdeklődve forgatván, itt-ott egykorú szép, kerek betűs írással a lapszélekre írt jegyzeteket s igazításokat vett észre benne; mire tüzetes vizsgálat alá vevén a könyveket, föltűnt neki és Claparède úrnak, — a ki e ritka kiadást csak nem régen szerzé meg, — hogy a VI. kötetbe, a 92. és 93. lapok, vagyis Rákóczi mèmoires-jainak vége és a gr. Bethlen Miklóséinak kezdete közé jó csomó, szám szerint 56 lap írópapír van egykorúlag köttetve. E lapok vörös téntás vonalozással kerítvék és a megelőző lapszéli jegyzeteket tett kéz gyönyörű, sűrű, apró, gömbölyű irásával tele írvák. Csakhamar meggyőződtek, hogy a fejedelem Emlékiratainak *pótlása, folytatása* fekszik előttük, a melynek szerzője a könyvek egykori tulajdonosa: «*César De Saussure, gentilhomme de commandement du Prince Rakoczy.*»

Nem tudván: ha ismeretesek-e már ezek a föl-

jegyzések irodalmilag, avagy nem? Tóth Sándor, — a ki mint volt debreczeni diák engem, a több mint negyedszázad óta a debreczeni I-ső kerületnek, a melyben a collegium is fekszik, országgyűlési képviselőjét személyesen is ismert, — Claparède úr engedelmével azonnal tudósított a leletről, tüzetesebben ismertetvén a kéziratot és tartalmát. Én azonnal, 1907. február elején, nagy örömmel válaszoltam, hogy a lelet eleddig ismeretlen, egészen új, s gratulálok a szerencsés fölfedezéshez. És lemásoltatási engedélyt kérvén s nyervén Claparède úrtól, — mint a m. tud. Akadémia történelmi bizottságának elnöke — intézkedtem a lemásoltatásról, a pontos összeolvasásról stb., szakszerű utasításokat adva Tóth Sándor úrnak. Úgy, hogy a betűhív pontossággal, nagy gonddal készült, összehasonlított s hitelesített másolat a múlt 1907. évi márczius hó vége felé már kezeim közt volt.*

Ez, íme, Saussure *egyik rendbeli* Emlékirata fölfedezésének története.

A nyári hónapok folyamán pedig közvetetlen, személyes levelezésbe bocsátkozván a lelkes, tudós és felülmúlhatlan előzékenységű Claparède Sándor úrral, — e levelezés vezetett azután a további, még nagyobb fontosságú fölfedezésre. Első levelemben, a már akkor áttanulmányozott másolat nyomán

* A franczia szöveg alábbi közlése eme hű másolatról, a szerzőnek XV. Lajos korabeli ortographiája pontos megtartásával történik.

hangsúlyozván előtte a szerencsés leletnek történelmünkre nézve rendkívül érdekes voltát, mindenekelőtt a Rákóczi-kötetek provenientiájáról tudakozódtam: mióta vannak, honnét s hogyan kerültek azok könyvtárába? nem köti-e családját valami vérségi kapocs a szintén régi nemes De Saussure-családhoz? stb. Mire ő Genève, 16. aout 1907. kelt válaszában tudósított, hogy e köteteket ő, — a ki tudomása szerint a Saussure-családdal nem áll rokonságban — könyvtára számára csak egynehány hónappal azelőtt szerezte Genfben egy ó-könyvárustól, szó szerint írván:

«Je suis d'autant plus heureux de la chose, qu'ayant épousé une Hongroise, je m'intéresse vivement bien, que vivant loin de la Hongrie à tout ce qui se rapporte à votre pays. C'est à ce titre qu'il m'est arrivé plusieurs fois, quand l'occasion s'en est présentée, d'acheter des ouvrages concernant la Hongrie. Et c'est ainsi que j'ai acquis, il y a quelques mois dans une *librairie ancienne* cet exemplaire en 6 volumes, d'une reluire bien conservée. La première page de garde de *chacun* des 6 volumes porte cette inscription manuscrite: «*Acheté a Londres au mois de Janvier 1740, couté 12 shillings. C. De Saussure m. p.*»

Je suppose, que cet exemplaire provient de la famille de *Constant de Rebecque,* car j'ai fait dans la même librairie ancienne des acquisition d'autres

ouvrages qui portent le nom ou les armoires de cette famille. La fille ainée (Henriette) de César de Saussure avait épousé un Constant.»

E becses sorok, íme, a «Histoire des Revolutions de Hongrie» e példányának egész provenientiáját megadják, megjelenésük idejétől (1739) egész mostanáig. Ugyanis a példányt, mint újon megjelent könyveket, 1740 januárban Londonban 12 shillingért megvette Rákóczi fejedelem volt nemes udvarnoka De Saussure Czézár, a ki azután be is köttette azokat még Londonban, a saját tapasztalataiból merített *Pótlékokat* tartalmazó — gondosan és sűrűen tele írt — 56 lapot a VI. kötetbe, a fejedelem Emlékiratai végéhez illesztetvén a könyvkötővel. Saussurenek 1783-ban bekövetkezett halálával e példányt, sok más könyvével együtt, egyik veje, De Constant Henrik Sámuel örökölvén, ennek most is élő valamelyik utódai adta el ama genève-i ó-könyvárusnak, a kitől azt 1906 végén a magyarbarát Claparède Sándor vette meg.

Claparède úr, a mint leveleimből értesült, hogy példányában — Saussure Czézárnak hozzácsatolt, eddig teljesen ismeretlen, nagybecsű emlékjegyzetei miatt — mily értékes történelmi kincset bir: nemes gondolkodással azonnal elhatározá, hogy véletlenül szerzett e kincsét, mint nemannyira magánkézbe, hanem inkább közkönyvtárban őrizni valót, valamelyik *magyar nemzeti könyvtár*nak fogja ajándé-

kozni ; tudatta ezt velem s tanácsomat kérte : melyik közkönyvtárunknak küldje el ? Én, mint legnagyobbat és legbiztosabban elhelyezettet, *Nemzeti Múzeumunk* könyv- és kézirattárát jelölém ki legméltóbbnak becses ajándéka számára ; mire ő 1907 szeptember 6-án kelt válaszában értesített, hogy ajánlatomat elfogadván, a könyvet már el is küldé most említett nagy könyvtárunknak.

A Nemzeti Múzeum természetesen, a legélénkebb hálával sietett megköszönni a drága ajándékot, — nekem pedig kedves kötelességemmé vált a széplelkű Claparède úr részére *gr. Apponyi Albert* közoktatásügyi minister úrtól külön köszönő iratot kieszközölni, a melyhez mellékelve — némi viszonzásúl — Mikes Kelemen «Törökországi Levelei» új díszkiadása egy példányával s nehány más magyar díszművel is kedveskedett nagynevű ministerünk a lelkes ajándékozó Claparède úrnak.

Az emlékíró Saussure egyénisége, élete s családi származása iránti meleg érdeklődésemet Claparède úr leveleimből és ezekben hozzá intézett kérdéseimből látván, felhívta figyelmemet egy «*Lettres et Voyages de Mr. César de Saussure*» című, Lausanne-ban néhány évvel ezelőtt megjelent könyvre. Siettem ezt azonnal megrendelni, de csak nagy bajjal és sokára kaphattam meg, mert nem annyira a nagyközönség, mint inkább a családtagok és más, közelebbi érdeklődők számára ké-

szült *amateur-kiadás* az, a de Saussure-utódok családi levéltára irataiból, Czézár egyik leányági ivadékától, a hollandi eredetű Berthold *van Muÿden* úrtól, a franczia-svájczi történelmi és régészeti társulat tudós elnökétől ép oly szerető gonddal, mint pontos szakértelemmel szerkesztve. Színes nyomatú pergament-borítékba fűzött nagy 8-ad rétű, vastag merített papirosra nyomott 400 lapnyi hatalmas kötet ez, Saussure Czézár arczképével, családi czímereivel, kézírása fac-similéjével, nemzedékrendi táblázatokkal, s Hogarthnak az angol és hollandi életből merített képei s egyéb finom aczélmetszetekkel, kéziratok és czímerek hasonmásaival, angol királyok arczképeivel stb. gazdagon ékesítve.

Van Muÿden úr terjedelmes Bevezetést írt hozzá s ebben kimerítően ismerteti a szerző családi származását, életét, utazásait és ezekről írt munkáit, kiemelvén, hogy változatos életpályájú és sokat utazott, sokat tapasztalt őse pár évet *II. Rákóczi Ferencz erdélyi fejedelem udvari szolgálatában is töltött Rodostón,* s Emlékirataiban rendkívüli tisztelet, szeretet és nagyrabecsüléssel ír e fejedelemről s nagy, nemes jelleméről. Azonban Muÿden úr könyve szövegét — Saussurenek levelek alakjában írt úti- és emlékrajzait — átvizsgálva, szomorúan tapasztaljuk, hogy e kötetben a világlátott szerző érdekes munkáinak csak *első fele,* 3 kötetre osztva leírt utazásainak csak *I-ső kötete* van kiadva:

a németországi, hollandi és angliai utazásairól, különösen londoni tartózkodásairól szólók, és hogy a többi két kötetet, köztük a minket legjobban érdeklő «*Voyage en Turquie*»-t magában foglaló III-ikat, a család a Bevezetés szerint nem is szándékozik kinyomatni.

Így állván a dolog, kellő informatióval ismét a lekötelező szívességű *Claparède* úr útján *van Muÿden* úrhoz s általa a kötet előlapján felsorolt többi De Saussure-utódokhoz, mint a kézirat tulajdonosaihoz fordúltam, ama kéréssel: engednék meg, hogy a kézirat kiadatlan III-ik kötetét, vagy legalább annak a Rákóczi fejedelemre, bujdosó híveire s Rodostóra vonatkozó, egy szóval, a magyar történelmet érdeklő részeit a magy. tud. Akadémia történelmi bizottsága lemásoltathassa és közzé tehesse. Bizonyára főként Claparède úr tekintélyének s irántunk tanusított buzgólkodásának köszönhető, hogy van Muÿden úr és a többi Saussure César-ivadékok eme kérésünknek eleget tettek.

E reánk nézve oly becses anyag lemásolása végett tehát *Tóth Sándor* ref. segédlelkész urat — most már állami ösztöndíjjal — újra kiküldettük az 1907. év végén Genève-be és Lausanne-ba, megfelelő utasításokkal.*

* Megjegyezzük itt, hogy Saussurenek *eredeti* kéziratát Van Muyden és Sévéry urak megbízottunknak csak ott helyben Lausanneban engedték meg használni; míg lemásolás végett Genèvebe magá-

Akadály nélkül minden megtörtént; s a II-ik kötet tartalmi vázlata és a III-ik *«levelei»*-nek minket érdeklő *egész szövege, minden magyar vonatkozása* a folyó 1908. évi téli hónapok alatt a nevezett segédlelkész úr sajátkezű igen szép írásával gondosan lemásoltatván, — tavaszra kelve már a kezeim közt volt, hogy kiadásra előkészítsem.

De Saussure Czézárnak ez utóbbi kéziratain Rákócziról és a magyar ügyről, Rodostóról, a fejedelem utolsó életéveiről, végső betegségéről, haláról, temetéséről, hátrahagyott Emlékiratairól, végrendeletéről s fiairól írott följegyzései, — ámbár az 1739-iki *«Mémoires»* köteteihez csatoltakkal mindenben egyezők, — mindazáltal azoknál sokkal terjedelmesebbek, azokat új részletekkel kiegészítők s a fejedelemről adott jellemrajz és életkép szintoly gyönyörű, vonzó, lélekemelő és pedig egy idegen nemzetbeli, sokat utazott, előkelő műveltségű s egyéb munkáiban is mindig a *tiszta igazságot* kereső, elfogúlatlan egyéntől, a szabad Svájcz szabad fiától írva.

De Saussure ezen munkái, — melyeket íme mind a két nyelven közlünk s a magyar szöveget

val vinni egy régi, összeolvasott másolati példányt adtak, mely ugyan elég pontos, azonban a XV. Lajos korabeli régies helyesírást már nem mindenütt tartja meg híven; azért Tóth Sándor úr másolata is e szerint, vagyis már inkább az új ortographia szerint készült. Egyébiránt ez a körülmény reánk magyarokra nézve teljesen közömbös. Fontosabb tudni azt, hogy lelkiismeretes másolónk, ahol példánya szövegének pontossága iránt csak némi kétsége támadt is: újból Lausanneba utazván, e helyeket az eredetivel összehasonlította és kiigazítá.

tájékoztató jegyzetekkel kísérjük, mint alább tüzetesen kimutatandjuk, — hazai történelmünknek, nevezetesen a Rákóczi-emigratió történetének elsőrangú forrásai és mindenkor azok maradnak. Föl-fedezésüket tehát különös szerencsének tekintjük és sietünk napvilágra juttatásukkal, hogy általuk még jobban megdicsőítsük az immár szerencsésen visszahozott és hazai földben nyugovó fejedelmi szent hamvakat.

Új-Tátrafüreden, 1908 augusztus 23-ikán.

Thalÿ Kálmán m. k.

DE SAUSSURE CZÉZÁR

ÉLETE ÉS MUNKÁI,

KÜLÖNÖSEN

II. RÁKÓCZI FERENCZ FEJEDELEMRŐL

SZÓLÓ

EMLÉKIRATAI

Szerzőnk igen régi, előkelő lotharingiai nemes családból származott. Ősatyja, az 1468-ban született és 1541-ben meghalt *Mongin*, Dompmartin kastélynak és birtoknak ura s az akkor még önálló Lorraine és Bar herczegségek lovászmestere s fősólymármestere *(grand fauconnier)* volt. Ennek fia *Antal* (szül. 1514, † 1569.) öröklé atyja méltóságait Antal, Lotharingia herczege, Sicilia és Jeruzsálem királya udvarában; mely uralkodónak haláláig (1544.) nagy befolyású bizalmasa vala; azonban az özvegy lorrainei herczegnő, a dán királyi házból született Krisztina, 1550 után elfogatta és börtönbe vettette Saussure Antalt, azzal vádolván őt, hogy férjét, a néhai fejedelmet, az akkor már széltére terjedő reformált vallás tanainak követőjévé igyekezett megnyerni. Antalnak tömlöczéből csak szökéssel lehetett szabadulnia; előbb Metzbe, majd családját is maga mellé hivatván, velök együtt Strassburgba, Neuchâtelbe s végre Genèvebe menekült. Odahaza jószágai lefoglaltattak, de utóbb Krisztina herczegnő enyhítvén szigorát, megengedé, hogy dompmartini és sorcy-i birtokait egy rokonával kezeltethesse és jövedelmüket élvezhesse, avagy azokat eladhassa. Ekképen *Saussure Antal*, — a ki Neuchâtelben Farel, Genèveben Calvin és Lausanneban Viret svájczi reformátorokkal személyesen is megismerkedvén, — e vallás hívévé lőn és végkép Helvécziában telepedett le családjával, melynek Lausanne városában alapított új otthont. Azonban Vaud kantonban és Genèveben is szerzett birtokokat. Az ő idősb fiától, Kolozstól

jő le a Saussureök genfi ága, míg a másodiktól *Jánostól* a vaudi ág ered, a melyből a mi *Czézárunk* is, valamint rokona, a világhírű természettudós, a Montblanc első tudományos ismertetője: *Horace Bénédict de Saussure*, — a genèvei jeles tanár — s ennek szintén híres természetbúvár fia *Miklós Tódor*, a javított hőmérő feltalálója származik.

Czézárunk édes atyja, *Ferencz Lajos*, a Lausanne melletti Isle és Montricher református egyházközségek lelkésze vala, édes anyja pedig a lausannei patricius *Gaudard* régi nemes család leánya Emilia, kik két fiukat, az 1705. év június 12-én Lausanneban született *Czézárt* és öcscsét, a pár évvel ifjabb *Henriket* a leggondosabb nevelésben részesítették, mint ezt szerzőnk kiváló műveltsége és sokoldalú ismeretköre a legjobban mutatja. Czézár vizsgálódó, élénk szelleme, tudomány- és ismeretszomja korán megnyilatkozott s a svájczi havasok koszorúján túl fekvő nagy világ látása mindinkább vonzotta őt, a mint az ifjúi években előhaladt. Alig végzé be, — alkalmasint szülővárosa akadémiájában, vagy részben talán Genèveben is — felsőbb iskoláit: 1724-ben, tehát 19 éves korában elveszté atyját, a jámboréletű, tudós protestáns papot, a ki őt jó erkölcsökben, becsületesnek, igazmondó, egyeneslelkünek nevelé, a milyenné vált egész életére. Atyja halálával Czézár, úgy látszik, némi pénzbeli örökséghez jutott, a mi lehetővé tevé számára, hogy Béat de Muralt berni író ép ekkortájban megjelent angliai és francziaországi érdekes úti leveleinek olvasása által fokozott világlátási régi vágyát megvalósíthassa. Neki készült tehát s özvegy anyjától és öcscsétől búcsút véve, 1725 április 8-án, a még nem egészen húsz éves, kalandszomjas ifjú megindult szülővárosából Lausanneból, több mint tíz esztendeig egyhuzomban tartott első, nagy utazására.

Hazáját Neuchâtelnél hagyá el s először is a Rajna vidékét, a nyugati német tartományokat, majd Hollandiát járta be, mindenütt szorgalmasan naplót vezetve és jegyzeteket téve. Majd hajóra szálla és 1725 május 24-én Londonba érkezett. E nagy világvárosban és általában Angliában hosszasan — majdnem öt éven át — tartózkodik vala, az angol nyelvet tökéletesen elsajátítva s egészen beleélve magát a svájczitól merőben különböző angol életbe, szokásokba. Minden nem közönséges dolgot észrevett, élénken fürkésző s a curiózumokban különösen gyönyörködni látszó szellemével lehető alaposan megvizsgált és napról-napra tett tömérdek jegyzetben leírt, papirra vetett, elfogulatlanúl a tiszta igazság vázolására törekedvén. Kiváltképen London nevezetességeit és akkori társadalmi életét oly híven, tüzetesen s érdekkeltően irja le, hogy nagy művének ezen részeket tartalmazó első kötete ma is egyike az óriási világváros legbecsesebb régi ismertetéseinek.

A legközelebbi időkben a család leszármazóinak egyike Annie van Muÿden-Baird asszony lefordítá azt angol nyelvre és beküldé a londoni világhírű utazókönyvkiadó J. *Murray* czégnek; mely sietett a becses művet azonnal (1902.) kinyomatni. És a sokoldalú, értékes munka a komoly, művelt angol olvasóközönség érdeklődését annyira megnyerte, hogy maga a «*Times*» sem késett azt (1902 június 13-iki számában) beható ismertetéssel méltatni, valamint általában az egész angol napi sajtó. Ez az Angliában elért siker ösztönzé azután De Saussure Czézár egyenes ágon leszármazó ivadékait, hogy az eredeti franczia szöveget is kiadják, a franczia-svájczi történelmi társulat elnökének, a túdós történetbúvár Van Muÿden Berthold szerkesztése alatt, s így jött létre a Lausanneban 1903. megjelent gyönyörű amateur-kiadás, melyről már Bevezetésünkben emlékeztünk.

De térjünk vissza szerzőnk életpályájának vázolásához. 1729 őszszel Saussurenek előkelő ismerőse, *Kinnoult* mylord neveztetvén ki Nagy-Brittannia konstantinápolyi nagykövetévé, e főúr, ki a franczia nyelvben és írásban nem volt egészen otthonos, meghívta a szépműveltségű s általa igen megkedvelt svájczi ifjú nemest: álljon szolgálatába mint nagykövetségi titkár s menjen vele Törökországba. Az ismeretlen népeket és országokat látni vágyó kalandos fiatalembernek tetszett ez az ajánlat és a kilátásba helyezett nagyúri élet; nem sokat gondolkodott tehát, hanem a meghíváson kapvakapván, 1729 októberben egy nagy angol hadihajón elutazott Londonból az új nagykövettel. Portugália fővárosában Lissabonban, továbbá Málta szigetén sokáig időztek s úgy útközben Gibraltárban és Livornóban is jó darabig. Saussurenek ezen utazását foglalja magában művének még kiadatlan — közlésünkben rövid vázlatokban érintett — *második* kötete. Míg a szintén kiadatlan *harmadik* kötetet a Máltától keletre, a török vizekre utazás, a Konstantinápolyba érkezés, e világváros és Törökország intézményeinek, lakóinak, állapotának és viszonyainak nagyérdekű ismertetése, szóval szerzőnk konstantinápolyi és *rodostói*, öt évre terjedő tartózkodásának, végül pedig 1735 őszszel Franczia-országba visszatérésének s Párizsban időzésének leírása, mindenekfölött pedig *Rákócziról szóló páratlan becsű Emlékiratai* töltik be.

E hosszú tartózkodásáért a Keleten, kapta szerzőnk rokonsága körében a «*César le Turc*», («*a török*») melléknevet, megkülönböztetésül szintén Czézár keresztnevű egyik unokatestvérétől, és erre emlékeztet az olajfestésű nagy arczképén látható félholdas minaret is.

Saussure a konstantinápolyi angol nagykövetnél mintegy negyedfél évig állott alkalmazásban; ott ismerkedett

meg a török székvárosba sűrüen be-bejáró rodostói magyar emigránsok egyik legrokonszenvesebb alakjával báró *Zaÿ Zsigmond*dal, a fejedelem főkamarásával, e nagyműveltségű, éleseszű és szelidlelkű, aránylag még elég fiatal főúrral, s kölcsönösen megkedvelték egymást. 1733 elején új lengyel követ érkezvén a portára, — víg, mulatni szerető úr, — ki sok, jó erős, zamatos *magyar* bort hozott volt magával, a melyet Kinnoul mylord sem vetett meg. És a léha diplomata urak közt megkezdődtek a napról-napra való rettenetes lakmározások, a nagy dáridók, ivások, részegeskedések. A szolid élethez szokott Saussure nem állta ki soká e folytonos dobzódásokat; már a farsangon majdnem komolyan belébetegedett az örökös ivásokba, rendetlen életmódba, — gyomra nem birta a szörnyű sok erős italt, mértéktelen lakmározásokat. Barátjának, Zaÿ bárónak keservesen panaszkodott, hogy ily életmódban tönkre kell mennie, hogy belepusztul; azért szabadságot szeretne venni, hogy hosszabb pihenőre elvonulhasson valahová. Erre Zaÿ meghívta barátját vendégül a maga csöndes, kényelmes szállására *Rodostóba*, — ott ugyancsak mértékletes, rendes élet foly! Czézárunk elfogadá a meghívást, s így került legelőször a bujdosó magyarok közé, kiknek barátságos körében, — mint írja — igen kedves és kellemes hat hetet töltött volt, nagy szolidságban; mialatt egészsége teljesen helyreállt.

Ezen rodostói időzése alatt, — melyet szépen leír, — természetesen megismerkedett gazdája, Zaÿ útján Rákóczi udvarának többi tagjaival, — köztük bizonyára Mikes Kelemennel is, noha őt név szerint nem említi; sőt minden valószinűség szerint a fejedelemnek is bemutatták Saussuret barátai. Kedves emlékekkel tért vissza a tavaszszal állomáshelyére, a nagy keleti világvárosba. Itt azonban nemsokára, az ősz folyamán, főnökével a nagykövet mylorddal, illetékei-

ből járó bizonyos 600 piaszter ki nem fizetése miatt — mint maga elbeszéli — összekülönbözött, annyira, hogy felmondotta neki szolgálatát, és még az év (1733.) vége előtt, oly hosszú távolléte után, haza akart utazni rég nem látott szülőföldére. De a csillagokban más volt felírva.

Rodostórúl kedves emlékei élvén szivében, illendőnek tartotta Törökországból való végleges eltávozása előtt ottani barátaihoz búcsúlátogatásra elmenni. És ez határozott sorsa fölött. Ugyanis a bujdosó magyarok kellemes és vonzó körében, rokonszenves barátai nemcsak lebeszélték őt az elutazásról, hanem ott is marasztották magok közt, reábirván a fejedelmet Saussureünknek, ez irodalmi műveltségű, széles látókörű, sokat utazott, sokat tapasztalt, megnyerő modorú svájczi ifjúnak szolgálatába, udvari nemesei sorába felfogadására, — a kinek fogékony, szép lelke örömmel és tüstént megérté: mekkora kitüntetés az számára, ha ezt a ritka, nemesszellemű nagy embert fogja szolgálhatni s vele naponként személyesen érintkezhetni. Gyorsan ráhatározta tehát magát, és az angol nagykövetségnél elfoglalt állását az 1733. év végével odahagyva, beállott a bujdosó magyar fejedelem szolgálatába; s ezen elhatározását — mint későbbi irataiból kitetszik — sohasem bánta meg.

E most vázolt szerencsés körülménynek köszönhetjük ime ama két gyönyörű Emlékiratot, a melyeket szerzőnk reánk hagyott Rákócziról, a kit Saussure e naptól fogva büszkén és hű ragaszkodással «*az én Uram*», «*az én Fejedelmem*» névvel nevez állandóúl, — s hát még mikor bővebben megismerte!

Czézárunk a nagy fejedelmet híven szolgálá haláláig, sőt még ez után is félévig ott maradt árván hagyott udvarában, az új fejedelem, József herczeg érkezésére várva; és a hű Mikes Kelemennel *ő vala az*, a ki Rákóczi szentelt

hamvait Rodostóból nagy titokban Konstantinápolyba vitte a galatai jezsuitákhoz, hogy templomukba, dicső anyja koporsója mellé temessék, kívánsága szerint. És csak szintoly dicső néhai Urának tett emez utolsó szolgálata után, — az egyre késő József herczeg bizonytalan érkezését bevárni nem győzvén, — azon 1735. gyászos év október havában szállott hajóra Smyrna kikötőjében, Marseillesbe s onnét a szárazon, tíz év előtt elhagyott szülővárosába, Lausanneba utazandó, öreg édes anyjához. Nagy halmaz teleírott naplókönyvet s útijegyzetet vitt magával, a melyekben dús tapasztalatait rakta le. 1736 január 18-án már Lausanneban leljük őt, az övéi között.

Itt pihené ki magát a szerető otthoni körben, jó hosszú ideig. Azonban a folytonos változatosságot, kalandos életet már megszokott, nyugtalan lelkű ifjú férfi a csendes városka egyhangú légkörét utóbb unni kezdvén, 1738 vége felé megújra utnak indult, Francziaországot járta be, míg végre Párizsban állapodott meg. Mely utazásának czélja az is volt, hogy az elhúnyt jó urának fejedelmének szóbeli végintézkedésével ő reá hagyott 2000 livre összeget a végrendeleti végrehajtókul fölkért királyi herczegektől fölvegye, továbbá Rákóczi ifjabb fiának, a Párizsban élő György herczegnek bemutassa magát. A kinél is többször tisztelgett s a tőle, valamint az ugyane fővárosban talált egy pár rodostói volt bujdosó-társától hallott érdekes dolgokat, szokása szerint, szintén bejegyzé emlékirataiba. Itt értesült József herczeg haláláról is.

Majd a Rákóczi hagyományából kézhez kapott pénzösszegen 1739 őszén átutazott ismét régi tanyájára, Londonba. Itt látta és szerezte meg egy könyvárusnál 1740 január havában a fejedelem mémoiresjainak hágai, 1739-iki hat kötetes kiadását, a melyhez nevezetes pótlékait még ott

Londonban hirtelenében megírta és 1740 február 23-án már be is fejezvén, az utolsó kötethez kötteté, a mint már említők.

Londonban ezúttal is huzamosan időzvén, gyötrő tudványának kielégítésére már épen azon volt, hogy egy spanyolellenes nagy angol vállalat titkáraképen Amerikába hajózzék, — midőn szegény agg édes anyja levelét vevé, a ki epedő szívvel kérte fia hazatérését, s a szerető fiú kötelességérzete legyőzte a kalandos lélek vágyait; Czézár lemondván a tervbe vett amerikai útról, sietett visszatérni a csöndes Lausanneba, jó anyja ölelő karjai közé. És ezzel a sok országot bejárt, sok népet megismert, sok veszélyen szerencsésen átesett férfiú nagyméretű, kalandos utazásai teljesen véget értek. Mintha egészen megváltozott volna, oly nyugodtan és boldogan élt ezentúl szülővárosában, elmerülve változatos emlékeiben. Édes anyja kívánságára megházasodott, 1743 július 22-én oltárhoz vezetvén annak távoli rokonát, *Gaudard Franczizkát*, a kivel boldog házasságban élt késő vénségükig. Két leánygyermekök született: *Henrietta*, utóbb Constant Henrikné, és *Izabella*, utóbb Bugnion Frigyes, lausannei ref. lelkész hitvese.

E gondosan nevelt leányait Saussure mélyen érző lelke egész melegével, gyöngéden szerette s utazásairól írt nagy munkáját őnekik ajánlá.

Mert ezentúl csak családjának és írói — különösen történetírói — munkásságának élt. 1740-ik évi hazatértével rendezgetni kezdvén útinaplói és jegyzetei nagy tömkelegét, azokból lankadatlan szorgalommal megírta — azon kor divata szerint *levelek alakjában* — három kötetre osztott és már 1742-ben befejezett főművét: «*Lettres et Voyages* de César de *Saussure*, en Allemagne, en Hollande, en Angleterre, en Portugal, en Malte, en Turquie et en France, de

faits historiques curieux, amusants et de diverses aventures arrivées a l'Auteur.»

Túlszerénységében a művet — barátai tanácsát mellőzve — nem adá sajtó alá, hanem rokonai s ismerősei tág köre érdeklődő tagjainak szivesen odakölcsönözte kéziratát olvasni; úgy, hogy kötetei kézről-kézre jártak Lausanneban és környékén, s mint maga följegyzé: legalább kétszázan elkérték és olvasták, köztük a nagy bölcsész *Voltaire* is, kinek eredeti, sajátkezű levele, Sussurehöz 1756 február 12-én írva, még most is megvan a család archivumában, midőn megköszöni, hogy odakölcsönzé neki «oly gyönyörködtető és oly hasznos munkáját» (*«un ouvrage si amusant et si utile»*).

A kéziratot azután a sok kölcsönkérő húsz év alatt annyira elkoptatta, elnyűtte, hogy a szerző 1765-ben nem kis fáradsággal egészen új másolatot készített belőle és azt, ekkor már érett korra jutott leányaihoz szóló, nagyon érdekes és Saussure gondolkodásmódját s egész lelkét jellemző előszóval vezeti be. Ebben a következőket mondja:

«Őneki elejétől fogva elve volt pontosan följegyezni mindent, a mi vele utazásai közben történt, s így külföldi nagy útjairól a tett jegyzetek egész halmazával tért haza (1740-ben) Lausanneba. Sokan ajánlották neki, hogy szedje ezeket valamelyes rendbe; *ő a levél-formát választotta, mint a mely a legízléseseb és legcsaládiasabb.* A feldolgozást 1742-ben végezé be. Kérték, hogy nyomassa ki immár teljes rendbe szedett munkáját; azonban ő nem kívánja szaporitni ama rossz írók számát, kik az olvasó közönséget silány műveikkel untatják. Ellenben örül, ha följegyzéseivel rokonai és barátainak némi szórakozást szerezhet; aminthogy Genève, Lausanne, Bern és más városokban olvasta is kéziratát több mint 200 ember, húsz év óta. Most újra leírta az egészet, s íme, kedves leányainak adja: olvassák ők

szeretettel, hiszen édes atyjok életéről, tapasztalatairól szól. A közmondás azt tartja: «*Il fait beau mentir, qui vient de loin.*» Ám ő a hazugságot utálja és könyvében sohasem kereste az érdekfeszítő, mulattató, de csak képzelt helyzetek rajzolását; *ő csakis valóságot ír.* Reméli, hogy e másodpéldány elkészítése nem volt hiábavaló fáradság, mivel örömöt szerzett vele leányainak. Fogadják ezt mint hű ragaszkodás jelét, őket gyöngéden szerető atyjuktól.

Lausanne, 1765 november 15-én.

César de Saussure m. p.»*

Íme, szerzőnknek ritka szerénysége, egyszerű, de határozott, igazságkedvelő és övéin gyöngéd szeretettel csüngő lelke, rövid soraiban kitárva.

Utazási nagy munkáján kívül még több, jelentékeny történelmi művet is szerzett Saussureünk. Nevezetesen egy több mint 500 lapra terjedő vaskos kötetben megírta Francziaország történetét, a Mérovingoktól kezdve le egészen XV. Lajos haláláig, szóval a saját maga koráig; továbbá Helvéczia történetét, kezdettől fogva a neuchâteli, 1768-iki zavargásokig; végre késő öregségében megírta II. József császár 1777-iki utazását és tartózkodását Lausaneban.

Ezen utolsó munkájának befejezése után nehány évvel, 1783 márczius 8-án, az oly tág ismeretkörű, az annyi sokat tapasztalt termékeny elméjű író és utazó, De Saussure Czézár, mint szülővárosának köztiszteletű polgára, hosszas betegeskedés után, élete 78. évében meghalt ugyanott, Nagy-Szent-

* Jóval későbbről, 1781 február 3-ról, még egy sajátkezű bejegyzése van a kéziraton, melylyel utazásai három kötetét ifjabb leányának *Izabellának* (az idősebb, Henriette, már elhúnyt) adományozza, eme két föltétellel: 1. ha olvasandja, emlékezzék vissza reá és atyai gyöngéd szeretetére; 2. halála esetén a kézirat Henriettetől született unokájára, De Constant Czézárra szálljon.

János-utczai házában. Hitvestársa csak nehány hónappal előtte szálla sírba.

Saussurenek szabályos és egyenletes sorokban futó, szép, gömbölyű betűs írása volt; stylusa pedig, ha elbeszél, vagy leír valamit, egyszerű, világos, könnyen érthető; ha ellenben okoskodik, vitat vagy megokol, akkor sok közbevetéses, tekervényes, hosszú mondatokba bonyolódik gyakortább és ilyenkor nehéz megérteni.

Ilyen író, ilyen széles tudású, nemes érzésű és gondolkodású, elfogulatlanúl ítélő s mindenkor a tiszta igazságra törekvő, őszinte, egyeneslelkű férfiú vala az, a ki élte java korában II. Rákóczi Ferencz fejedelmünket mint megbízott udvari nemese, kamarása, titkára szolgálá Rodostóban és szeretve tisztelt, sőt mi több: csodált Uráról ama nagybecsű, gyönyörű jellemrajzokat szerzé alább közlött két rendbeli Emlékiratában. Foglalkozzunk most már közvetlenül ezekkel.

*

E Saussure-féle Emlékiratoknak -- a most említett ritka szép és megható jellemrajzok mellett — legnagyobb becsük az, hogy az itt-ott oly édesen és szellemesen csevegő, de gyakran viszont nagyon zárkózott és szófukar Mikes Kelemen «Törökországi Levelei»-t *tetemesen kibővítik, igen nagyszámú, eddig nem ismert új részletekkel kiegészítik,* úgy magára a dicsőséges fejedelemre s bujdosó híveire, valamint rodostói életükre nézve. A mit Mikes írt, mind annak helyességét, valódiságát, — egyetlenegy eltérő esetet kivéve — De Saussure igazolja, megerősíti; a mit pedig a nehézkes, szűkszavú székely ember megírni elmulasztott, azt az örökké vizsgálódó fürge franczia könnyedén és ízlésesen lefesti, kellemesen elbeszéli előttünk.

Mikes halhatatlan munkája legújabban megjelent nagy, díszkiadásához írt «*Történelmi Bevezetés*»-ünkben -- a vége felé — bővebben kifejtettük s megokoltuk abbeli véleményünket, hogy ő «Törökországi Levelei»-ben «nem kívánta a Rákóczi-emigratió vagy legalább a rodostói magyar telep történetét megírni», s hogy az ő műve — «ámbár történeti vonatkozásokkal is bír —, de alapjában véve *szépirodalmi alkotás*, a szerző egyéni benyomásait s érzéseit édesbús melancholiával, szelid bánattal, majd játszi humorral, kedvesen, bájosan elbeszélő».

Ez a meggyőződésünk róla most is és azért történetírói múlasztásait mentjük; mert ő nem akarta a bujdosók krónikásának hivatását teljesíteni, ő csak a saját lelki gyönyörűségére írt. Ám a mostoha sors mégis úgy rendelte, hogy a Rákóczi-emigratió történetéről írott ezen időkbeli egyéb munkák elveszvén, vagy lappangván, eddig csupán az ő «Törökországi Levelei»-ben volt módunk történeti vonatkozásokat böngészni. Nos, hát íme most legújabban, szerencsékre, előkerültek Vicomte D'Andrezel konstantinápolyi franczia nagykövet levelezései; előkerültek a naxosi Vigouroux-iratok; s előkerültek elsősorban De Saussure Czézárnak itt megjelenő följegyzései, a melyekkel forrásaink nem remélt arányban bővülnek ki.

Mielőtt a Saussure Emlékirataiban Mikest kiegészítő új adatokra, vagy legalább ezek nevezetesbjeire rámutatnánk: a dolgok sorrendjét követendők, nem múlaszthatjuk el az olvasót tájékoztatni a Rákóczi fejedelem korábbi élettörténetét ismertetni kívánó ama meglehetősen terjedelmes vázlatról, mely szerzőnk főműve III. kötetének (*«Voyages en Turquie»*) I. és II. számú, Pérában 1734 január 29-én és Rodostóban 1734 márczius 13-án keltezett «*Levelei*»-ben foglaltatik.

Maga mondja a szerző, hogy e vázlatokat, mintegy bevezetésül fejedelmi ura *Mémoires*-jainak reábízott kéziratából vonta ki, a mint erről a jelzett Mémoires-ok összehasonlításával nagyban és egészben magunk is meggyőződhetünk. Azonban a kivonat rendkívül tömörített, kivált a *hadi események* leírásánál, ahol a katonai képzettséggel, sőt érzékkel sem igen biró Saussure oly rövidre szabja munkáját, hogy némely eseményekkel, melyeket a fejedelem két, három, sőt több oldalon tárgyal, ő egy pár kurta mondatban végez; s míg nehány helyütt szó szerint is idéz, másutt viszont a külföldet kevéssé érdeklő *belügyi állapotok* vázolását egészen kihagyja; kihagy, avagy csak hézagosan említ a Mémoiresban benfoglalt némely neveket is; ellenben itt-ott bővít, a mennyiben némely helyütt egészen egyéni természetű saját megjegyzéseivel is találkozunk. Mindezeknél fogva — miután Rákóczi Emlékiratai és pedig történeti jegyzetekkel kísért hű és pontos magyar fordításban, több kiadásban is el vannak terjedve olvasóközönségünk közt, — eleinte haboztunk: vajjon Saussure e kivonatozását, mint reánk nézve talán fölöslegest, ne mellőzzük-e kiadásunkban?

Azonban a dolgozat behatóbb tanulmányozása után mégis annak lefordítását és közlését határoztuk el. Nevezetesen nem csupán azon általános szempontból, hogy egy érdeklődő, művelt, túdós külföldi egykorú író hogyan fogta föl és miképen értékeli e reánk nézve oly becses Emlékiratokat: de, és főként azért, mert észrevettük és több helyütt jegyzetekben meg is jelöltük, hogy Saussure kivonatozásában nemcsak a Mémoires-okból, hanem a fejedelem más munkáiból, például a *Confessiók*ból is merít, sőt egészen új, ismeretlen adatokat is told kivonatába, úgymint a fejedelemasszony 1707-iki elmeneküléséről Csehországból; dr. Lang udvari orvosról és ennek a számkivetésben bekövetkezett haláláról;

Máriássy Ádám ezredes nejének s leányának odahaza történt brutális börtönbe vettetéséről s az emigránsoknak hazai rokonaikkal való közlekedése szigorú eltiltásáról, stb., a mikről a Mémoires-okban, vagy a Confessiókban szó sincs. Ezekre nézve a végén meg is jegyzi, hogy emez és ilyféle adatait részint magának a fejedelemnek, részint pedig gr. Csáky Mihály tábornoknak s Rákóczi más bujdosó híveinek vagy régi szolgáinak elbeszéléseiből vette. A mely új, többször igen értékes adalékok följegyzéseért tehát köszönettel tartozunk neki, mivelhogy ezek betoldásával kivonataiba, az utóbbiak becsét csak emelte.

Így állván a dolog, természetesen az egészet közölnünk kellett.

Ilyen, régi emigránsoktól — talán az «*erdélyi ház*» hosszú idők óta lakóitól: Ládonyi Horváth Ferencz vagy Pápay Gáspár kapitiháktól — hallott érdekes új részlet például az, a miről Mikesnél említést nem találunk, t. i. hogy a fejedelem több mint kétszáz főnyi kíséretével, Drinápolyból visszaérkezte után, tehát 1718 szeptember elején, egy darabig a Sztambul kellős közepén feküdt, egykor Thökölytől vásárolt nagyterjedelmű, úgynevezett «*erdélyi ház*»-ban lakott, a mely ház — mint Saussure megjegyzi — azután az 1729-iki nagy tűzvész alkalmával pusztult el.* Mivel azonban a porta nem tartá tanácsosnak, hogy a székváros belsejében, ahol semmiféle *franknak*, keresztyénnek, még a követeknek is letelepedni nem volt szabad, hanem csak a külvárosokban, ily nagyszámú idegen állandóul tartózkodjék: a fejedelem és magyarjai lakóhelyéül csakhamar a Bosporus partján fekvő Jenikőt rendelé.

* És soha többé föl nem épült; telkén jelenleg szabad tér áll. Hol fekvését csak nemrég határozá meg Konstantinápolyban tartózkodó tudósunk *Karácson Imre*. (l. *Századok*, 1907-iki évfolyam.)

Azután Saussure a Jenikőből 1720-ban Rodostóba lett áttelepülés okait és történetét ismertetvén, ismét számos új dolgot említ e városról és Rákócziról, a kinek — úgymond — élénk, kellemes, még az ő odaérkezésekor (1733.) is mintegy 80 főnyi udvartartása volt, noha a vele kibujdosott magyar urak és főurak legnagyobb része már ekkor elhalt. A fejedelem, a ki igen vallásos, véghetetlen nemeslelkű és jószívű, — írja Saussure, — akkor érzi magát boldognak, a mikor jót tehet, ha valakinek örömet okozhat. Visszavonúltan él, nagy rendtartással, idejét szigorúan beosztva. Maga is, titkáraival is sokat ír; hol pedig rajzolással — a mely művészetben nagy tökélyt ért el, — tölt el órákat; hol esztergájában dolgozik és igen szép tárgyakat farag *elefántcsontból;* olykor viszont minket, udvari nemeseit és főtiszteit tisztel meg azzal, hogy velünk játszik teke-asztalán. Máskor sétálni megy a külső házsora előtt általa ültettetett elég szép, tágas kertben. Házakat is építtet és átalakíttat, különösen négy-öt év óta, örömét lelvén abban, hogy lakóhelyét s ennek környékét mennél jobban szépítse és kellemessé s kényelmessé tegye. Nagy (külső) sétakertjének a tengerre, a Mármora-sziget phantasticus fehér szikláira s az ázsiai Olympus hegyeire remek kilátást nyújtó egyik emelkedett pontjára ékes filagóriát építtetett, melyet «*Belvedere*»-nek nevezett el. Mikor velünk, kíséretével e helyeken sétál, mindjárt elébe fut az itt szabadon járkáló *szelidített túzokja;* «s nincs kedvesebb látvány, mint ez az okos madár, midőn szelíden a tenyeréből eszik a fejedelemnek, a kit tüstént megismer és tudni látszik, hogy az az ő ura és urunk nekünk is mindnyájunknak.»

A fejedelem ifjúsága óta a vadászatnak nagy kedvelője lévén, itt Rodostón is «nagyszámú» vadászparipát s kopófalkát tart vala, és hetenként két napon áldozott vadász-

szenvedélyének; de négy év óta már nem igen vadászik, inkább csak sétál. Ennek az okát is érdekesen megírja Saussure és ezzel is bővíti Mikest, a ki ezen esetről mélységesen hallgat, pedig az Rákóczi rodostói életére nézve elég lényeges és súlyos volt.

Az történt tudniillik, hogy 1729-ben az akkori nagyvezér, Ibrahim pasa, «vagy inkább a vezír chiájának, Mehemet pasának fukarsága» a fejedelem évjáradékának majdnem a felét elvonta. Rákóczi ekkor lóistállóját és kopófalkáját feloszlatván, szép vadászparipáit, sőt valamennyi hátaslóvát eladta, s hintóslovat is csak egy párt hagyott meg. Ezzel együtt természetesen összes lovászait stb. is szélnek bocsátván.

A következő 1730. évben forradalom támadván, a vezért, a chiáját, a kapudán-pasát megfojtották, sőt magát III. Achmed szultánt is lemondatták a trónról, melyet unokaöcscse, Mahmud foglalt el. Az új nagyvezér aztán méltányosabb, tapintatosabb férfiú lévén, nem késett a nagyrabecsült Rákóczi régi évjáradékát is — napi 60 tallért — a maga egészében helyreállítani; a fejedelem azonban a lovagolást megúnván, nem szerzett többé vadászparipákat és kopófalkát. A többi a régiben maradt udvaránál. A porta t. i. egy hites dragománt (tolmácsot; a magyar renegát Ibrahim effendit), öt-hat csauszt, hogy éjjel-nappal parancsait várják, s díszőrségül egy csorbadzsi (kapitány) alatt 80—100 janicsárt fizetett és tartott állandóúl mellette, tekintettel fejedelmi rangjára. Ezek ott voltak, ott maradtak kapuján ezután is.

Az imént előadott 1729—1730-iki — a fejedelemre s a bujdosó telepre elég fontos — reductióról s a thaïnnak meg visszaállításról Mikes Kelemen épen nem emlékezik; csupán az új nagyvezírnek, Topál Ozmán pasának az 1732-ik év tavaszán történt megbukásához jegyez meg ennyit: «Ki hitte volna, hogy Topált ilyen hamar kitegyék a vezérségből.

Minden szerette és minden félt tőle. A való, a németek, elhiszem, hogy akarják *(a bukását)*, mert gyűlölte őket; *mivelünk pedig, az Isten áldja meg, olyan kevés idő alatt is elég jót tett*».

E nagyon is kurtára szabott elismerő szavakból lehetetlen mindazt kiolvasni, a mit föntebb, az elbeszélés fonalát bővebben eresztő nyájas franczia udvari nemes után elmondtunk.

Saussure Emlékirataiban természetesen új lakóhelyét, annak három nemzetbeli lakosságát, ezek foglalkozását s a város kies környékét, sétákra kellemes mezeit, terményeit, növény- és állatvilágát is leírja, az ottani s általában a levantei gyapottermelést kiváltkép behatóan tárgyalván. De mert ugyanezzel Mikes is bőven foglalkozik: reánk nézve tehát nem új dolog, azért ismertetését itt mellőzzük. Szóljunk inkább nehány szót a bujdosó telep tagjai által kedvvel űzött vadászatokról és vadakról, madarakról. «Én e helyen igen jól érzem magamat — írja első levelében De Saussure — ámbátor itt a fejedelem udvari tisztjein és nemesein kívül semmi más társaságot nem lehet találni. Magunk között szórakozunk és időnket kellemesen töltjük. Gyakran járunk vadászni, mivel a vad sok s a vadászat igen vonzó. Találunk olykor egy olyan fajta vadat is, a milyenről még sohasem hallottam. Ez egy bizonyos madár, a mit a mi uraink «*campêtière*»-nek hívnak»; pompás, zamatos ízű húsa van. A túzoknál — mely itt rendkívül sok van — jóval kisebb, de a fáczánnál nagyobb. (E madár a *tzeznek.**) Mezőkön, szántóföldeken tanyáz, de oly óvatos, hogy igen nehez lövésre megközelíteni. Télire elköltözik, (Kis-Ázsia délvidékeire).

* *Outarde-campêtière.* Mikes ellenben «*veres foglyokat*» és nyulakat emleget, mint a rodostói s vidékebeli vadászatok főtárgyait.

Ellenben a túzok télen is itt marad, és olyan bőven van, hogy a görög parasztok minduntalan összefogdossák őket, kivált ónos, havas időkben. és két, sőt egy paráért is árulják darabját.» Azután a fejedelem már említett szelid túzokjáról ír, a melyet kis korában fogtak el és dédelgetve neveltek föl.

Tüzetesen s érdekesen festi le Saussure: mint szoktak Rodostón és a Mármora-tenger partjain utazni a lakosok és így természetesen a mi bujdosó magyarjaink is, úgy szárazon, mint vizen; s kiváló élénkséggel, érdekfeszítően írja le a fejedelem megbízásából, ennek ügyeiben, a keleti jezsuitamissziók főnökével, a Rákóczinál is tisztelgett tudós P. Gresset-vel együtt Konstantinápolyba tett saját utazását, mikor a Márványtengeren oly erős vihar ragadta el őkel, hogy már a legnagyobb veszedelemben forogtak és hajótörést is szenvedtek. Ám ebből is csak a fejedelem nagylelkűsége tűnt ki, — a ki a kárvallott keresztyén hajósra szabott bírságpénzt a sajátjából kifizette, — mivelhogy a bárka az ő emberét is (t. i. *Saussure*-t) szállítá.

*

De Saussure Emlékiratainak legszebb, legbecsesebb és legnagyobb történelmi fontossággal bíró részletei azok, a miket az általa személyesen legközelebbről ismert fejedelem jelleméről, továbbá utolsó betegségéről s ennek okairól, haláláról, temetéséről, végrendeletéről és hátrahagyott munkáiról ír. Idevonatkozó adatai ugyanis majdnem mind újak, meglepők és a Mikesnél találhatókat tetemesen kiegészítők, a mi szerzőnknek nemcsak jólértesültsége, hanem élénk, finom — a Mikesénél sokkal élesebb és behatóbb — megfigyelő tehetsége mellett bizonyít. És e fölött oly igazi meleg szeretet, tisztelet, ragaszkodás s őszinte csodálat nyilvánul soraiban Rákóczi nagysága, nemessége iránt, — a kit pedig csak

másfél év óta szolgált, — hogy ilyet még született magyartól is alig várhatnánk, idegen nemzetbelinél pedig épen meglepő.

Mikes Kelemen díszkiadásához írt «*Történelmi Bevezetés*»-ünkben tüzetesebben értekeztünk ama «*Rákóczi-szeretet*»-ről, a melyet e nagy, nemes és ideális jellemű s tüneményes megjelenésű férfiúnak csodálatosan vonzó egyénisége a vele közelebbről érintkező s ezzel bűvkörébe jutott minden fogékonyabb lélekben ébresztett, és a mely végbetetlen hű szeretetnek, sőt rajongásnak annyi ifjú magyar lőn bujdosó vértanújává. Nos hát, a fejedelem elragadó személyiségének varázskörébe került az idegen Saussure is, s az ő romlatlan, nemes szívét is megérinté és meghódítá e «*Rákóczi-szeretet*» meleg érzése, mint pl. a vele török földön elhúnyt más idegenekét: egy dr. Langét, egy gr. D'Absacét, Charière-sét, stb.

A ki ebben kételkednék, olvassa el De Saussure-nek Rákóczinkról írott következő magasztaló jellemzését:

«A fejedelem személyére nézve nagy *(magas)* és igen szép arányokkal bíró termetű vala; hajzata és szeme fekete; a szemei élénk és tüzes, ragyogó tekintetűek, s arczkifejezése oly nemes és méltóságteljes volt, hogy a kik szerencsések valának őt láthatni, *már első megpillantásakor meg voltak lepetve.* Mikor a fejedelemasszonyt *(Hesszeni Saroltát)* nőül vevé: mindenki egyetértett abban, hogy a császár udvarában *ez a legszebb pár.** E mellett tudós volt, öt (másutt: *hat)* különféle nyelven jól beszélt s

* Itt említjük meg, hogy Rákóczinak a «*Histoire des Révolutions de Hongrie*» I-ső kötetében megjelent rézmetszetű arczképéhez, mindjárt akkor (1740 febr.) ezt a megjegyzést írta oda Saussure: «Cependant ce portrait n'a aucune ressemblance du Prince, qui avoit l'aire beaucoup *plus grand, plus majestueux, et en même tems*

több olyan munkát írt, a mik megérdemlik a kinyomatást, különösen az, melynek czíme: «*Traité sur la Politesse*». Nagylelkű, jó, könyörületes és vallásában buzgó volt; naponként három nyilvános istenitiszteletben vett részt. Befejezésül elmondhatjuk, hogy Rákóczi minden tekintetben *nagy fejedelem* volt. *Nagy* szerencséjében, pályája legmagasabb pontján, értem akkor, a mikor két virágzó államnak élén állott, és ő mindig jó, nyájas, jótevő vala; sok szép cselekedet hirdeti nagylelkűségét, valamint azt, hogy az uralkodásra mindenképen méltó volt. És nagy volt a balszerencsében, mert ennek legsúlyosabb csapásait is hősi lélekkel tűrte, nem mutatván soha, hogy azokat nagyon érezné; fejedelmi rangját mindig méltósággal viselé; a bajok, gondok sohasem verhették őt le, sőt erős határozottságával még a legfájóbb gondokat is el tudta rejteni mindazok előtt, a kik szerencsések valának legközelebb állani hozzá. Egyetlen tulajdonsága, a mit talán hibájául róhatni fel, az volt, hogy az embereket nem ismerte eléggé és igen könnyen meg lehetett nyerni bizalmát, mert a többi embert is a szerint ítélte meg, a mint és a milyen az ő saját nemes szíve volt.»

Kérdjük ezek után: festett-e valaki ragyogóbb képet, írt-e valaha Rákócziról — még Mikest sem véve ki — szebb, melegebb, magasztalóbb sorokat *magyar ember*, mint ez a világlátott, tudós, elfogulatlan *franczia*? Lám, minővé varázsolá át Saussure-t a dicső fejedelem elbűvölő, nemes egyénisége!

Nem sokkal ugyane szép, igaz, hű jellemrajz után, annak mintegy kiegészítéseül, egyik titkártársának, a franczia

plus doux et plus gracieux, que ce portrait ne lui en donne». (L. alább, a II-ik Emlékirat franczia szövege végénél.) Majd azt is említi Saussure, hogy XIV. Lajos fényes udvarának Rákóczi volt a legdaliásabb fejedelmi lovagja.

Des Roches-nek különös esetét írja le Saussure, úgy a mint ezt neki az maga mély megindulással, könnyek között beszélte el, a fejedelemnek valójában meglepő és megható lovagias nagylelkűségéről, a mely csakis oly ritka nemes lélektől telhetett ki, mint ő volt. E szép és Rákóczi finom érzületét gyönyörűen jellemző érdekes esetre különösen felhívjuk az olvasó figyelmét.

*

Mikes Kelemen «Törökországi Levelei»-ben, nevezetesen az 1735 márczius 12-én és 25-én keltezettekben, az igaz hűség és szeretet féltő aggódásaival írja le Fönséges Ura utolsó, halálos betegségének immár szemmel láthatóvá vált tüneteit:

«Talám májusnak nevezhetném ezt a holnapot, olyan szép idők járnak. És az idő sokkal vidámabb az elmémnél, mert *már egynéhány naptól fogva* nem látom az urunkot olyan állapotban, mint azelőtt. Mert ha *igen titkolja is*, (szó szerint egyezik Saussure följegyzésével), de észre lehet venni, hogy *vagyon valami belső baja.* Az ő természet szerént való mindenkori jó kedve most nem olyan gyakorta való és *mintha erőszakkal volna.* Már egy kevés időtől fogvást igen kezd apadni az ő kövér teste és ábrázatja igen vékonyodik. Mindezek egy kevés nyughatatlanságba vetettek engemet; mert ha ezek *a belső szomorúságtól*, vagy valamely belső nyavalyától, vagy egyszersmind *mindakettőtől jőnek*, — a meggyújtott gyertyát nem kell csudálni, ha fogy.» (Márcz. 12.)

A hű Mikes tehát csak a jelentkező betegség tüneteit veti papírra, de annak előidéző okairól hallgat, legföljebb csak elburkoltan, elborultan sejtet valamit a «*belső szomorúság*» szavakkal.

Az ő szófukarságával ellentétben, íme most *Saussure*-től megtudjuk, megismerjük, tisztán, világosan és pedig lélektanilag teljesen megokolva, az epesztő kór keletkezésének valódi szülőokát: az erőszakkal elfojtott, de végre halálthozó epeömlésben kitört sok nagy, gyötrő bánkódást, a *Bohn-féle rút árulás miatt*, a melyről a fejedelem — mint Saussure följegyzé — *az 1735-ik év első napján* értesült francziaországi barátaitól.

Ettől fogva kezdett aztán lelkileg gyötrődni és testileg hervadni.

Mikes Bohnról és az ő — Rákóczira nézve oly végzetessé vált — árulása egész ügyéről *egy árva szóval sem emlékezik meg;* annál becsesebbek tehát Saussure-nek idevonatkozó följegyzései, melyek az összes európai politika folyamatára kiható fontosságú ezen ügyet egészen földerítik s élénken szemlélhetővé teszik, úgy, hogy ha Saussure ennél semmi egyebet nem írt volna is Rákóczi életéről és halála lélektani okáról, mint ezt, — már akkor is hálánkat érdemelné.

Értesülései szerint ez a *Bohn* (Paul Wilhelmb) *dániai* nemes származású, de különben német neveltetésű *hadmérnök-kapitány*, éleseszű, rideg, komor, zárkózott ember volt, ki a szám- és mértanban alapos képzettséggel bírt és erődítményeket, térképeket, haditerveket igen ügyesen rajzolt s egy ideig Varsóban Rákócziné fejedelemasszony udvari szolgálatában is állván valaha: ennek ajánló-levelével, de a bécsi kormány titkos megbízásából jött 1722—23-ban Konstantinápolyba.

Itt egy darabig a porta számára katonai térképeket és terveket festett, a mikért megfizettek neki és ebből élt. Majd idők múltán módját ejtette, hogy az erdélyi házban sűrűen megforduló kibujdosott magyar nemesek közül egy-

néhánynyal megismerkedjék, a kik meghívták őt látogatásra Rodostóba.

Mint kitünő rajzolót, festőt és mathematikust, kérésére bemutatták a fejedelemnek, a ki külön kihallgatáson fogadta. Bohn ekkor nyújtotta át Rákóczinak néhai hitvese ajánlóleveleit. Ezeknek köszönhette és rajzolási ügyességének, hogy a rajzolni s kivált haderődítvényeket tervezni szerető fejedelem szolgálatába fogadá őt, a ki — mint ravasz ember — mindinkább behízelgé magát új ura kegyeibe. Sőt, észrevevén, hogy Rákóczi buzgó katholikus: született lutheránus hitéből egy év múlva áttért a róm. kath. vallásra, ezzel még jobban megnyerendő a fejedelem bizalmát. A mi idővel sikerült is neki és pedig oly mértékben, hogy Rákóczi legfontosabb politikai terveibe is beavatván őt, — *(veszte're!)* 1733-ban, mint titkos meghatalmazottját Konstantinápolyba a portára, a franczia nagykövethez *Villeneuve* őrgrófhoz, valamint az egykori császári altábornagy, most a portán nagy befolyással bíró renegát *gr. Bonnevalhoz* (Achmed pasához) küldötte Bohnt. És ez az eszes, ügyes gazember (mert, mint látandjuk, *fizetett osztrák kém vala),* e két utóbb megnevezett előkelő diplomata bizalmát is tökéletesen meg tudta szerezni.

Az ügy, a mit tárgyaltak, európai nagysúlyú kérdés volt. Ugyanis II. Ágost király halálával a lengyel trón megürülvén, a VI. Károly császárral a Rajnánál is s Olaszországban is harczba keveredett Francziaországnak az állott érdekében, hogy XV. Lajos apósa, *Leszczinszki Szaniszló* elűzött lengyel király ültettessék vissza trónjába, — de mivel ez, a II. Ágost fiát pártoló lengyel nemesség többségének ellenkezése miatt sehogysem akart sikerülni: Rákóczi a franczia nagykövettel és gr. Bonnevallal azt tervezé s a nagyvezérnél arra nézve mindent elkövetett, hogy a porta ne

legyen az események tétlen szemlélője, hanem avatkozzék be, és mivel a passarowitzi békekötés pár év múlva úgy is lejárand: ne előztesse meg magát, de üzenjen mielőbb hadat a most másfelé is elfoglalt császárnak és czárnőnek.

Azonban e biztatásokra a nagyvezér mindig kitérő választ adott s a perzsa háborúval mentegetődzött; mert másrészről az osztrák pénzzel már évek óta rendszeresen fizetett titkos kém *Bohn* által kéz alatt mindenről értesített császári nagykövet, érdektársaival, a tengeri hatalmak (Anglia és Hollandia) követeivel egyetértve s aknamunkáikkal folytonosan mesterkedve, mindent elkövettek a nagyvezérnél és a portánál a franczia törekvések meghiusítására, — a mi sikerült is nekik. Törökország csak várt, csak várt és idejében nem avatkozott be. *Ha Bohn nem áruló, talán másképp történik.*

A dolog itt sikerre jutni nem akarván, nem birván, a fejedelem 1734 április havában az ügyesnek bizonyult dánust bizalmas küldetésben Francziaországba indítá az udvarhoz, Bourbon herczeghez, Du Maine herczeghez és a toulousei grófhoz — legbensőbb barátaihoz — intézett ajánlólevelekkel; Villeneuve marquis nagykövet viszont a franczia ministerekhez, különösen Maurepas és Chauvelinhoz látta őt el ajánló-leveleivel. Persze, azt sem a fejedelem, — ki Bohnnak emez útja sikeres elvégzéséért évi ezer tallérnyi állandó fizetést biztosított jutalmúl — sem Villeneuve még csak nem is álmodták, hogy a mindkettejök bizodalmát teljes mérvben megnyerni tudott alávaló kém még hajóra szállása előtt titkon találkozott Tallmann császári nagykövettel, elmondott neki küldetéséről mindent és ezért külön megjutalmazásul, rendes zsoldján kívül, 150 cs. k. aranyat és cs. alezredesi decrétumot kapott tőle kézhez.

Francziaországban a kir. herczegek Rákóczi ajánlóleveleire kegyesen, nyájasan, a ministerek pedig nagyon

szívesen fogadták a fejedelem küldöttét és hosszasan s többszörösen tárgyalának vele hatszem és négyszem között is, kiváltképen *Chauvelin*. De épen ez lőn fátumává a kémnek, épen ez a körülmény vezetett rá árulására. Volt ugyanis Rákóczinak Párizsban egy Bohnnal csaknem azonos nevű politikai ügynöke, *Bon*, franczia nemes, kire a fejedelem apróbb ügyeinek vitelét szokta volt bízni. Ez Bohn titkárnak a ministerektől való sűrű fogadtatását s titkos tárgyalásait tapasztalván, féltékenynyé lőn irányában: nehogy őt állásából kitúrja, s minden lépését vigyáztatta, lesette. Így rájött, hogy az új küldött sokat levelez s iratcsomagokat küldöz a franczia politikával szemben kétes magatartású hollandi követséghez, s ezen észleletét megjelenté a ministernek. Chauvelin, a ki az ekkor folyó háborúban jelentős szerepre hivatott mainzi vár erődítéseiről csak legközelebb Bohntól egészen hamis tervrajzokat kapott s ezért már maga is gyanakodni kezd vala reá, a postán ügyeltette ennek a hollandi követséggel való levelezését és egy iratcsomagját felfogatván, hivatalból felbontatá. A legcompromittálóbb iratok valának: titkos tudósítások a császári fővezérhez, Savoyai Jenőhöz és a bécsi ministerekhez, melyek kézhez juttatását a hollandi követség közvetíté titokban.

Erre a minister Bohn lakásán házkutatást tartatott és ott egész halmazát találták meg olyan iratoknak, a melyekből az árulás kétségtelenül megbizonyosodott. Még cs. k. hadmérnökkari alezredessé kinevező új decrétumát is ott lelték, a vele adott titkos levelezési kulcsokkal együtt. Bohn valahogyan neszét vevén a házkutatásnak, ijedtében a hollandi követ házába menekült s ott németalföldi matróz ruhába öltözve, meg akart szökni. De a gyorskezű franczia minister megelőzte őt és rendőreivel elfogatván, a Bastilleba vitette.

Itt azután a nyomorult, nehogy kínzásnak vettessék alá, önként bevallott mindent és börtönbe záratott.

Árulása, természetesen, a franczia udvarnál súlyosan compromittálóvá lőn úgy Rákóczi fejedelemre, mint Villeneuve nagykövetre nézve, a kik őt oly fontos és bizalmas természetű ügyek intézésére ideküldték s ajánló-leveleikkel ellátták.

*

Bohn Vilmos Pálnak Rákóczi fejedelem oldalánál, jóltevő ura ellen teljes nyolcz esztendő folyama alatt hálátlanul elkövetett galád kémszolgálatait, árulását, ennek Párizsban lett fölfedeztetését és az árulónak a Bastille tömlöczeibe vettetését mi a bécsi cs. és kir. udv. és államlevéltár titkos actáiból már régóta ismertük, habár nem is oly tüzetesen, mint ahogyan azt közvetetlen forrásból értesült kortársa s volt titkártársa, De Saussure Czézár, a föntebbiekben oly elevenen s szemlélhetőn leírja.

Mi már a «*Rákóczi-Emlékek Törökországban*» czím alatt 1893-ban megjelent munkánkban (71—72. l.) emlékeztünk róla, továbbá a «*Századok*» 1898-iki évfolyama 492. s köv. lapjain, közölvén ama jellemzését is, ahol szegény Mikest olyan csúful leszólja. Most pedig, hogy Saussure előadását s az áruló dán kapitány aljas kémkedéseinek kétségtelen valóságát még jobban bebizonyítsuk: íme, ezekre vonatkozólag az említett udvari levéltárból az akkori konstantinápolyi császári nagykövetek, *Dirling* és *Tallmann* jelentéseiből, továbbá maga *Savoyai Eugen* herczeg leveleiből a következő, tartalmilag is igen érdekes egész sorozatot — Bohn bűnlajstromát — teszszük közzé. Úgymint:

Dirling cs. nagykövet a portánál, *Péra, den 12. März 1727.* dátum alatt jelenti a cs. k. udv. főhaditanácsnak:

«Als verwichenen Sommer hier mit Todt abgegange-

ner *Jesuiten Pater Jacob Cachodus*[1] gelebet, bin ich von dem, was zu Rhodoste passierte, *auf das sicherste und bald informieret worden;*[2] und weilen nach der Hand mir die Nachrichten von dannen sehr spät und ungewiss zugekommen : also habe ich nothwendig *umb ein verlässlichen Spion umbsehen müssen,* und ich befand mich umso mehr hier zu nothgedrungen, dass durch den vor einigen Monaten anhero gekommenen Franzosen, so sich Baron de Vigoreux *(Vigouroux)* nennet, bei den hiesigen Französischen Herrn Bottsafter (Vicomte *D'Andrezel)* in Consideration ware, lange Jahre in Kriegsdiensten solle gestanden haben, — etwas zu Rhodosto durch sein hin und her Reisen tractieret wurde. Es hatte sich aber geschicket, dass dem Ragozi sein geheimbe Secretarius gestorben und Er einen gewissen Teutschen brauchet, *dieser nennt sich Bohn. Er hat sich erbothen gegen einen etwelchen Erkenntlichkeit im Geld in kayserlichen Dienst zu kommen und mich mit haimblichen Nachrichten von deme, was zu Rhodosto und bey dem Ragoczi vorgeht, zu bedienen.*»[3]

A nagykövetnek ezen ajánlatára fogadta azután az azelőtt Magyarországon is a kuruczok ellen harczolt szövetséges dán hadseregben hadmérnökkari századosként alkal-

[1] Ez a Páter Cachod (vagy helyesebben, a mint magát írja : *Cachaud)* Zrinyi Ilona fejedelemasszony udvari papja és gyóntatója volt valaha Izmidben, majd Rákóczinak Törökországba érkezése után, ennek dicső anyja emléke iránt táplált fiúi kegyeletét használta fel arra a nyomorult, hogy gyakori látogatásai alkalmával nála Rodostóban, nemcsak ajándékokat nyerjen tőle, hanem hála fejében róla és az emigratió előkelőbb tagjairól *(fizetésért !)* híreket hordjon a konstantinápolyi császári nagykövetnek.

[2] Aminthogy tele is vannak a nagykövet előző évekbeli jelentései a *P. Cachaudtól* kapott rodostói hírekkel.

[3] *Eredetije* a cs. k. udv. és államlevéltárban «*Turcica*», 1727. Nro. 66.

mazott Bohnt császári szolgálatba a k. k. Hoff-Kriegsrath, kiállitván számára a kapitányi, majd őrnagyi és végül (1734 elején) az alezredesi tiszti decrétumot s kiadatván neki az illető rangokkal járó fizetést, a nélkül, hogy katonailag csak egy napig is szolgált volna, csupán Rákóczi mellett kémkedett és csakis ebbeli *érdemeiért (!)* léptették elő, díszére a császári tisztikarnak.

Ugyanaz jelenti, Péra, d. 16. April 1727. kelettel a k. k. Hoff-Kriegsrathnak:

«Der letztlich bekannt gemachte Correspondent zu Rhodoste schreibt mir, dass der jüngere Sohn des Ragoczi nächstens daselbest erwartet werde» etc. (U. o. *Turcica*, 1727. Nro. 100.)

Így következnek azután a nagykövet jelentéseiben sűrűen idézve a kémkedéseit buzgón folytató gaz Bohn híradásai Rodostóból, sőt az általa a fejedelem íróasztaláról eredetiben ellopott vagy hirtelenében titokban lemásolt — olykor kiváló fontosságú — levelezések és diplomatiai iratok, követi utasítások stb., mint mellékletek, Dirling konstantinápolyi levelei mellett.

Azonkívül az áruló német titkár, a mikor csak szerét tehette, holmi magántermészetű ürügyek alatt be is látogatott a török székvárosba és a cs. nagykövettel titokban összejövén, élőszóval még bővebben referált neki a rodostói dolgokról, különösen, hogy a fejedelem cancelláriáján mi történik? Így pl. *Péra, d. 3. Maji 1727.* kelet alatt jelenti Dirling: «Der bewusste Correspondent zu Rhodoste, *Capitani Bonn*, ist unter dem Praetexte der oesterlichen Andacht* anhero gekhommen *und hat sich mit mir heimblich unterredet*» és közölt velem mindenfélét Rákócziról s környe-

* Bohn t. i. ekkor még lutheránus vala.

zetéről; elmondá, hogy uroknak ifjabb fiát *(György herczeget)* ott a bujdosó magyarok nagyban várják, sőt házasítják is már a nemrég meghalt oláhországi vajda fiatal özvegyével. B. Vigourouxnak pedig Párizsba megírta Rákóczi, hogy Angliába utazásával egyelőre még ne siessen. *(Turcica*, 1727 Nro. 96. et sequens.)

Ugyanaz, Péra, d. 9. Juni, 1727. Ugyanannak. «Von dem bewussten Correspondenten zu Rhodosto habe zweier Briefe erhalten.» Az ifjú Rákóczi odaérkezését majd csak későbbre várják. Azonban «die Correspondenz nach *Polen* laufft starkh fort, indem der Ragoczi immer dahin expediere und nach *Chozim** expresse schicke», etc. *(Turcica*, u. o.)

Ugyanaz, Péra, d. 6. Juli, 1727. (A Hoff-Kriegsrathnak.) «Den 17. passati ist endlich des Ragoczis jüngere Sohn auf einen Französischen Tartana *(hadi gálya)*, in Begleitung des jungen Baron Vigouroux und anderen 6 Personen zu Rhodosto angekommen und wird mit dem Herzoglichen Titul von den dortigen Rebellen beehrt», etc. (U. o.)

Ugyanaz, Constantinople, d. 7. Juli, 1727. (Ugyanannak.) «Le jeun Ragoczi oune du Titre de Duc, *que le Roi de France a liberalement accordé*, est venu debarquer ces jours à Rodosto entre les embrassements de son Père.» Kísérleteket tesznek, hogy őt a nagyvezírnek bemutassák, stb. (U. o.)

Ugyanaz, Péra, d. 15. Sept., 1727. (Ugyanannak.) «Der Correspondent von Rhodosto schickt mir gleichfalls *einen Extract von einem Schreiben des Ragoczis an dem Vigouroux;* item ein Fragmentum aus einem Brief von der

* Lengyel határszéli török vár.

Madame *Sieniawskin (Lubomirska Erzsébet herczegnő*, Rákóczi lengyelországi nagybefolyású barátnője), welche Er (t. i. *Bohn*) *in des Ragoczis Cabinet, als Er darinnen gearbeitet, per hazard gefunden und in der Eyle herausgeschrieben hat.*» *(!!)* (Ugyanott, *Turcica*, 1727. Nro. 10.)

Ugyanaz, Péra, d. 17. Sept., 1727. (Ugyanannak.) A rodostói «Correspondent» értesíti, hogy Vigouroux báró Hágába érkezett és onnét írt Rákóczinak. «Der Correspondent *(Bohn)*, wie auch der Jesuit* versichern mich, dass «der Ragoczi» nem szándékozik a fiát sokáig Rodostóban tartani. «Sonsten wird Er *(Bohn)* employiert bey dem jungen Ragoczi, *umb Ihn in der Ingenieur-Kunst (t. i. a hadmérnökségben) zu üben*, in welchem der Correspondent sehr geschickt und accurat ist». Vigouroux Hágából Achenbe érkezett. Rákóczi levelezése Lengyelországba, Chotzimon át élénken folyik ; sőt *újabban Magyarországba és Erdélybe is küldött Rákóczi sajátkezűleg írott leveleket titokban*, — újságolja a szemfüles kém. *(Turcica*, 1727. Nro. 84.)

Ugyanaz, Péra, d. 25. Sept. 1727. (Ugyanannak.) «Von Rhodosto habe ich *beygehenden Ziffernschlüsseln, den sich der Ragoczi in seinen Correspondenzen gebrauchet, überkhomben ; einer ist an dem Vigouroux, und der andere an dem Ragoczischen Legaten zu Paris notiert.*» (Turcica, 1727. nro 188.)

Ime tehát a gazember Bohn, a fejedelem diplomatiai levelezéseinek titkos jegyei feloldására szolgáló kulcsokat is ellopkodta és másolataikat, a felfogott levelek megfejthetése végett, megküldötte Dirling nagykövet útján Bécsbe.

Dirling, Péra, d. 20. Februarÿ, 1728. (A Hoff-Kriegsrathnak.) Rodostóból most is sok érdekes hírről tudósítja

* Borgion atya, a keleti misssiók ekkori főnöke.

őt Bohn, különösen Rákóczi lengyelországi levelezéseiről; továbbá tudatja, hogy «des Ragoczis Sohn, — *den man allzeit den Herzog von Makovitz nennet,** — trachtet wiederum weg zu kommen, und es meynet man, *sein Vather destiniere Ihn zu einer Heirath zu Pollen* (Pohlen) *und scheinet als ob der Antrag auf die verwittibte Gräfin von Dönhoff seye.* — Der Correspondent fraget: dass wenn es zu einer Reise komme, *Er mit bemelten Sohn des Ragoczi mitgehen werden müessen,weillen der Vatter Ihm demselben zur Unterweissung in denen militärischen Wissenschaften zugegeben;* fraget sich demnach an: *ob Er den zu folgen, oder mit andern Prätext sich entschuldigen solle?* Mein Gedünken nach dörffte es schier besser seyn, *dass Er mitgehe, umb von diesen jungen Menschen* und seyn Vorhaben, Thuen und Lassen *immerhin und von allen Orthen Nachricht zu haben.*» (U. o. *Turcica,* nro 23.)

Ugyanaz. Péra. d. 16. März, 1728. (Dtto.) A rodostói tudósító jelenti, hogy az ifjabb Vigouroux Francziaországból Rodostóba érkezett; az öreg pedig Marseillesben várja Rákóczi újabb rendelkezéseit. (*Turcica,* ugyanott.)

Ugyanaz. Péra, d. 7. Maji, 1728. (Ugyanannak.) «Le Duc de Makowitz» a portától útlevelet Lengyelországba sehogysem kaphatván, (a miben bizonyára őneki, Dirling nagykövetnek tetemes része volt), egy franczia hajóra szállt Rodostón, április 23-án éjfélkor s málháit is magával vivén, útrakelt Génévier franczia dragonyos-kapitány kíséretében, a ki nem rég tért vissza Lengyelországból. A herczeg Francziaországon és Svájczon keresztül állítólag mégis Lengyelországba

* A Rákóczi-ház czímei között t. i. ott volt a «Munkácsi és Makoviczai herczeg» czím is.

akar utazni. Szolgaszemélyzete is vele van. (U. o. *Turcica*, 1728. nro 163.)

Dirling ezután visszahivatván Bécsbe, helyére konstantinápolyi császári nagykövetté *Tallmann* neveztetett ki, a ki is az áruló Bohnnal ugyanazon titkos viszonyban maradt, mint hivatali elődje. Ezen új nagykövetnek az 1729-ik évről szóló költségjegyzékében, (*«Expens-Note»* Péra, d. 31. Decembris 1729. dátummal) foglaltatik Bohnnak kémszolgálati díjazása is, ekképen beiktatva:

«Dem Confidenten von Rhodosto seine halbjährige Pension . . . Piaster 319, Para 20.» (U. o. *Turcica*, 1729. nro 63.)

Tallmann jelenti a Hoff-Kriegsrathnak, Péra, d. 8. Juni 1730. kelettel: «Der Confident von Rodosto ist vor einigen Tagen allhier angelanget; *ich habe mit Ihm ins Geheimb gesprochen.*» Apróbb híreket közöl Rákócziról, majd így folytatja: «Dieser Confident hat mich abermahlen ersuchet, in meinen Relationen etwas seiner, Ihme von meinen Herrn Vorfahrer *(v. Dirling)* zugesagten Promotions halber einflüssen zu lassen, so ich auch hiemit folge. *Er fürchtet sich, dass Er über kurz oder lang entdeckt würde, da ohnedem der Ragoczi seiner Person halber zu argwohnen* anfienge.» (U. o. *Turcica*, 1730. nro 115,)

Íme tehát a gazember már árulásainak fölfedeztetésétől rettegett s észrevevé, hogy *a fejedelem gyanakodni kezd hűsége iránt.* Bár így lesz vala és Rákóczi bocsátotta volna el őt szolgálatából még idejében! Azonban a ravasz és ügyesnél ügyesb színlelőnek sikerült a nemesszívű és roszszat senkiről *biztos okok nélkül* föltenni nem tudó fejedelem ébredező gyanuját elhárítani magáról.

Tallmann. Péra, d. 19. Augusti 1731. (A Hoff-Kriegsrathnak.) «Der Confident von Rhodosto berichtete mir, dass

der Favorit von Ragoczi, sein erster Secretarius *(Bechon ?)* hatte Ihme vor wenig Tagen geschrieben, — hieher, wo Er sich jetzt aufhält, — *als ob der Ragoczi gesinnet wäre Ihn, Bohn, nach der Zurückkunft des jungen Vigouroux aus Pohlen, all dahin zu schicken,* umb des Ragoczis Interessen alldorten zu besorgen.» (Ugyanott, 1731. nro 153.)

Most egy nevezetes történelmi alak, egy geniális hadvezér és nagy államférfi szólal meg az alávaló, de nagyon hasznavehető kém érdekében :

Eugenio von Savoyen m. p. Wien, d. 19. Septembris 1731. (A császárhoz.) «Auf die Charakterisierung des von Tallmann anrecommandierten *Confidenten von Rhodosto, Paul Wilhelmb Bohn,* will man zu seiner Zeit, — *weilen er Euer Mayestäts Interessen getreu besorget,* — gern reflectieren.» *(Turcica,* 1731. nro 116. Eredeti, Savoyai Jenőnek, mint a cs. k. Hoff-Kriegsrath elnökének, sajátkezű aláírásával.)

Ilyen főfő-pártfogó mellett a nyomorult kém sorsa és katonai emelkedése biztosítva volt. De tovább!

Tallmann. Péra. d. 5. Octobris 1731. (A k. k. Hoff-Kriegsrathnak.) «Der Confident von Rhodosto, welchem der Ragoczi nach Pohlen hat abschicken wollen, hat mir zur Wissen gethan, dass Er wieder Befehl erhalten, nacher Rhodosto zurück zu kehren, allwo Er noch verbleiben sollte.» Tudatja azt is, hogy Drinápolyba egy lengyel tábornok érkezett, a ki onnan Rodostóba igyekszik. (U. o. Turcica, 1731. nro 126.)

Ugyanaz. Péra, d. 18. Decembris, 1731. (Ugyanannak.) «Der Confident zu Rodosto wiederholle zu berichten, dass Er positive Kays. Ingenieur-Obristwachtmeister-Character mit anbeugiger Bəsoldung anbegehre, *(lám, már*

ő diktált a cs. k. főhaditanácsnak!) und sich auch ganz positive declariere: *nicht lange mehr in Rodosto verbleiben zu wollen, den Er befürchtet einmahl entdeckt zu werden.*» (U. o. *Turcica*, 1731. nro 230.)

Folyton reszketett tehát, hogy fölfedezik s akasztófára kerül. De sorsa volt még tovább haladni immár öt év óta folytatott gyönyörű pályáján.

Tallmann. Péra, d. 8. März, 1732. (A Hoff-Kriegsrathnak.) Rodostói confidensünktől fontos tudósításom érkezett. Nevezetesen a portát a császár ellen hadüzenetre izgató renegát gr. Bonneval tábornoknak Rákóczihoz, ezt hasonló eljárásra biztató levelei tartalmát közli velem; de Rákóczi nem tartja még most elég erősnek a portát arra, hogy ily nagy vállalatba foghasson. Különben a porta e fontos ügyben még nem döntött. Azt is jelenti még Bohn, hogy ura őt Francziaországba akarja küldeni, a végett, hogy ott a fia *(György hg.)* részére egy tulajdon ezred fölállítását eszközölje ki az udvartól; *mely ezrednek azután ő, Bohn, lenne az alezredese.* Viszont Bonneval is hívja őt Boszniába maga mellé és kérdi tőlem, hogy tehát *hová menjen, ahol t. i. többet szolgálhatna titkos tudósításaival a császár ő Felségének.* (U. o. *Turcica*, 1732. nro 120.)

Ugyanaz. Péra, d. 21. April 1732. (A k. k. Hoff-Kriegsrathnak.) Jelenti, hogy az őrnagyi decretumot, f. é. január 1-től számítva, megküldé Bohnnak. (U. o. *Turcica*, 1732. nro 203.)

Ugyanaz. Péra, d. 10. Juli 1732. (Ugyanannak.) Bohn jelenti, hogy Rákóczi még a folyó évben bizonyosan elküldendi őt Francziaországba, «*von wo Er auch gute Dienste zu leisten versprechet*». (U. o. Turcica, 1732. nro 144.)

Tallmann. Péra, d. 24. Sept. 1732. (Dtto.) «Der Confident von Rodosto berichtet, dass dessen Abreise nacher Frankreich noch auf einige Zeit verschoben bleiben dörffte. Wenn sie wirklich noch vor sich gehen sollte, — jegyzi meg erre a nagykövet, — *wird sehr hart fallen einen anderen Confidenten zu Rhodosto zu finden, weilen allda bey dem Ragoczi in Diensten kein Teutscher mehr, sondern lauter Hungarn und Franzosen sich befinden.* In tali casu wird das beste Expedient sein, dessen Agenten allhier *Ibrahim effendi zu corrumpieren,** um durch dessen Canal das bey dem Ragoczi vorfallende und die vom diesem allhier machende passus in Erfahrung bringen zu können.» (U. o. *Turcica,* 1732. nro 92.)

Ugyanaz, d. 2. Januarii 1733. (A k. k. Hoff-Kriegsrathnak.) «Ehe mein Confident von Rhodosto nacher Frankreich abreisen wird, *so werde den benöthigten Ziffer-Schlüssel* an Herrn v. Hoffenbeck einsenden, und *dem Confidenten die Correspondenz unter dem Paquet des in Paris stehenden Kays. Legations-Secretär Wasner bestens einleiten.*» (U. o. Turcica, 1733. nro 29.)

Ugyanaz, Terapia, d. 14. Sept. 1733. (Ugyanannak.) «. . . Auch an den 29-ten Augusti *conferierte ich mit dem Confidenten von Rhodosto,* welcher doch wirklich von dem Ragoczi nacher Frankreich zugeschickt wird,» ámbár az útrakelésre az utolsó rendeletet még nem kapta meg. «Er wolle während seinem Aufenthalt allhier *(Konstantinápolyban)* auf des Bonnevals Thuen und Lassen

* Csakhogy e megvesztegetési jó szándék aligha fogott volna sikerülni: mert — a mit Tallmann nehezen tudott, — ez a renegát Ibrahim effendi (Rákóczinak portai tolmácsa) *született magyar,* sőt egykor *kálvinista theologus diák* volt, ki Thökölyvel szakadt Törökországba és ott az első török nyomdát állította. (L. lejebb *Saussure* Utazásai. II. köt. XI. sz. levelét.)

ein aufmerksambs Auge tragen *und mir Alles in Erfahrung bringen, und von Zeit zu Zeit communicieren wirdt.*» Egyébiránt *Bohn, — a ki a mi részünkre a franczia nagykövetségnél is kémkedik, (!!)* — azt mondja, hogy Bonneval hitele a portán napról-napra növekedőben van. (U. o. *Turcica,* 1733. nro 84.)

Tallmanns Expens-Note. Péra, d. 31. Decembris 1733. «Dem Confidenten zu Rhodosto seine Obristwachtmeisters-Gage auf 6 Monath, à 107 fl. monatlich, das ist bis Ende dieses Jahres, betraget Piastre 481 Para 20. (U. o. *Turcica,* 1734. nro 46.)

Ugyanaz. Péra, d. 9. Januarÿ 1734. (A Hoff-Kriegsrathhoz.) «Den Confidenten von Rhodosto, — welcher mir wieder das von 5. hujus zugeschicket hat, — habe sogleich nach Empfang Euer Excellenz's Rescript vertröstet, dass Er *mit dem angesuchten Obrist-Lieutenant-Decret gar bald consolieret werden werde*» jó szolgálatai (!!) jutalmául s biztattam őt «zur weiteren Continuirung seines getreuen Eyfers. Aus seinen Schreiben ist zu ersehen, *dass der Ragoczi Ihme nacher Frankreich auf's neue abschicken wolle.* Gleichwie aber *dessen Anwesenheit allhier anjetzo höchst nöthig ist,* suche Ihme von diese seine Reise, soviel möglich abzuhalten, wenigstens insolange, bis die jetzigen Affairen in grössere Klarheit gekommen seyn werden». (U. o. *Turcica,* 1734. nro. 46.)

És most ismét a főfő-pártfogó: Savoyai Jenő herczeg szólal meg:

«*Eugenio von Savoyen m. p. Wien, d. 5. Februarÿ 1734.*» *(An dem Kayser.)* « . . . Übrigens seyen Euer Mayestät des Tallmannischen *Confidenten von Rhodosto mit Lebensgefahr durch gethreue und wahrhafte Correspondenz leistende eifrige und reflexionswürdige Dienste*

bereits neulich angerühmt worden, worinnen Er auch einen unverrückten Zelum *durch jetzige seine fleissige Communicate gar klärlich von sich blicken lasset* und sich dannenhero zu der allbereit zugestandenen *besonderen Remuneration* in allweg meritiert gemacht hat; *dieser Confident solle von dem Rakoczy nächstens nacher Paris abgeschickt werden.* Ersuchet aber der Resident Tallmann Ihme: solang immer thuenlich, davon zu detournieren; wenn es jedoch auf dem wirklichen casum ankommen sollte, wirdet getrachtet werden: *wie Er seine gehaimbe Correspondenz mit Füeglich- und Sicherheit anhero* (t. i. Bécsbe) *fortführen könne.*» (U. o. Turcica, 1734. nro 3 et sequens.)

Tallmann nagykövet. Péra, d. 27. Februarÿ 1734. (A Hoff-Kriegsrathnak.) «Der Confident von Rhodosto muss sich dorthin (t. i. Francziaországba) *begeben.*» Azért adtam neki *olyan Chiffreket, a melyekkel a mi római, velenczei és génuai rezidenseink csatornáin keresztül, Hoffenstock ministeri tanácsos úrral érintkezhetik.* (Ugyanott, *Turcica*, 1734. nro 75.)

Ugyanaz. Péra, d. 24. März, 1734. (Ugyanannak.) «Der Confident hat mir aus Rhodosto den Brief von 28. Februarÿ zugeschickt, aus welchem zu ersehen, *dass Er auf Befehl des Ragoczi dies Land verlassen muss.*» Én rögtön megírtam neki: kövessen el mindent, hogy itt tartózkodását mennél továbbra meghosszabbíthassa. Ennek sikerében kételkedem ugyan, miután *az itteni franczia nagykövetség már a póstai közlekedésre szóló okmányokat is kiállítatá s elküldé számára Rodostóba.* Jelenti továbbá a nagykövet, «dass ich dem Confidenten von Rhodosto erst vor einigen Tagen *eine Remuneration von 150 Ducaten gegeben habe*», a lelkére kötvén neki szigorún, hogy tudósításait

ezentúl is buzgón folytassa. «*Den 20-ten (März)*, als der Confident auf das Schiff sich begeben hatte, *umb aus hiesigen Porto gerade nach Frankreich zu segeln*, — übersendete Er mir ein Schreiben, aus welchem Eure Excellenz ersehen werden, *dass ich Ihme das Obrist-Leutnants-Decret*, so ich mit letzter Expedition von Hoffenstock erhalten, *zugeschickt habe.*»* Er aber scheinet mit diesen nicht gänzlich zufrieden zu seyn, weilen Ihme nur der blosse Character, ohne den diesen anhängenden Gehalt gegeben worden.» Énnekem nincs kétségem benne, hogy Bohn, «wo Er immer seyn wird, nützliche Dienste leisten könne»; ellenben én csak nagy bajjal fogok találhatni olyan egyént, a ki őt itt pótolni képes lenne. (Ugyanott, Turcica, 1734. nro 155.)

Tallmann nagykövet. Péra, d. 9. April, 1734. (Ugyanannak.) «Nachdem der Confident Monsieur Bohn von hier abgereiset, so bestrebe ich mir einen anderen Confidenten an zu werben.» Már kettővel is alkuban vagyok, — «allein Sie seyend ein wenig prätiös». (U. o. *Turcica*, nro 83.)

Tallmanns Expens-Note. Péra, d. 30. Junÿ, 1734. «Dem Confidenten zu Rhodosto *Mr. Bohn seine Obrist-Leutnants-Gage* bis Ende Juni dieses Jahres abgeführet, Piasters 481, Para 20. *Item*, d. 13. *Dem Confidenten von Rhodosto ein Regal von 150 Ducaten*, oder 450 Piaster.» (Ugyanott, *Turcica*, nro 221.)

És most mégegyszer személyesen megjelenik, hogy a hosszú sort ünnepélyesen bezárja s Bohnnak az őt elvégre Párisban utolért «*fatalitását*» elsirassa, — maga a főfő-pártfogó: «*Eugenio von Savoyen m. p. Wien, d. 13. Januarÿ 1735.*» («*An dem Kaiser.*»)

* Ezt találták meg azután nála — mint Saussure-nél olvassuk — Párizsban, málhái átkutatása s illetőleg elfogatásakor a franczia rendőrök.

«Die dem Confidenten zu Rhodosto, — *welcher*, da Er noch allda gestanden, *sehr wahrhaffte Kundschafften eingeschicket*, — zu Paris zugestossene Fatalität, *dass Ihme alldorten seine Correspondenzen, Briefe intercipiert worden und Er derenthalber, umb der Bastille zu entfliehen*, sich zu dem Englischen *(Holländischen)* Minister flüchten müssen, ist zu bethauren *(bedauern)* und werden mithin seiner Person und Correspondenzhalber, andere diensambe Mesures ein zu leithen seyn.» (Ugyanott, *Turcica*, 1735. nro 28.)*

*

Végighaladtunk íme a gonosz kémnek nyolcz esztendei hosszú bűnlajstromán, a melyre nézve a bécsi cs. kir. udvari és államlevéltár titkos actáiból legalább még kétszer ennyi terhelő adat állana rendelkezésünkre. Azonban a föntebb közlöttek is elég bőven tanuskodnak a mellett: mennyire igaz mindaz, a mit De Saussure Emlékirataiban erről a háládatlan, romlottlelkű árulóról elmond.

Mi, a mint már említők, Bohnnak Rákóczi fejedelem ellen elkövetett oly gaz és kártékony árulását a cs. kir. udvari és államlevéltár actáiból régóta ismertük, csak abban volt még kétségünk, hogy árulása fölfedeztetésének és börtönbe záratásának híre Párizsból *eljutott-e a távol keleten lakó fejedelem füleihez még életében?*

Erre most De Saussure Emlékiratai egész bizonyossággal adják meg a szomorú választ: fájdalom, *nemcsak hogy eljutott* — és pedig még 1735 január 1-én, — de sőt ez az oly végzetszerű következményeket előidézett keserű csalódás egy régóta ismert és teljesen megbízhatónak vélt

* Eugen hg. tehát e levele keltekor még nem tudta, hogy gyönyörű pártfogoltja ekkor már a Bastilleban ült.

emberben, lőn szülőokává Rákóczi titkon gyötrő bánkódásainak, betegsége súlyosbodásának, az epeömlésnek, vagyis közvetve — *halálának*. Lássuk, mit ír erre nézve a közvetetlen szemtanú Saussure.

Azonban a sorrend kedvéért előre kell bocsátanunk szerzőnknek a fejedelem betegsége lefolyásáról szóló elbeszélését, mely a Mikes Kelemen márczius 12-iki (föntebb idézett) és 25-iki leveleivel meglepően egyezik. Mikes ezen utóbbi levelében bánatosan, balsejtelmekkel telve panaszkolkodik: «. . . Az Urunkat épen nem jó állapotban látom; ki is nyilatkoztatta már magát a betegsége. *Tegnapelőtt* (tehát *márcz. 23-án*) estve . . . a hideg borzongatta . . . Én kérdezvén őt, mondá, hogy igen fázik.» Később hányt. «Másnap reggel 6 órakor, a mikor fel szokott öltözni, a házában *(szobájába)* megyek, — de micsoda ijedtségben nem esém, mihent meglátám az ábrázatját. A ki is természet szerént mindenkor piros lévén, úgy elsárgult, valamintha sáfránynyal megkenték volna. Már *két naptúl fogvást* nagy gyengeséget érez, szüntelen való hideglelés van rajta; és mintha az egész vére sárrá változott volna, *úgy elsárgult az egész teste.* Legkisebb fájdalmat nem érez, de nagy bágyadtságot.»

Saussure pedig ugyanezen tünetekről ekként ír: «A folyó év *márczius 23-án* kezdettük észrevenni, hogy a fejedelem nincsen jól, nem eszik úgy, mint rendesen, szokása szerént és a *természetes arczszíne sincs meg.* De mivel nem panaszkodott, reméltük, hogy csak muló rosszullét bántja. Azonban a következő napokban az evéstől való undora fokozódott, majd teljesen elveszíté étvágyát, *arcza elváltozott, természetes frisseségű piros színe meghalványodott, sőt kissé meg is sárgult.*» A hozzá legközelebb állók nem állhatták tovább a hallgatást, kérdezősködni kezdtek bajáról és

tőlük telhetőleg mindent elkövettek, hogy orvosság beszedésére birják, de ő semmiképen nem akart; sőt még a böjtölést sem hagyta abba, mivel épen nagybőjt ideje vala. Állapota napról-napra rosszabbodván, *egész teste igen megsárgult,* — mire orvosa és gyóntató papja mégis valahogyan rávették, hogy húst egyék, de arra már sehogysem lehetett rábirni, hogy orvosságot vegyen be, ámbár koronként nagy szív- és gyomorfájdalmakat is érzett. Így sorvadt vagy két hétig, mindazáltal nem panaszkodott, mindenkor társaságban ebédelt szokása szerént, mindennap misét hallgatott, sőt az első napokban még esztergájában is dolgozgatott még egy kissé.»

Idősb fiát, József herczeget, — a kinek Bécsből megszökéséről örömmel értesült, — napról-napra türelmetlenül várta. De, hogy az eleinte Velenczébe menekült herczeg, ámbár apja hívására megindult Rodostó felé, miért késett annyi ideig: az okát eddig nem tudtuk, Saussure most ezt is megfejti. Az 1734-ik év folyamán ugyanis Nápolyban a Habsburgok elvesztették a trónjukat, a melybe a Bourbonok egyik ága ült. József herczeg tehát, kinek Siciliában VI. Károlytól adományozott hűbéres birtokai valának, azért állapodott meg Nápolyban, hogy e javak kézhez adatását az új uralkodónál, Don Carlosnál is és udvaránál kieszközölje, a mi azonban oly lassan ment, annyi időbe került, hogy reá lázasan várakozó szegény atyjának rohamosan fejlődő betegsége és a kérlelhetetlen halál azt az utolsó örömöt sem engedé megérni, hogy egy éves kora óta nem látott elsőszülött fiát karjaiba zárhassa.

És itt megint egy nevezetes — Mikesnél hiányzó — mozzanatot örökít meg emlékírónk:

«Április 7-kén (hibából, *6-ikán* helyett) estve a fejedelem rosszabbul érezvén magát, a szokottnál korábban feküdt

le s igen nyugtalanul *(lázasan)* aludt. *Másnap (7-ikén)* reggelre betegsége még súlyosbodván, már nem titkolhatták el előtte, hogy élete veszélyben forog; mire előhivatva gyóntatóját, meggyónt és a szentségeket magához vevé. Ezután behivatta udvarmesterét *(Sibzik)*, kamarását *(Mikes)*, első titkárát *(Bechon)* és udvari tisztjei s nemesei közül is kettőt-hármat, *köztük engemet is*,» (jegyzi meg szerényen Saussure). «És mondá nekünk, hogy ő egynehány év előtt végrendeletet írt, s megjelölvén a helyet, a hol ez föltalálható, előhozatá és fölolvastatta. Azután azt mondá, hogy e végintézkedésnek több pontját meg kell változtatnia, különösen elsőszülött fiára József herczegre nézve, a kiről akkor alig emlékezett meg, mert mikor ő e testamentumát írta *(1732-ben)*, az még Bécsben letartóztatva volt; de továbbá azokra nézve is, kik azóta léptek szolgálatába. És itt azzal tüntetett ki engemet (s valószínűleg udvari nemesei elsejét, az ifjabb Vigouroux bárót is), hogy ezek között megemlíté nevemet. A gyónás és a jó hosszú végrendelet fölolvasása a súlyos beteget annyira kimeríté, hogy a benne kiigazítani valókat azonnal megtenni már nem volt elegendő ereje. Azért elküldött bennünket, meghagyván, hogy másnap reggeli 8 órakor legyünk ott nála ismét, hogy a végrendeleten szükséges változtatásokat előttünk megtehesse.* Csakhogy ez a *másnap* őneki már nem virradott föl!

Éjjel a végét közeledni érezvén, kérte és fölvevé az utolsó kenetet, és néhány perczczel később, hajnali három óra tájban, örök álomra szenderült. Epeömlésben halt meg és ezt az év elején őt ért nagy búbánat, s gyötrő gondok

* E nagyérdekű epizód ily részletes leírásával Saussure lényegesen kiegészíti Mikest, a ki ennek még csak rövid megemlítéséről is megfelejtkezett a nagy búbánatok közt.

okozták, a melyeket hosszú ideig eltitkolva, a szívébe zárt vala. Íme, eredete eme gondoknak.» *És itt beszéli el a gonosz Bohnnak s árulásának történetét,* a melyet mi előrebocsátottunk. Ennek előadását végezvén, a fejedelem utolsó betegségére és halála körülményeire tér vissza s az egészet így fejezi be:

«A fejedelem az új év (1735.) első napján tudta meg Bohn árulását, a mi halálosan bántotta lelkét, különösen azért, hogy oly melegen ajánlotta volt őt a franczia királyi herczegeknek. Elég hosszú ideig némán zárta magába azt a maró, emésztő bánatot, a mit e hír vétele okozott szívének és oly vidámnak igyekezett látszani, mint a minő rendesen vala. *De belső szolgája, a ki éjjel mellette volt s az ágya közelében lévő kamarában hált, csakhamar észrevevé, hogy Urát valami nagy búbánat gyötri, mivel éjszaka nyugtalan volt, keveset aludt és gyakorta mélyen felsóhajtott, a mi nem volt szokása. Mi* (udvariak) *mindig azt hittük, hogy e kínzó bánkódás és az a gond, a melylyel azt előttünk eltitkolni törekedett, okozá, vagy legalább is elősegíté azt az epeömlést, a melybe belehalt.*»

Íme, a leghitelesebb közvetetlen szemtanúnak és szemtanúknak lélektanilag egészen alapos s az áruló Bohnt annyira lesújtó ítélete!

*

A jóságos fejedelem halála mély gyászba borította az árván maradt rodostói bujdosó telepet. «Ki sem lehet mondani, micsoda nagy sírás és keserűség vagyon itt miközöttünk, még csak a legalábbvalón is!» . . . Írja könyhullatások közt a hű kamarás, Mikes Kelemen. Ezzel teljesen összehangzik De Saussure Emlékirata is, a ki szintén említi, hogy a testamentum felolvasására az egész udvarnép összegyűlvén a nagy palotára: «*az egybegyültek legnagyobb*

része nem hallgathatta sírás nélkül a végrendeletet, annyira szerette e jó fejedelmet és rajongott érte mindenki, a ki szolgálatában állani szerencsés lehetett.»

A temetésre vonatkozólag ismét néhány érdekes, sőt egy *igen fontos* új körülmény följegyzésével pótolja emlékírónk Mikest. Ezen utóbbi, április 16-iki levelében egyebek közt így ír: «A testet másnap *(9-én)* felbontottuk . . . és a borbélyok füvekkel bécsinálták *(bebalzsamozták)*, mert még nem tudjuk: mikor vihetjük Konstancinápolyban . . .» Majd folytatólag ugyanott: «A testet húsvét után *(tehát április 12-én)* egy nagy palotán *kinyújtóztattuk(!)*, ahol isteni szolgálat volt harmadnapig. Mindenféle embernek szabad volt a testet meglátni . . . Tegnap *(15-én)* az isteni szolgálat után a testet koporsóban zártuk és *egy kis házban* tettük, a hol lészen mindaddig, míg szabadság *(engedély)* nem lesz *(a portától)*, hogy Konstancinápolyban vihessük.»

Mikesnek átkozottul pórias «*kinyújtóztattuk*» kifejezését De Saussure franczia finomsággal és a valóságot jobban elképzeltető módon adja vissza: «*gazdagon feldíszített ravatalra helyeztük*». De lássuk ezt a mondatát Saussurenek *egyéb okért* is szó szerint: «A fejedelem holttestét bebalzsamoztattuk, *felöltöztettük az aranygyapjasrendnek* — a melyet V. Fülöp spanyol királytól kapott volt — *díszegyenruhájába* és gazdagon feldíszített ravatalra helyeztük, a mely egy szép és nagy teremben vala fölállítva. Három napig naponként nagymisét mondottak fölötte e helyen és aztán a harmadik napon *nyilvánosan és ünnepélyesen eltemettük egy mély üregbe, a mely ama kioszk vagy pavillon alatt nyílt, melyet a fejedelem néhány év előtt építtetett a sétakertje végén, kilátóhelyül («Belvedere»). E kriptát azután elzárták, sőt be is falazták.*»

Íme, ez volt tehát a szófukar Mikes «*kis ház*»-*a*! Így

már, Saussure után, sokkal inkább megértjük a dolgot s a benne rejlő költői gondolatot, hogy t. i. az elhunyt fejedelem hamvainak ideiglenes nyugvóhelyéül hívei épen azt a magaslaton fekvő s a tengerre, a Mármora-sziget fehérmárvány sziklacsoportjaira, a Dardanellák előhegyeire s az ázsiai Olympus hatalmas bérczeire gyönyörű kilátást nyújtó, őmaga által építtetett és «*Belvedere*»-nek elnevezett ékes pavillont szemelték ki, a melyben néhai Urok annyiszor időzött s elmélázva, elborongva, olyan gyakran csodálta a természet örök szépségeit. Ez már, nemde, egészen más, mint az a semmitmondó száraz kifejezés: «*egy kis házban*»!

Azonban ennél még nevezetesebb és fontosabb De Saussure most idézett mondatának azon új adata, hogy az üdvözült fejedelmet *az aranygyapjas-lovagrend díszegyenruhájában temették el.* Fontos pedig s nevezetes e körülmény azért, mert — sok egyéb más bizonyítékon kívül — ez is kétségtelenül igazolja az általam a galatai St.-Benoit templomban 1889. évi október 7-én fölfedezett *Rákóczi-holttest azonosságát.* Ugyanis, mint az ezen sírfelásatás eredményéről írt értekezésemben* a koporsóban lelt ruhadarabok- és foszlányokból biztosan meghatározhattam: a fejedelmet nem magyar, hanem XV. Lajos korabeli franczia (vagy spanyol) fényes díszöltözetben temették el és pedig aranypaszomántos, aranyzsinórszegélyes bíborkabátban, melynek fehér selyembélése volt és bíborral vagy selyemmel bevont, kerek fagombjai; továbbá piros selyemből készült térdnadrágban, melynek a magasszárú harisnyák fölötti összekapcsolására a piros selyemszövetre varrott 9—9, a két

* L. *Thaly Kálmán:* «Rákóczi-Emlékek Törökországban» (Budapest, 1893.) 224. s köv. l.

száron összesen 18 darab — ma is épen meglévő — színaranydrótból font ékes kapcsok (csattok) szolgáltak. Ezeket s a díszöltözet, paszomántok és zsinórok számos darabját el is hoztam akkor magammal, s az 1906-ban, a hazaszállított hamvakkal még többet, mindent, a mi még a ruhából található volt. Mind e fejedelmi gazdag öltözet darabjaiból világosan kitetszik a franczia vagy spanyol szabás, a mi akkoriban körülbelül ugyanegy vala.

Most már, De Saussure följegyzéséből, tehát megtudjuk, hogy e ruhák a fejedelem aranygyapjas-lovagrendi díszöltözetének foszlányai, a mit ma is élénk bíborszínök, kelméjök s formájuk is igazol, valamint az említett 18 aranycsatt, s a különböző mintájú tömérdek aranyzsinór és paszomántok darabjai. Úgy, hogy e maradványokból az aranygyapjasrend ismert díszöltözete, nem sok hiányzó részszel, ma is összeállítható volna.

*

Rákóczi elhunyta után — mint Mikes is, De Saussure is egyformán említik, — a bujdosó magyarok fejei azonnal folyamodványt adtak be a portához engedélyért, hogy néhai jó Urok végrendelete értelmében annak holttestét Konstantinápolyba vihessék s a galatai — akkor jezsuita, ma lazarista — templomban, édes anyja, Zrínyi Ilona fejedelemasszony koporsója mellé temethessék el. A porta vonakodott ezen — a török szokásokkal ellenkező — engedelem kiadásától, mindazáltal a szeretett Urok emlékén kegyelettel csüngő magyarok minden kitelhető módon, ismételve, élőszóval és újabb-újabb küldöttségekkel is folytonosan sürgették azt. Míg végre a porta harmadfél hónap múlva — *Mikes szerint* — mégis megengedte, «hogy *titkon* a szegény Urunk testét Konstancinápolyban vihessük», — írja a hű kamarás,

Rodostóban, július 18. keltezett levelében. «Azért, — folytatja tovább, — egy nagy ládát csináltatván, a koporsót belézárattam, hajóra tétettem és egynehányad magammal (a kiknek egyike, mint alább megtudjuk, épen emlékirónk, *Saussure* volt) 4-dikben *(július 4-én)* megindultam, s 6-dikban Konstancinápolyban érkezvén, a ládát, a kiben a koporsó volt, a jezsuitákhoz küldöttem. A koporsót kivévén belőlle, felnyitották, hogy a testet meglássák, *(agnoscálják)*. Sírt pedig azon a helyen ástak, a hová temették volt *(1703-ban)* az Urunk anyját.»

Így Mikes Kelemen. Azonban a mi emlékirónk másképen tudja s másképen beszéli el a dolgot; és ez *az egyetlen egy lényeges eltérés* közte és Mikes levelei állításai között. Igyekezzünk a kérdést tisztázni, a mely czélból idéznünk kell Saussure-ből is, a mit idevonatkozólag ír:

«Rákóczi fejedelem főbb tisztjeinek gyakran mondotta volt rodostói tartózkodása alatt, hogy azon esetben, ha e helyütt találna meghalni: az édes anyja mellé temessék, a ki a galatai jezsuiták temploma Xavéri Szent-Ferenczről nevezett kápolnájában nyugszik, a hová ő egy szép ízlésben épült oltárt emeltetett. Ezt az óhajtását a vezérhez írt b ú csúzó levelében is kifejezte némileg. Az engedély elnyerésére nézve el is követtünk minden tőlünk kitelhetőt, de a portán következetesen visszautasíttattunk, indokul azt hozván fel, hogy valamely halottnak Konstantinápolyba való bevitele ellenkezik a török szokásokkal, és pedig annyira, hogy még ha valamelyik nagyvezír halna is meg Konstantinápolyon kívül, még annak a tetemeit sem hozhatnák be eltemetni a városba.

A fejedelem halála után mintegy három hónapra a portától minden nehézség nélkül engedélyt kaptunk arra, hogy a fejedelem asztali ezüstmíveit, drágább bútorait és

értékesebb tárgyait,* mégpedig bárminemű vám- vagy egyéb vizsgálattól mentesen, Konstantinápolyba szállíthatjuk és ott kőből épített tűzbiztos raktárban helyezhetjük el. A mint ezt az engedélyt megkaptuk, *huszonkét, egészen egyforma alakú és egyenlő nagyságú ládát csináltattunk, s ezek egyikébe rejtettük Uzunk koporsóját, holttestével,* és a ládák elszállítására külön csajkát, vagy kis hajót bérelénk. *A boldogult fejedelem kamarása (Mikes) és én a hajóra szállottunk.* Konstantinápolyba érkezésünkkor csajkánkat csakugyan nem vizsgálták meg; és mi a galatai rakparton, a jezsuiták rendháza közelében rakodtunk ki, s mialatt én ládáinkat egy franczia kereskedő *(Magÿ)* tűzbiztos raktárába szállíttattam, *a kamarás, azon ürügy alatt, hogy a fejedelem holttestét rejtő láda könyvekkel van tele, azt a jezsuiták rendházába vitette.* A páterek azután a következő éjjelen eltemették templomukban, úgy és ott, a mint az üdvözült maga kívánta volt, — *a nélkül, hogy akárki is megtudta volna.* — Ez volt az utolsó kötelesség — fejezi be nagyérdekű elbeszélését Saussure, — a melylyel tartoztam annak a fejedelemnek, a ki iránt a legmélyebb tisztelettel s a legnagyobb ragaszkodással viseltettem.»

A mi már a két előadás közötti eltérést illeti: mi részünkről, az akkor még sokkal szorosabban megtartott török szokásokat ismerve és tudva, hogy a tíz évvel azelőtt elhalt gr. Bercsényi Miklós holttestének Konstantinápolyba vihetésére sem lehetett az engedélyt kieszközölni, *De Saussure-nek adunk igazat;* vagyis, más szóval, azt hiszszük, hogy *a fejedelem tetemeinek* Konstantinápolyba bevitelére *az engedelem a portától sohasem adatott ki,* hanem a fermán,

* Bizonyára a *Belin* franczia nagykövetségi kiküldött titkár által lajstromba foglaltakat. (L. alább, a Függelékben.)

szokás szerint, csakis az utána hátra maradt, féltett kincsek s értékes tárgyak beszállíthatására szólott a galatai tűzmentes raktárak valamelyikébe. S ez alkalmas ürügyöt és módot szolgáltatott Rákóczi hűséges udvari tisztjeinek arra, hogy elhunyt jó Urok végakaratát — egy kis ártatlan furfanggal élve — mégis végrehajthassák. Csakhogy Mikes — továbbra is Törökországban élve — nem merte ezt naplójában így, világosan megírni; míg ellenben a titkot őrző másik hű lélek, *De Saussure*, már a szabad Anglia, illetőleg a szabad Svájcz földén szerkesztvén meg két rendbeli Emlékiratát: bátran megírhatta az igazságot, úgy a mint történt. Ekként véljük mi a köztük fenforgó ezen egyetlen ellentétet megoldhatónak.

*

A mi az üdvözült fejedelem végrendeletében hű kísérete egyes tagjainak hagyott legátumok és kegyes hagyományok kifizetését illeti, erről Mikesnél (az április 16-iki levélben) csak ennyit olvasunk: «Másnap szegénynek a testamentumát felnyitottuk és elolvastattuk. *Mindenik cselédinek hagyott.* Énnekem ötezer német forintot *(10,000 livrét)*, Sibrik uramnak is annyit. *De mindenikünknek azt a pénzt Franczia országban kellene felvennünk; mikor veszszük fel? Isten tudja!*»

Nos tehát, Saussure nagyon érdekesen és részletesen megírja ezt is, hogy t. i. a végrendelet végrehajtása hogy és miként történt meg.

Rövid időre azután, mikor a boldogult fejedelem által fölkért vérbeli herczegek a testamentum eredetijét Rodostóból kézhez kapták, külön kihallgatást kérvén és nyervén XV. Lajos királytól, — elhunyt barátjuk nagy érdemeit és dicső emlékét a legmelegebben figyelmébe ajánlva ő Felségének, a végrendeletet fölolvasták előtte és annak végre-

hajtásáért esedezének. A király, midőn a végrendelet megható szövegét végighallgatta, igen elérzékenyült és a herczegeknek azonnal meghagyta, hogy *a testamentumban foglalt összes hagyományokat fizettessék ki* s e czélra a saját magánpénztárából kiutalványozá a szükséges összeget, a végrehajtással unokatestvéreit: Du Maine herczeget és ennek öcscsét a toulousei grófot — Rákóczi legbensőbb barátjait — bízván meg.

Ezek buzgó lelkiismeretességgel jártak el a dologban, és a ki a hagyományosok közűl jelentkezett, tüstént kifizettették neki a részére hagyományozott összeget; így a grosboisi camalduli szerzeteseknek, a jezsuiták keleti missiójának, az épen akkor Párizsban időző báró Zaÿ Zsigmondnak, Molitardnak, Bechonnak, Bonnak s még egynehány más jelentkező magyar száműzöttnek. Azonban a toulousei gróf még ezen 1735-ik év végén, bátyja a maini herczeg pedig 1736 májusában meghalván, az ügy további intézése utánok olyan kezekbe julott, a melyek már nem jártak el oly példás buzgósággal, mint a fejedelmet csakhamar a halálba követett két hű barátja; elannyira, hogy nagyon nehéz volt tőlük valami pénzt kicsikarni. Mindazáltal a néhai fejedelem még Rodostóban maradt hagyományosainak járó összegeket a királyi pénztár kifizette Rákóczi György herczegnek, a fejedelem Párizsban élő ifjabb fiának, oly czélzattal, hogy juttassa el Rodostóba; a mi bizonynyal meg is történt.

Legrosszabbúl járt maga emlékirónk, Saussure Czézár, a ki is Rodostóból 1735 őszszel, hosszú vándorlásai után visszatérve, az 1736—38-ik éveket hazájában Svájczban, lausannei szülőházánál, oly rég nem látott édes anyjánál tölté és csak nagy későn, az 1739-ik év folyamában jelentkezett Párizsban az udvari pénztárnál, 2000 livrét tevő ha-

gyománya fölvétele végett. De itt most már mindenféle ürügyök alatt egyre húzták-halasztották a fizetést, úgy, hogy gyakori utánjárásai után, elvégre sem kaphatott kézhez többet a negyedrésznél, ötszáz livrénél. Különben ennek az oka, oly későre történt jelentkezése miatt — valljuk meg — jóformán maga volt; s barátai még szerencsét kívántak neki, hogy a hosszas késlekedés ideje alatt kedvezőtlenre változott udvari és pénzügyi viszonyok között egyáltalában még valamit kézhez vehetett.

*

Szerzőnk eddig ismertetett följegyzései első sorban a történelmet gyarapítják. Azonban irodalomtörténetünket gazdagító följegyzéseiről is meg kell emlékeznünk. Mert Emlékirataiban vannak ilyenek is, és pedig elsőrangú fontossággal bírók, miután magának II. Rákóczi Ferencz fejedelemnek hátrahagyott munkáiról szólanak, és ezek keletkezéséről s kéziratai viszontagságairól új, meglepő adatokat nyerünk bennök, általok.

A magyar történetirodalomban eddig az a hiedelem volt elterjedve, hogy a Hágában 1739-ben megjelent és Rákóczi Emlékiratait is magában foglaló «*Histoire des Révolutions de Hongrie*» köteteit a fejedelem megbízásából a tudós historicus szepesi prépost *Brenner* Antal Domokos, (Párizsban: «*Abbé Brenner*») rendezte sajtó alá.

Ebben mi mindig kételkedtünk, mert e művet a fejedelmi szerző egy eléggé világos vonatkozásából, *Rodostóban*, tehát később *szerzettnek* tartottuk. A boldogtalan Brenner pedig, mint tudjuk, 1721-ben már a Bastilleba került és ott is halt meg. Most Saussure, ki e nevezetes mű sajtó alá előkészítésében maga is segédkezett a fejedelemnek s első titkárának Bechonnak, megerősíti véleményünket, midőn

teljes hitelt érdemlően apróra elmondja a mű létrejötte történetét.

Nevezetesen megtudjuk tőle, hogy az első kötet tartalmát, Magyarország történetét 1000-től 1700-ig, *maga a fejedelem írta latinúl*, s francziára első titkárával (tehát *Bechon Lajossal)* fordíttatta, ennek anyanyelvére, a ki Saussurerel is közölte a kézirat egy részét. Az 1706-iki béketárgyalások okiratait stb. pedig, melyek a második, harmadik és negyedik kötetet töltik be, szintén Bechonnal fordíttatta le a fejedelem. Végre az ötödiket egészen s a hatodiknak elejét elfoglaló «*Mémoires*»-okat *Rákóczi maga írta franczia nyelven;* azonban nem bízván e nyelv irodalmi styljének tökéletes bírásában, — kéziratát Bechonnal, majd annak másod-példányát *Saussure*rel javíttatta át, a minek 1734-ben kellett történni, *(tehát Rákóczi Emlékiratai ebben az évben, vagy előbb részei talán 1733-ban készültek),* minthogy Saussure csak 1734 elejétől kezdve állott a fejedelem szolgálatában. A befejezett mű teljes kéziratát azután a fejedelem «*körülbelől egy évvel halála előtt*», (vagyis az 1734-ik év tavaszán) kedves testőrkapitányának *De Molitard Lajos*nak, — a kit nemes apród korától fogva «*ő nevelt*» — ajándékozá, vagy adta át, azzal a meghagyással: őrizze meg azt híven, de az ő halála előtt kinyomatni ne engedje. A nagyember halála a véltnél korábban bekövetkezvén, Molitard, hogy néhai dicső Urától örökölt hagyományát fölvegye s új állását a gr. Bercsényi-huszárezredben elfoglalja, Párizsba utazott és az ekkor itt tartózkodó József herczegnél tisztelgett. A kinek is dicsőült atyja Emlékiratait megmutatván, a herczeg elkérte tőle azokat, elolvasni. József herczegnek egy kedvelt abbéja *(Le Roux?)* meglátva Uránál a nagybecsű kéziratot, viszont elkérte tőle ő is, átolvasásra. Midőn aztán az abbé utóbb

József herczeg kegyeiből valamiért kiesett, ez — ú. l. Molitard által — visszakövetelé a kéziratot; azonban a pap megtagadta a visszaadást, állítván, hogy azt a herczeg *őneki ajándékozá*. Rákóczi József azután nemsokára elutazott Törökországba, ahol, mint tudjuk, 1738 november 10-én, a második hadjáratból visszatérő útjában meghalt. A reákövetkező 1739-ik évben pedig egyszerre csak megjelentek Hágában, a Néaulme könyvkiadó-czégnél a «*Histoire des Révolutions de Hongrie*» díszes kiadású kötetei, az elhúnyt fejedelem Emlékirataival s arczképével. De még hozzá valának csatolva, mint VI-ik kötet, gr. Bethlen Miklós volt erdélyi kanczellár Emlékiratai, melynek kéziratát honnan keríté elő a kiadó? Saussure nem tudja, Rodostóban azt sohasem látta. Hanem a megelőző öt kötet kéziratairól azt hiszi, hogy azokat (tulajdonképen Molitard sajátjait) a tolvaj abbé adta vagy adatta el jó pénzért a nevezett hágai könyvkiadó-czégnek.

Egyébiránt, úgymond, ő a köteteket gondosan átolvasván, azt tapasztalá, hogy a közlés elég hű és jó s nem sok javítani valót lelt rajta.

Ez, íme Rákóczi legbecsesebb és legelterjedtebb irodalmi művének — a mely tehát Rodostóban, 1733-ban és 1734-ben készült, — mint láthatjuk, elég viszontagságos története.

Megemlékezik De Saussure Rákóczi «*Confessioi*» (Önéletrajza) kéziratáról is, s érdekes a mit elmond róla; t. i., hogy az, mint Isten előtti gyónás, a legbizalmasabb egyéni természetű megnyilatkozása lévén egy áhítatos léleknek, — a fejedelem halála után főhívei elhatározták, hogy annak sajtó alá adását — félremagyarázások elkerülése végett — mellőzni fogják; s ezért a kéziratot, örök letétképeni megőrzésre a camalduli atyákhoz küldötték Grosboisba, mint

az üdvözült fejedelem egykori kedves magányába, áhítatoskodásainak színhelyére.*

De Saussure följegyzéseiből Rákóczinak még egy, franczia nyelven írt — eleddig, úgy látszik, ismeretlen munkája létezéséről is értesülünk, a fejedelem halála alkalmából írt — már idéztük gyönyörű jellemrajzában említvén szerzőnk, hogy az elhúnyt több oly jeles munkát szerzett volt, melyek méltók volnának a kinyomatásra, s ezek között különösen az, a melynek czíme: «*Traité sur la Politesse*».

Hová lett e mű kézirata? Elveszett, vagy lappang még valahol?... Nem adhatunk határozott választ reá.

Avagy talán egy volna ez a tanulmány a fejdelemnek: «*Reflexions sur les principes de la vie civile et de la politesse d'un chretien*» czímű dolgozatával, mely a «*Testament politique et moral du Prince Rakoczy*» cz. a. megjelent munkában ki van adva? A mi nem valószínűtlen, ha megengedjük, hogy a különben rendszerint kiváló pontosságú Saussure a mű czímét rövidítve idézte. Azonban a «*Testament politique*»-ban olvasható közlemény és a párizsi Nemzeti Könyvtárban őrzött s Rákóczitól s. k. alájegyzett kézirat szövege — mint az utóbbinak fölfedezője Grisza János hazánkfia gondos összehasonlítás után megjegyzi — sok tekintetben eltér egymástól; úgy, hogy az eredetiről egy mindenben hű és pontos új kiadásra volna szükség és pedig akkor is, ha fölteszszük, hogy a kétféle czím alatt említett tanulmány azonos.

*

* Innét került aztán a kézirat a rend föloszlatásakor a párizsi Nemzeti Könyvtárba, a honnan azt a M. Tud. Akadémia lemásoltatván, mint történelmi forrásművet, latin nyelven kiadta. A későbbi magánjellegű magyar fordítás meggondolatlan indiscrétio törvénytelen terméke.

Midőn e föntebbi kommentárokkal, szerzőnk Emlékiratait legalább némiképen ismertetni s azok történelmi fontosságára a t. olvasó figyelmét felhívni igyekeztünk, — bátran teszszük azokat közzé. Mert De Saussure Czézár rokonszenves egyéniségében nemcsak dicsőséges, nagy fejedelmünknek az ő nemes lényétől lelke mélyéig áthatott hű szolgájával, hanem az ő és bujdosó hívei közvetetlen környezetében nemzetünknek is meleg barátjává vált eleven, vizsgálódó elméjű, széles szemhatárú, ország-világ látott, elfogulatlanúl ítélő, élénk történelmi érzékű íróval ismerkedünk meg. És pedig olyan ritka íróval, a kinek hiúságtól ment, közszereplésre nem vágyó, őszinte, becsületes, egyenes lelke mindig csak a *tiszta igazságot* s annak kiderítését keresi és szolgálja, szűkebb családi és baráti köre számára készült úgy ezen, mint egyéb hasonló természetű irataiban.

De Saussure e most jellemzett írói megbízhatósága s az Emlékirataiban foglalt tömérdek új adat arra a biztos meggyőződésre vezet bennünket, hogy II. Rákóczi Ferencz utolsó életéveire, halálának körülményeire s hátrahagyott munkáira, nemkülönben az emigráció törökországi történetére nézve — Mikes Kelemen «Törökországi Levelei» mellett — *ezentúl ő lészen a főforrás,* sőt talán *a legfőbb forrás,* miután De Saussure Emlékiratai a Mikeséinél jóval több történelmi vonatkozást tartalmaznak s ép oly megbízhatókat, mint édes búsan csevegő magyar kollegájáé.

Nem ok nélkül örvendezünk tehát, hogy irodalmunkat e lelkes és jeles szerző minket legközelebb érdeklő munkáival megajándékozhatjuk.

C. DE SAUSSURE

LETTRES ET VOYAGES

TOME II.

Lettre I.

Monsieur !

Vous serez sans doute surpris de recevoir une de mes lettre de Lisbonne, dans le tems que vous croyez que je suis encore à Londres, puisque je ne vous ai point mandé que j'eusse le dessein de le quitter. Mais il m'a paru qu'après un séjour de plus de quatre ans en Angleterre, ou je n'avais aucun établissement, ni aucune affaire qui m'y retint, il était tems que j'en partisse. Je souhaitais ardemment de voir d'autres Pays, et en particulier la France et Paris. J'étais sur le point de prendre des arrangemens pour me satisfaire, et peut être pour retourner ensuite à Lausanne, lorsque j'appris que le Roi avait nommé Milord *Kinnoull,* pour aller relever Mr *Stanian* son Ambassadeur à *Lisbonne* et a quelque port d'Italie. Je n'eus pas plutot appris cette nouvelle que j'eus grande envie de faire un si beau voyage et que j'en formai le dessein. Je le communiquai à Mr le Général *Sabine* qui me faisait l'honneur de me vouloir du bien et qui connaissait particulièrement Milord ; je le priai de me présenter, de me recommander à ce nouvel Ambassadeur, et de lui demander pour moi sa protection et le passage sur le Vaisseau de guerre, pour que je pusse avoir l'honneur de l'accompagner à son Ambassade. Milord me reçut le plus obligeamment et le plus gracieusement. Il m'accorda avec beaucoup de politesse tout ce que je lui demandai.

. . . . . .

Quoi qu'il en soit, après avoir fait mon paquet et avoir pris congé de mes amis et de mes connaissances, je

partis de Londres le 5ème d'Octobre 1729. Je m'embarquai environ les six heures du soir à la Tour, sur un petit Batiment destiné pour le transport des Equipages de Milord, et d'une partie de ses gens à bord du Vaisseau de guerre qui était à l'ancre à la Baye du Nore, ou à l'embouchure de la Thamise. Sur les cinq heures du matin, nous trouvâmes la mer à l'embouchure de la Rivière extremmement agitée pour notre petit Batiment, qui fut tant balotté, que la plupart de ceux qui étaient dessus souffrirent beaucoup et furent bien malades du mal de mer. — J'en eus ma bonne part aussi bien que les autres. Nous eumes bien de la peine à aborder le Vaisseau de guerre, parce que nous avions le Vent et la Marée contraires. Enfin nous y arrivâmes sur les huit heures du matin.

Ce Vaisseau, nommé le Torrington, est tout neuf, c'est ici le premier voyage qu'il fait. Il est commandé par le Capitaine Vincent. Il a 200 hommes d'équipage; et il est percé pour 46 piéces de canons, dont ceux du premier Pont portent 36 livres de balles. . . . . .

Nous restâmes le 6e Octobre à l'ancre à la Baye du Nore. Le 7. nous fîmes voile pour nous rendre à Portsmouth ou Milord et le reste de sa suite devait embarquer.

. . . . . .

. . . . . .

. . . . nous arrivâmes le 25. de bon matin à Spit-head ou nous donnâmes fond.

. . . . . .

. . . . . Ce fut le 10 Novembre. Milord et toute sa suite se rendirent l'après midi à bord de notre Vaisseau de guerre. . . . . .

Nous comptions de mettre à la Voile pendant la nuit, ou le lendemain matin. Mais les vents ne nous le permirent pas. . . . . De sort qu'après nous être embarqués, nous sommes restés près de 5 semaines à la Rade de Spit-head.

. . . . . .

. . . . . Nous ne fîmes même voile que . . . . .

. . . le matin du 14e Décembre, par un très beau tems et par un bon Vent du Nord-Est. . . . . .

. . . . . .

Le premier jour de l'an 1730, nous passames la Barre avec la Marée, qui se trouva être sur les huit heures du matin. . . . . .

Nous arrivâmes sur le midi à Lisbonne, nous vinmes mouiller presque vis à vis le Palais Royal, etc. etc.

De Lisbonne, le 4e Janvier 1730.

Lettre III.

. . . . . .

Le 2ème de Février sur les 9 heures du matin, nous levâmes l'ancre de Lisbonne et fîmes voile pour Gibraltar.

. . . . . .

Nous entrâmes dans la Baie de Gibraltar (le 5e Février) entre les 4 et 5 heures du soir. . . . . .

. . . . . .

Le . . . 9. nous levames l'ancre, et nous fimes voile pour Port-Mahon. . . . . .

. . . . . .

. . . Le 13. Nous arrivames sur le soir de ce jour là a Port-Mahon. . . . . .

Le 15. nous levames l'ancre environ sur les quatre heures du soir, et nous fimes voile pour Gênes. . . . .

Sur le soir 18e Février . . . . nous eumes jeté l'ancre dans le Port de Gênes . . . . . .

. . . . . le 26 . . . . on leva l'ancre sur le soir et on fit voile pour Livourne. . . . . .

. . . Le 28. . . . on jeta l'ancre à la rade de Livourne sur les 4 heures du soir. . . . . .

. . . . . .

De Livourne le 17e Mars 1730.

Lettre IV.

. . . . . .

Le matin du 18 Mars nous quittames Livourne pour nous rendre a bord du Torrington. . . . . .

Nous levames l'ancre environ sur les quatre heures du soir. . . . . .

. . . . . .

. . . . . le 27 . . . nous vinmes a sept heures du soir donner fond dans le grand Port ou Golfe de Malte entre les deux Chateaux de St Elme et de St Ange. . . .

. . . . . .

Le Vendredi 3e Avril. . . . . .

. . . . . .

. . . . . , ... Le 7. le vent s'étant tourné à l'Est nous entrames dans l'Archipel. Nous passames entre Cerigo . . . et Cerigotto. Le 8. . . . entre l'Ile Longue et celle de Zia ; et entre le Négrepont et l'Ile d'Andros. Le 9. nous reconnumes l'Ile d'Ipsera. . . . Nous donnames fond sur le soir entre la grand et la petite Ipsera. . . Le matin du 10. . . . nous mîmes a la voile. . . . . le soir du 11e Avril nous jettames l'ancre entre Ténédos et le continent de l'Asie, vis à vis des Ruines de Troye. . . . Tenedos. . . . Le 12 . . . sur les cinq heures du soir . . . nous levames l'ancre et nous profitames de ce (de Sud-Est) vent favorable, pour entrer dans le Canal des Dardanelles, ou l'on ne peut point entrer sans les vents du Sud, à cause des courans assez rapidès, qui vont se jetter dans la *mer blanche* ou mer de *l'Archipel.* On trouve a l'embouchure de ce canal deux Chateaux bien garnis d'une grosse artillerie, l'un du coté de l'Europe et l'autre du coté de l'Asie. Comme le tems était fort sombre a cause de la pluie, et que la nuit commencait a tomber, nous ne pumes pas bien les voir, quand nous passames entre deux. Il était nuit close quand nous arrivames aux seconds Chateaux des *Dardanelles,* qui sont éloignés des premiers d'environ cinq lieues. Nous jettames l'ancre près de celui d'Asie, parce que

le vent nous manqua tout a coup. Il vint à notre bord le Consul Anglais des Dardanelles, avec un des *Drogmans* ou Interprêtes de l'Ambassadeur d'Angleterre, qui nous attendait depuis plus de deux mois.

Le lendemain 13 Avril, nous remîmes à la voile a 4 heures du matin. Lorsque nous fumes vis a vis de *Gallipoli*, le vent nous manqua entièrement. Comme la mer était fort calme et que nous n'étions pas a un quart de lieue loin de terre, plusieurs jeunes Turcs de cette ville, surpris de voir un aussi gros Vaisseau que le notre, portant pavillon Anglais, prirent des *Caïques* ou Bateaux et vinrent a notre bord pour l'examiner de près. Je n'avais point encore vu de ces Messieurs là. Je ne pus m'empêcher d'être un peu surpris de leurs ajustemens, de leur phisionomie et de leur manière familière ou plutot indiscrète avec laquelle ils vinrent fureter notre Vaisseau. Sur le soir il s'éleva un petit vent de *Est-Sud-Est* qui nous fit mouvoir et qui nous fit entrer dans la *Propontide* ou mer de *Marmora*. Le 14. nous fimes les Iles de *Marmora*, mais comme le vent ne nous était pas favorable, nous ne fimes presque que louvoyer tout le jour. Le 15. environ le midi, il s'éleva un assez bon vent de Sud Ouest qui nous fit enfin entrer dans la Porte de *Constantinople* sur les 5. heures du soir. Nous donnames fond au milieu du Port entre le *Grand Sérail* et *Tophana*.

Peu de tems après que nous eumes mouillé, il vint a notre bord le premier Secretaire et l'Ecuyer de Monsieur *Stanian* que Milord *Kinnoul* venait relever, le Chancelier et le Trésorier de la Nation, avec cinq ou six Marchands Anglois qui vinrent recevoir leur nouvel Ambassadeur et le conduire au Palais d'Angleterre. Dans le tems qu'il s'embarquait dans le Canot du Capitaine pour aller a terre, tout l'Equipage rangé sur le Tribord et sur les Hauts-Bancs de ce coté là, le saluèrent trois fois par des *Hourrás** à l'Anglaise, et cela au commendement du sifflet du Maitre-

* *Hourrás* sont des acclamations de joie ou le *Vive le Roi* des anglais.

Nocher ; et dès que le canot se fut mis au large, le Vaisseau salua son Excellence de 21 Coups de canon, qui est le Salut Royal.

Je couchai encore cette nuit sur le Vaisseau. Le lendemain matin environ les 6 heures, comme il faisait un très beau tems, nous vîmes le Grand Seigneur s'embarquer près d'un beau *Kiosque* ou espèce de Pavillon, qu'il a au bord de la mer, en dehors des murailles du *Grand Serail*, pour aller a Son Sérail ou Palais de *Biziatache*, qui est situé sur le *Bosphore de Thrace* ou le Canal de la Mer Noire. Il ordonna au *Bostangi-Bachi* qui gouvernait son Bateau, de venir près de notre Vaisseau, et de s'y arreter un peu pour l'examiner. Ainsi nous eumes le plaisir de le voir tout à notre aise. Il montait une espèce de demi Galère, ou il y avait 24 Rameurs ; elle était extrêmement ornée et embelli de beaucoup de dorure, de sculpture et de peinture. Le Grand Seigneur était a moitié couché sur un riche et magnifique *sopha* à la poupe. Il était a moitié couvert d'une espèce de Dais ou de Pavillon de velours rouge. Après qu'il eut resté près de 10 minutes a considerer notre Vaisseau, n'en étant pas éloigné de plus de la portée d'un coup de pistolet, il continua sa route. Dès qu'il eut passé le vaisseau nous le saluames de 21 coups de canon. Demie heure après le Grand Vizir vint aussi a passer près de nous ; il était dans un magnifique *Caïque* ou Bateau, tiré par douze Rameurs, et couvert d'un Drap vert. Nous le saluames aussi de 15 Coups. On m'a dit qu'il n'y a absolument personne, qui puisse jamais se servir de Bateaux couverts que le Grand Seigneur et le Grand Vizir. Ceux du Grand Seigneur sont toujours couverts de Velours, ou de draps rouges, — et ceux du Grand Vizir de draps verts.

Je quittai ce matin là le *Torrington*. Je suis venu me loger et me mettre en pension chez Mr *Jacob Marchant*, Horloger et négociant Genevois, établis ici depuis plus de 30 ans. Je compte de rester chez lui, jusqu'à ce que je me rembarque sur notre Vaisseau de guerre, pour retourner en

Chrétienté. Il y a apparance que ce ne sera pas de trois ou quatre mois; car on m'a dit qu'il faut bien ce tems là a Monsieur *Stanian* pour prendre ses audiences de congé et pour se préparer à son départ. J'en profiterai pour voir ce qu'il y a de curieux dans cette grande et fameuse ville, et pour y faire quelques affaires, qui m'y ont en partie amené, afin de pouvoir être en état de me rembarquer a bord du *Tozzington* qui doit toucher a *Smyrne* et *Marseille*. Il pourrait bien arriver que je le quitterai a cette dernière ville. Mais avant ce tems là je compte que vous recevrez encore de nouvelles de celui qui est, et qui sera tant qu'il vivra, etc. etc.

De Péra lez ou près de Constantinople le 27e Avril 1730.

Lettre V.

Monsieur!

Je vois avec bien du regret que Monsieur *Stanian* est pret a partir. Il a pris toutes ses Audiences de congé et il compte de s'embarquer a bord du *Tozzington* dans sept ou huit jours. Je dis que je le vois partir avec regret, parce que je ne pourrai pas être du Voyage comme je m'en flattais. Je n'ai pas pu finir certaines affaires pour lesquelles j'étais venu en partie dans ce pays, et qui m'y retiendront suivant toutes les apparences encore quelques mois.

J'avais fait depuis que je suis ici quelques petits mémoires sur Constantinople; sur ce que j'y ai vu de plus curieux et de plus remarquable, et sur les moeurs, coutumes et manieres de vivre des Turcs, qui m'ont le plus frappé, dans le dessein de vous les communiquer, quand j'aurais eu le plaisir de vous rejoindre. Mais puisque je me vois forcé de faire ici un plus long séjour que je ne m'étais d'abord proposé, je ne vous les envoye pas à présent, parce que j'aurai le tems de me mettre mieux au fait de bien des choses et qu'il y a apparence que j'aurai plusieurs occasions de les augmenter, ou de les changer. Ce-

pendant je ne veux pas laisser partir le *Torrington* sans avoir le plaisir de vous écrire, pour vous entretenir de bien des choses curieuses que j'ai deja vues ou apprises renvoyant a vous faire une description de Constantinople, jusqu'à ce que j'y aie fait un plus long séjour et que je le connaisse mieux.

Je vais commencer par vous parler du Grand Seigneur, de ses enfans et de ses principaux Ministres. Vous serez sams doute surpris que j'ai appris tant de choses sur leur compte depuis le peu de tems que je suis ici; mais je vous dirai que comptant retourner en Chretienté avec Mr *Stanian,* je me suis informé de tout avec autant d'exactitude qu'il m'a été possible. Des personnes qui sont ici depuis plus de 30 ans, et qui connaissent parfaitement la Porte pour l'avoir beaucoup frequenté m'ont donné de bonnes et sures informations, de ce que je n'ai pas pu voir moi même. En un mot je n'ai rien négligé pour me mettre bien au fait de tout ce que je vais vous dire, etc. etc.

De Péra le 17ème Juillet 1730.

Lettre VIII.

. . . . . .

Milord Comte de *Kinnoul* Ambassadeur d'Angleterre a donné le titre et l'emploi de son premier Secretaire a mon ami Mr *Monniez.* Il le fait partir pour Londres, pour porter au Roi la lettre du Grand Seigneur. Ce voyage lui vaudra plusieurs mille francs de gratification. Je profite de son occasion pour vous faire tenir cette lettre. Il m'a tant pressé d'entrer chez Milord et son Excellence m'a témoigné d'une manière si gracieuse que cela lui ferait plaisir, que je me suis enfin laissé gagner, quoique je vous avoue que je m'en suis d'abord fait beaucoup de peine pour plus d'une raison, en particulier a cause de sa table qui est d'une longueur tuante, et ou il se fait que trop souvent des excès qui ne sont pas de mon gout. En entrant chez Milord je n'ai point voulu me charger d'aucun emploi, ni

d'aucune affaire particulier. Je suis donc depuis 10 ou 12 jours au Palais d'Angleterre, plutot sur le pied de Gentilhomme d'Ambassade que de tout autre. Mes uniques occupations seront d'accompagner Milord quand il sortira ; de recevoir Messieurs les autres Ambassadeurs quand ils viendront lui faire visite ; de leur aller dans de certaines occasions faire des complimens de cérémonie ; et de faire les honneurs du Palais et de la table de son Excellence. Comme il n'écrit pas bien le Français, quoiqu'il le parle assez coulemment, il s'est reservé que lorsqu'il aurait quelques lettres a faire dans cette langue, il se servirait de ma plume pour cela. — Me voila donc retenu dans ce pays pour plus longtems que je ne croyais, dans le tems que je prenais de certains arrangemens pour vous aller rejoindre et vous assurer de bouche que je serai tant que je vivrai, etc. etc.

De Péra lez ou près de Constantinople le 7e Mars 1731.

Lettre XI.

. . . . . .

De l'imprimerie. — L'Imprimerie établie ici depuis quelques années, dont on a tant parlé en Chretienté, et qui est la première qu'on a vuë chez les Turcs, fait espérer qu'avec le tems, elle pourra contribuër à les tirer de leur crasse ignorance. Son établissement mérite que je vous apprenne ce qui y a donné lieu, et les obstacles quelle rencontra dabord.

Un jeune Hongrois agé de 18 à 20 ans, qui avait fait ses études pour deveniz un jour Ministre Calviniste eut le malheur etre pris et fait esclave par les Turcs en 1692 ou 1693 dans la guerre de Tekely. Il traina pendant longtemps une vie assez misérable, étant tombé entre les mains d'un Maitre dur et cruël, jusqu'à ce que ne pouvant plus supporter la servitude, il se fit *Mussulman. Ibrahim,* c'est le nom qu'il prit, avoit de l'esprit et du génie ; il s'appliqua pendant plusieurs années à l'étude de la langue et de la Loy Turque ; il y fit de si grands

progrès qu'il devint un habile *Effendi.* Il eut le bonheur de se faire connoitre d'*Ibrahim-Pacha* Grand Vizir qui fut étranglé en 1730 à l'occasion de la Rebellion qui mit sur le throne *Mahmoud I.* Ce Vizir employa avec succès en différentes affaires *Ibrahim-Effendi,* qui connut bientôt le grand et vaste génie du premier Ministre, et le désir qu'il avoit d'introduire parmi les Turcs les Arts et les Sciences. Pour cet effet, il lui proposa d'établir à Constantinople une Imprimerie. Le Vizir approuva son dessein, lui donna charge de l'exécuter, et lui fit les avances nécessaires ponr cela. On fit venir de Vienne des Graveurs, des Fondeurs de Caractères, et des Imprimeurs ; ils voulurent dabord commencer à travailler ; Mais tous les *Effendis* et les Ecrivains qui composent un corps considérable dans l'Empire, puisqu'ils en sont comme les Ecclésiastiques, et qu'ils ont pour Chef le *Mouphty* vinrent à la traverse, et s'opposèrent de tout leur pouvoir à cette nouveauté. Ils présentèrent en différens tems plusieurs Placets au Vizir par lesquels ils lui représentoient que *l'Art de l'imprimerie n'avoit jamais été en usage chez les* Mussulmans ; *que cette invention pourroit devenir très dangereuse, puisqu'elle introduiroit plus de livres qu'il n'en falloit lire, si l'on vouloit conserver la tranquilité publique, et la Sainte et véritable Religion établie par* Mahomet *l'Envoyé de Dieu ; Et qu' enfin tant de milliers* d'Effendis, *et d'Ecrivains qui étoient à Constantinople et dans tout l'Empire seroient exposés à mourir de faim, puisqu'ils n'avoient plus occasion d'écrire comme ils faisoient la pluspart des lettres, des Comptes et de Mémoires des Particuliers, de même que tous les Livres répandus dans l'Empire, puisque tout devoit etre imprimé.* Le Corps des *Effendis* voyant que le Vizir étoit résolu de protéger, et de soutenir l'imprimerie faillit à faire soulever le Peuple, et à causer une révolte. Il y eut meme quelques petites emûtes, et beaucoup de murmures. Tant il est vrai que les Ecclésiastiques ont beaucoup de pouvoir sur l'esprit du peuple, dans quelle Religion que ce soit, à la vérité plus chez les Nations

ignorantes et superstitieuses que chez les autres. Ce pui à mon sens est un grand malheur pour la Société en general. Pour appaiser les *Effendis* et leur Clique, on leur promit, que l'on imprimeroit que des Livres; et rien qui ne fut auparavant communiqué *Mouphty*, et qu'il ne l'eut approuvé. Ce qui les contenta.

En 1729, la presse commenca à roulez à Constantinople dans la maison meme d'Ibrahim-Effendi, où il établit son imprimerie. On imprima dabord quelques Histoires Turques et Arabes, un Dictionnaire de ces deux langues, plusieurs Cartes de Géographie, et quelqu'autres ouvrages, en particulier une Grammaire Francoise et Turque, dont l'Auteur est M. *De Lazia* un des premiers *Drogueman* ou Interpretes de la Nation Francoise, qui la composée sous la direction du Pere *Olderman* Jesuite savant dans les langues orientales. Cependant cette imprimerie ne travaille pas beaucoup, et ne fait pas de grands progrès, parce que *Ibrahim Pacha* le Vizir qui la protégoit perit peu de tems après son établissement. Et surtout parce que *Ibrahim-Effendi* a peu de debit de ses Ouvrages. Il ne faut pas s'en étonner, les Turcs qui savent lire, qui ne forment pas à beaucoup près le plus grand nombre, n'aiment pas beaucoup la lecture, et ne s'amusent gueres à lire des livres. Ce qui fait que *Ibrahim* est obligé de vendre fort cher les siens. J'ai acheté un Exemplaire de sa Grammaire Francoise et Turque elle m'a couté un Sequin *Fondoukly* ou un Ducat; et elle n'auroit pas couté vingt sols, si elle avoit été imprimée en France ou en Hollande. Il est à craindre que cette Imprimerie ne tombe, lorsque *Ibrahim Effendi* viendra à mourir, parce qu'il dit que les profits sont si petits, qu'il y a lieu de croire qu'aucun Turc ne veuille s'en charger et à continuër de nouveaux etablissemens que les gros profits quils y peuvent faire. Ils sont trop interressés.*

De Péra, le 21. Février, 1732.

* C'est ce qui est effectivement arrivé. *Ibrahim Effendi* est mort en 1738. Il étoit assez bien dans ses affaires avant son entre-

Lettre XIV.

Monsieur !

Je ne me suis pas trompé, lorsque je vous marquais dans ma dernière lettre, qu'il y avait apparence que nous ferions de grandes libations du vin d'Hongrie que Mr l'Envoyé de Pologne avait amené avec lui. Nous avons été pendant presque tout l'hiver si souvent en fête et nous avons tant fait de sacrifices a Bacchus, que j'en ai été fort incommodé ce printems. J'ai manqué de payer cher les plaisirs, ou plutot les exces, que j'ai fait le plus souvent malgré moi. Pour me raccommoder je me suis absenté pendant cinq ou six semaines. Je suis aller passer ce tems là a *Rodosto*, ou par une vie réglée et a l'aide des bouillons rafraichissans, je me suis par la grace de Dieu, entièrement remis. Je suis de retour depuis une dizaine de jours en parfaite santé.

Rodosto, que les Turcs appellent *Tekkredah*, est une ville située sur la Propontide presque vis à vis de la grande Ile de *Marmora*, environ à cent milles de Constantinople. Elle est assez grande on y compte de 15 à 20 mille habi-

prise, mais après sa mort on ne lui a presque rien trouvé que beaucoup de Livres en blanc, dont on ne savoit que faire. Ce qui a tellement degouté ses Successeurs ou Héritiers qu'ils ont entièrement abandonné son Imprimerie. Et il n'y a nulle apparence qu'on en ait rétabli d'autres à Constantinople. Cependant sa Grammaire Francoise et Turque étoit fort utile à ceux qui vouloient apprendre le Turc, puisqu'on n'en a point d'autre. Elle peut devenir rare et curieuse, par le peu d'exemplaires qu'on en a tiré, et parce qu'elle est sortie de cette imprimerie, dont on parla tant en Europe au commencement de son établissement. C'est ce qui a engagé l'Auteur de ces lettres de prier en 1759 la Venerable Académie de Lausanne de lui permettre de mettre dans sa Bibliothèque son Exemplaire de cette Grammaire avec quelques moyens d'argent de Turquie et de Perse, quelques Medailles anciennes, quelques Antiques ou Pierres gravées, quelques Focilles ou Mineraux d'argent et de cuivre, et quelques autres curiosités qu'il avoit apportées du Levant. *(De Saussure későbbi jegyzete a levélhez.)*

tans, dont plus de la moitié sont Grecs et Arméniens. On y fait un grand commerce de blé et de fruits qu'on porte a Constantinople. On y voit une assez belle et grande mosquée, deux ou trois autres plus petites, un *Bisistein* * bien fourni, et une rade peu profonde et peu sure, lorsque les Vents de Sud Est soufflent; ce qui fait qu'il y vient très rarement des Vaisseaux et autres batimens un peu gros, il n'y a que des *Tsaccolèves* espèces de barques qui vont à la voile et a Rame. Je m'embarquai un soir environ les six heures a Constantinople sur une de ces *Tsaccolèves;* et le lendemain nous arrivames a sept heures du matin a Rodosto; mais tout la nuit nous eumes une forte *Tramontane* ou vent du Nord Est.

Le Prince *François Rakotzy*, Prince du St Empire et de Transylvanie qui en 1717. se refugia en Turquie, réside dans cette ville depuis environ 14 ans.** Il y a une Cour assez jolie, composée d'un nombreux domestique, de plusieurs gentilshommes et officiers et de quelques Seigneurs et Gentilshommes Hongrois qui ont suivis sa fortune. J'ai logé chez l'un d'eux, qui est le *Baron Zaÿ*, avec qui j'avais lié connaissance et amitié a Constantinople. J'ai passé environ 6 semaines fort agréablement dans cette petite cour.

Je suis revenu ici par terre avec le Chapelain de la nation anglaise et un marchand anglais, qui étaient allés par mer voir les *Dardanelles*, les ruines de *Troye* et quelques Iles de l'Archipel; et qui s'en retournaient par terre. J'aurais fait ce petit voyage avec eux, si ma santé me l'avait permis, mais j'étais trop mal quand ils l'entreprirent. Nous formions une petite caravanne de 10 chevaux, que nous avions loués à *Rodosto*. Nous étions trois maitres, deux domestiques, deux Jannissaires; car les Francs ne voyagent jamais par terre en Turquie, sans avoir un Jannissaire avec eux, crainte d'être insulté par quelques canail-

* *Bezistan;* perzsa szó = *bazár,* árucsarnok.

** Voyez Tome III ou il est parlé fort au long de ce Prince.

les. Nous avions avec nous le *Carravokiezy* ou notre conducteur, qui nous avait fourni les Chevaux, dont il y en avait deux pour notre bagage. Car lorsqu'on voyage en Turquie, il faut porter avec soi lits, provisions et tout ce dont on peut avoir besoin, puisqu'on ne trouve rien en route ; que du pain et quelques mauvais ragouts à la Turque et même seulement dans les villes et dans les Bourgs. Il faut surtout faire provision de vin dans Les outres, ou dans de grandes bouteilles de bois gauderonnées, que l'on a pour cela, qui sont fort commodes ; car il est assez difficile d'en pouvoir trouver en route, à moins qu'on aie la connaissance de quelque grec ou arménien qui veuille en procurer.

Je ne crois pas qu'il y ait de païs où l'on puisse voyager a moins de frais, que l'on le fait en Turquie, parce que les denrées y sont généralement a très bon compte ; et qu'on a des chevaux de louage pour peu de chose, en comparaison de ce qu'ils coutent en Angleterre et ailleurs. Si l'on n'est pas exposé a être écorché dans les cabarets comme dans la plus grande partie de la Chrétienté, par contre on n'y voyage pas aussi agréablement. Au lieu de trouver à la couchée un bon souper et un bon lit, l'on est obligé de loger dans un *Kiezvan-Sezaï*, ou dans un *Khan*, ou l'on ne trouve que les quatre parois, et ou souvent l'on est obligé de coucher avec les chevaux comme je vous le dirai tout à l'heure en vous faisant la description de ces *Kiezvan-Sezaï*. Ainsi si l'on veut voyager un peu commodément il faut avoir au moins un cheval de bagage, chargé d'un matelat d'une couverture, de quelques ustensils et de provisions.

Lorsqu'un *Franc* doit faire quelque voyage par terre un peu long, il ne lui est pas bien difficile d'obtenir de la Porte par le moyen de l'Ambassadeur qui le protége, un *Menzil-Fezman*, ou un *Yol-Fezman*, c'est à dire un *commendement de Poste*, ou un *commendement de voyage*. Il peut par le moyen du premier, être défrayé des chevaux, des vivres et du logement, pendant toute la route ; lorsqu'il

n'a que le second, on ne lui fournit que les chevaux. Le Grand Seigneur entretient dans tout l'Empire, à la distance de quatre ou cinq lieues, plus ou moins, des maisons de relais, avec un grand nombre de Chevaux, pour le service de ses Couriers et de ceux à qui le Sultan ou son Vizir veulent bien en permettre l'usage. Il n'y a point d'autres Postes établies dans toute la Turquie; il n'y en a point surtout pour les lettres. Il est vrai que la Porte et généralement tous les Turcs écrivent très peu. La plus petite Cour d'Allemagne écrit plus dans une semaine, que la Porte n'écrit dans un mois. Je crois que le seuls marchands *Francs* établis a Constantinople écrivent plus de lettres que ne font tous les marchands Turcs de tout l'Empire Ottoman.

Revenons à notre voyage. Nous partîmes de grand matin de *Rodosto*. Nous fimes ce jour là environ dix lieues, nous vinmes coucher a *Héraclée*, c'est l'ancienne *Perinthe*. Nous y arrivâmes assez de bonne heure pour la parcourir. Sa situation est tout a fait agréable. Elle est en bonne partie placée, sur une espéce de petit Promontoire qui s'avance dans la mer, qui forme le Port, et d'où l'on a une vue charmante. Cette ville n'a rien conservé de son ancienne magnificence que les mazures d'un ancien amphithéatre et celles de deux vieilles Eglises Grecques que les habitans ont laissé tomber en ruines. Il y a 40 ou 50 ans, qu'ils ont rebatis la Cathédrale. Elle passe pour être une des plus belles Eglises modernes de toute la Gréce, quoi qu'elle n'ait rien de remarquable et qu'elle ne soit pas a comparer ni pour la grandeur ni pour la beauté à votre Eglise de St Laurent, etc. etc.

. . . . . .

J'ai encore deux mots a vous dire des Armeniens. Ils pretendent avoir a Rodosto un des cloux de la Croix de notre Seigneur, pour lequel ils ont une grande veneration. Plus de dix mille Armeniens s'y rendent de tous cotés, je ne sais quel jour du mois d'Aout, pour y celebrer une fête a l'occasion de cette sainte et precieuse relique. etc. etc.

De Péra, le 26. Mars 1733.

Lettre XV.

. . . . . .

Je viens dans ce moment, et depuis que j'ai écrit ma lettre jusqu'ici,* d'avoir un petit démêlé avec Milord Comte de *Kinnoul* Ambassadeur d'Angleterre, qui m'engagera a le quitter au premier jour. Environ six cent Piastres qu'il me doit, dont je n'ai rien pu encore tirer, en ont été le principal sujet. Cependant je me flate qu'il me payera; Alors n'ayant plus rien qui me retienne dans ce pays, je me propose de m'en retourner en Chrétienté par le premier vaisseau qui fera voile pour *Marseille;* ce qui suivant toute apparence ne sera cependant pas avant la fin du mois de Janvier prochain. Je vous avoue que je me félicite beaucoup d'aller rejoindre mes Parens et mes anciens amis, au risque qu'ils m'ayent oublié. Je me flate que vous n'êtes pas de ce nombre. Soyez persuadé que vous êtes un de ceux que je reverrai avec le plus de plaisir, puisque j'ai toujours été, et que je serai toute ma vie avec le plus sincère attachement

Monsier

Votre très humble et très obéissant serviteur. C De Saussure.

De Péra lez ou près de Constantinople le 13 Novembre 1733.

(Fin du Tome II.)

* V. ö. a megelőzőleg közölt VIII. sz. levéllel.

AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

TOME III.

(Voyage en Turquie.)

Lettre I.

Monsieur!

Vous ne vous attendez par sans doute a recevoir encore de mes lettres de Turquie, puisque je vous marquais dans ma dernière, que je comptais d'en partir a peu près dans ce tems ici. Effectivement mon dessein était de m'embarquer sur le Vaisseau qui va dans quelques jours faire voile pour Marseille. *Mais l'homme propose et Dieu dispose.*

Je fus le mois passé faire un tour a *Rodosto* pour prendre congé de mes amis qui sont à la Cour du Prince *Rakotzy.* Ils ne se sont pas contentés de me faire bien des amitiés et de m'y retenir environ trois semaines, mais ils m'ont engagés d'entrer au Service de ce Prince en qualité d'un des Gentilshommes de ses commandemens ou de sa Cour. Je suis revenu il y a quelques jours a *Pera* pour y finir quelques affaires; après quoi je retournerai a *Rodosto,* ou je me fixerai.

Vous avez sans doute auï parler de mon Prince puisqu'autrefois il a fait assez de bruit en Europe. Cependant comme il y a apparence que vous n'êtes pas informé des particularités de sa vie, je vais vous en faire un petit abrégé que j'extrairay de ses Mémoires qu'il a lui même composé; J'en ai actuellement un Exemplaire qu'un de ses Secretaires m'a confié.*

* Cés mémoires ont été imprimés a la Haye en 1739, environ quatre ans après la mort du Prince. Cet ouvrage a pour titre *Histoire des Révolutions d'Hongrie.* Il contient six Tomes. Le pre-

La famille *Rakotzy* est une des plus anciennes et des plus illustres du Royaume d'Hongrie. Elle était fort riche et puissante. Elle possédait de droit héréditaire, plusieurs Comtés, plusieurs villes et nombre de Chateaux fortifiés ; entr'autres la Ville de *Tokay* et la montagne ou le coteau qui produit cet excellent vin si renommé, lui apportenoient.

George Rakoczy, fut fait Prince de l'Empire et fut élu Prince de *Transylvanie* en 1631. Ily y régna 17 ans. Son Fils *George II.* lui succeda. Il soutint plusieurs guerres contre l'Empereur, les Polonais et les Turcs. Il essuya bien des Révolutions de la fortune ; il fut plusieurs fois chassé et dépossédé de sa Principauté ; plusieurs fois il s'y rétablit. Il fut tué dans une bataille contre les Turcs, où il combatït avec beaucoup de valeur et ou il reçut quatre blessures. Lorsqu'il alla faire une expédition en Pologne en 1657, dans le dessein de s'en faire élire Roi ; son fils *François I*, quoique encore fort jeune fut élu Prince de *Transylvanie* pour y régner au cas que son Père ne revint pas de Pologne. On lui donna pour Régent *Kémény Yanos* ou Jean Kémény. Mais celui ci travailla avec tant de succés pour ses propres intérêts, qu'il régna en *Transylvanie* après la mort de *George II.* Les *Rakoczys* jusqu'ici avaient été Réfor-

mier et partie du second sont un abrégé de l'Histoire d'Hongrie depuis l'an 1000 jusqu'en 1700. Le reste du second, le troisième et le quatrième renferment plusieurs lettres, mémoires, instructions et autres piéces concernant la Trêve et la Paix proposée, entre l'Empereur d'un coté et le Prince *Rakotzy* et les Etats Confédérés d'Hongrie de l'autre. Le cinquième et le sixième tome contiennent les *Mémoires du Prince Rakotzy sur la dernière guerre d'Hongrie depuis 1703, jusqu'à sa fin.* Il est très certain que ce Prince est l'auteur de ces ouvrages. Quelque tems après que l'auteur de ces lettres fut entré a sa cour, il les lui remit pour y corriger quelques fautes d'orthographe et de style qui s'y étaient glissées. Environ un an avant que le Prince vint a mouvir, il en fit présent a un de ses gentilshommes. Le Prince *Joseph*, fils ainé du défunt, les lui demanda pour les lire, mais au lieu de les lui rendre il les donna a un Abbé Français (*Le Roux?*) qui était alors son favori et qui suivant toute apparence les a vendu ou fait vendre au libraire de la Haye qui les a imprimés.

més. Peu de tems après la mort de *George II.* son fils se fit Catholique Romain ; ce qui déplut si fort aux Transylvains, que ce fut une des raisons pourquoi ils lui préférèrent *Kémény*. Le Prince *Rakoczy* se retira dans ses terres en Hongrie, ou il épousa *Héléne Zrini*, soeur du Comte *Pierre Zrini*. Ce Comte projeta de faire prendre les armes aux Hongrois, pour le rétablissement de leurs Privilèges que la Cour de Vienne leur otait tous les jours. Il fit entrer dans ses desseins son beaufrère le Prince *Rakoczy*. Mais leur projet fut découvert a tems. *Le Comte* fut saisi et décapité a *Newstadt* avec les Comtes *Nadasti* et *Frangipani*. Le Prince *Rakoczy* fit sa paix avec la Cour de Vienne, par le moyen de la Princesse sa mère qui était fort attachée aux intérêts de l'Empereur ; à condition qu'on mettrait des Troupes Impériales dans les forteresses qui restaient encore a sa maison, et qu'elles seraient entretenues de ses biens. Il vécut le reste de ses jours en particulier et mourut en 1676, laissant deux enfans, *Julienne Barbe*, qui épousa dans la suite le Comte *d'Aspremont Reckheim*, et *François Léopold*. C'est le Prince au service du quel je me trouve a présent.

Après la mort de *François I.*, sa veuve et ses enfans se retirèrent a leur Chateau de *Moncatz*, le seul ou l'on n'avait pas mis garnison Impériale, par considération pour la vieille Princesse *Sophie Bathory* Douairière de George II. Peu de tems après elle vint a mourir.

Le fameux Comte *Emeric Thekely*, Chef des mécontens d'Hongrie, vivement épris de la Princesse Héléne *Rakoczy*, la demanda en mariage. Il l'épousa avec le consentement de la Cour de Vienne, parceque dans ce tems là Elle le ménageait ; elle venait de faire une trêve avec lui. Ce mariage rendit *Tekely* plus puissant qu'il n'était, et lui procura les moyens de recommencer la guerre contre l'Empereur. Les Conseillers de *Tékély* voyant que le jeune Prince *Rakoczy*, seul héritier et rejeton de cette riche et puissante Maison, pourrait être un jour un obstacle aux projets ambitieux de son Beau Père, resolurent de s'en dé-

faire. On lui fit souffrir toutes sortes de fatigues et d'incommodites, en le trainant par tout à la suite de *Tékély*. Souvent on lui laissait même manquer du nécessaire ; mais la force de son tempérament le faisant résister a une vie si dure pour un enfant, on résolut de l'empoisonner. On offrit a un de ses domestiques un Chateau considérable avec ses dépendances pour l'engager a commettre ce crime, mais il eut la générosité et la fidélité de rejetter ces offres avec indignation. *Tekély* battu et entièrement défait par les Impériaux, fut obligé de quitter la Campagne et de se renfermer dans la forteresse de *Monkatz*, d'où il sortit ensuite pour se retirer dans celle du *Grand Waradin*, qui appartenait aux Turcs ses alliés. Comme il eut quelque sujet de craindre qu'on ne rendit sa fidélité suspecte au Grand Seigneur, il résolut de lui remettre en otage le jeune *Prince François*, qui n'avait alors que 9 ans. Mais la tendresse de la Princesse sa mère firent changer ces desseins pour lesquels on avait déja pris de certains arrangemens.

Les Turcs et les Mécontens d'Hongrie ne pouvant plus tenir la campagne, les Impériaux attaquèrent quelques forteresses que les premiers tenaient encore. Ils assiégèrent celle de *Monkatz* ou était renfermée la Princesse *Rakoczy* avec ses deux enfans. Elle y soutint avec la fermeté digne d'un héros, un siège de près de deux ans. Elle ne se rendit même, que parce que quelques uns des premiers Officiers renfermés avec elle l'obligèrent a capituler. Un des articles de la Capitulation portait qu'elle pourrait résider dans quel lieu de la Hongrie qu'il lui plairait, et qu'en qualité de tutrice de ses enfans, elle aurait l'administration de leurs biens et domaines. Cependant peu de tems après on l'obliga d'aller a Vienne ; elle n'y fut pas plutot arrivée, qu'on l'enferma dans un Couvent ; on lui ota la tutelle de ses deux enfans ; on les mis sous celle du Cardinal *Colonitz ;* ce Prélat renferma la jeune Princesse *Juliane* dans un Couvent et il envoya le Prince son frère a *Prague* pour y être élevé par les Jésuites. Il y resta cinq ans, sans aucun marque de distinction, sur le pied d'un

simple particulier. Le Cardinal avait dessein de les engager l'un et l'autre a embrasser la vie Religieuse, soit pour éteindre la Maison *Rakoczy* qui avait toujours été zélée pour la liberté de la Hongrie, soit pour faire passer ses grands biens dans l'Eglise. C'est dans cette vue que ce Cardinal avait toujours rejeté les propositions que plusieurs Princes et grands Seigneurs, lui avaient fait faire pour épouser la Princesse *Juliane*. Mais le Comte *Aspremont Reckheim*, commandant Général de la Haute Hongrie, profita de l'absence du Cardinal *Colonitz*, qui était allé a Rome pour l'élection d'Alexandre VIII ; il obtint de l'Empereur la permission d'épouser cette Princesse.

Ce mariage tira le Prince *François* de la poussière du Collége ou on l'avait retenu jusqu'alors. Le Comte son beau frère obtint un Decret de l'Empereur pour le faire revenir de Prague à Vienne, ou l'on lui donna un train convenable a sa naissence. Le Cardinal a sor retour vit avec un vif chagrin, le changement de l'Etat du Prince et de la Princesse sa soeur. Il prétendit que le Prince lui donna une procuration pour continuer a administrer ses biens, il voulut même l'obliger a retourner dans trois jours à Prague. Mais comme il était alors majeur, il remercia le Cardinal de sa tutelle et il prit possession de ses domaines. Ce ne fut pas cependant sans beaucoup de chicanes et de chagrins, qu'il eut a essuyer de la part de ce Cardinal, qui fit jouer tant de différens ressorts, qu'il obtint de l'Empereur un ordre de faire voyager le Prince, ne doutant pas que pendant son absence, on ne lui remit l'administration de ses biens. Mais le Prince en partant donna à sa soeur et au Comte *Bottiani* une procuration, pour leur en remettre la régie pendant qu'il voyagerait.

Ce fut dans ce tems là, que la Cour de Vienne par des raisons de politique, rendit au Comte *Tékély* la Princesse son épouse en échange du Général *Heislez* prisonnier de guerre du Comte, Cette Princesse quitta le Couvent des Ursulines de Vienne, ou elle avait été renfermée dès le moment qu'elle était entrée dans cette Ville, et elle alla

rejoindre son mari. Après que les Turcs eurent fait la Paix avec les Impériaux a *Carlowitz* en 1699, le Comte *Tekély* et la Princesse son épouse furent obligés de se refugier a Constantinople ou la Princesse mourut le 10. Février 1703.

Le Prince *Rakoczy* ne resta qu'un an en Italie. Peu de tems après qu'il fut de retour a Vienne, on lui proposa de se marier avec la Princesse *Charlotte Amélie de Hesse Rhinfels.* Il partit de Vienne pour l'aller voir a *Cologne,* ou elle était avec le *Landgrave* son père. Le prétexte, qu'il prit pour faire ce voyage fut d'aller voir l'armée Impériale qui était sur le Rhin. Son mariage fut bientot arrêté et conclu a Cologne le 25. 7-bre 1694. La Cour de Vienne en fut si irritée, que dès qu'il fut de retour, on lui donna les arrêts dans sa maison; on voulut même lui intenter de mauvaises affaires, sous pretexte qu'il n'avait pas pu se marier sans le consentement de l'Empereur, puisqu'il était encore sous sa tutelle. Mais ce petit orage fut bientot dissipé, en produisant la patente qui l'avait déclaré majeur.

Le Prince maître de lui même par la déclaration de l'Empereur et par son mariage, se rendit en Hongrie, sans qu'on s'y opposa. Il vécut assez paisiblement dans ses domaines, pendant quelques tems, mais toujours en garde contre les pièges qu'on lui tendait; il en eut même plusieurs a éviter. On mit tous en oeuvre pour le faire accuser d'entretenir des correspondances avec la Princesse sa mère, réfugiée a Constantinople.

Un nommé *François Thokay,* se mit à la tête d'un certain nombre de voleurs et de païsans ramassés; ils escaladèrent et prirent par surprise les Forterésses de *Tokay* et de *Patak* et ils passèrent au fil de l'épée les garnisons Allemandes. Le chef de ces Rebelles enflé de ces succés envoya partout des lettres circulaires, pour exhorter la noblesse des Comtés a se déclarer en sa faveur, prenant le titre de *Colonel du Comte de Tékély,* mais personne ne voulut aller joindre des gens de cet ordre et de ce caractère, ce qui fit qu'ils résolurent d'enlever le Prince *Rakoczy* (il était alors à sa terre de *Serencz)* pour l'obliger de se

mettre a leur tête. Le Prince eut vent de leur dessein, il se retira prudemment a Vienne. Les revoltés furent battus et dispersés. On prit même leur chef, qu'on envoya a Vienne, ou il fut exécuté.

Malgré la sage et prudente conduite du Prince *Rakoczy*, dans cette occasion, la Cour de Vienne lui en fit un crime. On l'accusa d'avoir eu part a cette levée de boucliers; on médita des projets de vengeance contre lui dans le tems qu'il faisait le plus assiduemment sa Cour a l'Empereur. Il apprit que des troupes Allemandes faisaient de grands ravages dans ses Domaines; il demanda a sa Majesté Impériale la permission d'aller faire un tour en Hongrie, se flattant que sa présence arrêtérait tous ces désordres. Il ne fut pas longtems en Hongrie sans être informé qu'on avait dessein de l'arrêter. Il se hâta de retourner a Vienne; convaincu qu'on ne le laisserait pas tranquille en Hongrie; il fit offrir a l'Empereur l'échange de tout son patrimoine en Hongrie, contre un équivalent dans les Païs héréditaires de la Maison d'Autriche. Son offre fut rejetée parceque peut être on avait déjà résolu de l'arrêter et de le perdre, comme cela arriva effectivement quelque tems après.

Voici une anecdote qui n'est pas dans les mémoires du Prince mais que je tiens de lui même et du Comte *Czaky*. Il ne fit pas un long séjour a Vienne; il retourna a une de ses terres, ou il avait laissé la Princesse son épouse. Il y donna un jour un grand repas a plusieurs Seigneurs et Gentilshommes du pays. Dans la conversation ils lui representèrent les extorsions et les injustices que les Troupes Allemandes exercaient tous les jours sur les pauvres Hongrois; combien la Cour de Vienne les opprimait en cassant tous leurs privilèges et tous leurs droits; de sorte qu'au lieu d'être un peuple libre, comme ils étaient autrefois, ils gémissaient dans un rude esclavage; ce qui avait été cause qu'ils avaient pris si souvent les armes pour tacher de se délivrer du pesant joug qu'on leur avait imposé, mais qu'ils n'avaient fait jusque là que de le rendre

plus insupportable, et s'attirer la vengeance et la cruauté du ministère de Vienne ; témoin le sanglant théatre d'*Epezies* de l'an 1687. sur lequel on fit mourir par la main des bourreaux plus de septante Seigneurs et Gentilshommes Hongrois, pour avoir été dans les intérêts de *Tekely*, ce qui se fit contre la justice, les loix et l'amnistie générale, publiée dans tout le Royaume l'année auparavant. Le Prince et les Seigneurs a qui il donnait a manger, consultèrent ensemble, pour trouver quelque moyen de porter l'Empereur a soulager le fardeau des Hongrois, et a retablir quelques uns des priviléges, qu'on leur avait otés. — Dans cette consulte, il ne fut absolument question que de très humbles représentations et de respectueuses remontrances. Comme la Cour de Vienne a une infinité d'espions en Hongrie, elle fut bientot informée du repas que le Prince avait donné, et de ce qu'on y avait agité. Ce fut alors qu'elle prit une résolution fixe de le faire arrêter. Voici en peu de mots le specieux pretexte dont elle se servit, et de quelle manière la chose se passa.

Un officier Français, nommé *Longueval*, Lieutenant dans le régiment du Prince *Louis de Baden*, en garnison a *Epezies*, allait souvent faire sa Cour au Prince *Rakoczy*, quand il était a sa terre de *Saaros*, éloignée de trois quart de lieue de cette ville. Le Prince le voyait toujours venir chez lui avec plaisir, et le comblait d'honnêtetés, parceque cet Officier avait de l'esprit, de la lecture et beaucoup de cette politesse aisée et attrayante, si connue des Français et si peu des Hongrois et de bien d'autres Nations. Après qu'il eut fait quelque séjour en Hongrie, il obtint un congé sous pretexte d'aller faire un tour chez lui. Arrivé à Vienne, on prétendit qu'il demanda une audience particulière de l'Empereur, a qui il remit une lettre du Prince *Rakoczy* et plusieurs autres de divers Seigneurs Hongrois, toutes adressées a Louis XIV. et a ses Ministres, pour l'engager a leur être favorable dans un soulèvement, qu'il méditait de faire en Hongrie ; et lui revéla diverses commissions, qu'il disait avoir reçu verbalement a ce sujet. L'Empereur fit ar-

rêter et mettre en prison *Longueval* pour qu'il put être délateur et témoin contre le Prince *Rakoczy*.

On envoya sur le champ le Général *Solari* a *Epéries*, pour arrêter le Prince, mais il ne voulut pas exécuter lui même cette commission, parce qu'il avait de grandes obligationsa la Princesse sa mère ; il envoya deux Capitaines avec un bataillon à *Saaros*. Ils y arrivèrent au sourd de la nuit ; ils investirent d'abord le Chateau ; ils montèrent dans les appartemens avec un détachement de Grenadiers la bayonette au bout du fusil ; ils enfoncèrent les portes et ils pénétrèrent jusqu'à la Chambre ou le Prince était couché avec son Epouse alors malade et enceinte de six mois. Les deux Capitaines, le pistolet dans une main et une chandelle dans l'autre, pendant qu'une partie de leurs gens présentaient leurs armes autour du lit, déclarèrent au Prince qu'ils l'arrêtaient au nom de l'Empereur. Ils l'obligèrent de se lever et de s'habiller sur le champ ; mais ils eurent la politesse de lui permettre de se servir de son Carosse. Ils l'emmenèrent de cette façon prisonnier a *Eperies* au commencement d'Avril 1701. Après qu'on l'eut gardé quelques semaines dans cette ville, le Général *Solari* eut ordre de le conduire à Vienne ; lorsqu'ils furent arrivés a une journée de cette ville, le Général sur de nouveaux ordres, le conduisit a *Newstadt*, ou on l'enferma dans une sale et obscure prison.

La même nuit qu'on arrêta le Prince, on se saisit aussi du Baron *Sirmay*, du Baron *Way* et de plusieurs autres. Le Comte *Berzény* eut le bonheur d'échaper aux recherches qu'on en fit et de se sauver en Pologne. Peu de jours après qu'on eut arrêté le Prince, la Princesse son épouse alla a Vienne pour travailler a son élargissement, mais bien loin d'être écoutée, on lui donna la ville pour prison.

Il y avait longtems que le Cour de Vienne méditait d'arrêter le Prince *Rakoczy* a cause des inquiétudes qu'elle avait a son sujet, fondées sur les mauvais traitemens que lui et ses ancêtres en avaient reçus, plutot que sur aucune

marque qu'il eut donné de son ressentiment. Le Conseil Aulique se souvenait des guerres injustes qu'il avait suscitées à George *Rakoczy* premier du nom et a son fils *George II.;* de ses usurpations sur les biens de *François I.;* des suplices qu'il avait fait souffrir aux Comtes *Zrini* et *Frangipani*, oncles maternels de mon Prince; de la prison perpétuelle à laquelle on avait condamné très injustement le Comte *Zrini* le fils; de la violation de la capitulation de *Monkatz;* de la confiscation de la plus grande partie des biens de ces trois puissantes Maisons, qui étaient comme concentrées dans la personne du Prince *François II.* Il se souvenait enfin qu'on avait élevé ce Prince d'une manière infiniment au dessous de sa naissance, et qu'on l'avait privé pendant sa jeunesse de tous les avantages qu'elle devait lui procurer. Il ne pouvait se persuader que tant de violences et tant d'injustices, jointes a l'oppression ou se trouvait la Hongrie n'eussent fait sur l'esprit de ce Prince des impressions profondes de haine et de ressentiment contre la maison d'Autriche.

Ces raisons firent concevoir a la Cour de Vienne le perfide complot de le faire arrêter et de le faire périr. Je dis le *perfide complot*, parce que je suis très persuadé, qu'il était fort innocent des accusations de *Longueval* et que tout céla n'était qu'un jeu pour avoir un pretexte de le perdre. Les reflexions suivantes vous en convaincront. I. Le Prince se déclare très innocent de ces accusations dans plusieurs de ses ouvrages, surtout dans celui qu'il intitule ses *Confessions Généales.** II. Supposons que le Prince et les Seigneurs Hongrois eussent projeté quelque chose d'approchant a ce dont il était accusé; l'auraient ils confié a un Etranger, a un Officier de l'Empereur, a un homme qu'ils ne connaissaient que depuis deux jours s'il faut ainsi dire? et s'ils l'avaient fait, ou aurait été leur prudence? et même

* Ouvrage particulier et secret, ou il expose naturellement les graces particulières qu'il a reçu de Dieu; de même que les occasions dans lesquelles il peut l'avoir le plus offensé.

leur bon sens? III. Lorsque *Longueval* fut arrêté a Vienne, le Prince en fut d'abord informé par sa soeur la Comtesse *d'Asprémont.* S'il eut soupçonné que cela le regardait de si près, il aurait pu facilement se sauver en Pologne ; puisqu'il n'était éloigné des frontières que de huit lieues. IV. Il apprit aussi assez a tems, pour pouvoir s'évader s'il eut voulu, l'arrivée du Général *Solari* a *Epezies*, mais se croyant a couvert de son innocence, il resta tranquillement chez lui. V. Lorsqu'on conduisit *Longueval* dans la prison du Prince pour lui être confronté, ce misérable pâlit a son abord ; et quand il fut sur le point de prêter les sermens accoutumés, le Prince lui dit d'un ton ferme qu'il lui pardonnait son ingratitude et ses fausses accusations, mais qu'il l'exhortait a ne pas perdre son âme par un parjure et par conséquent à ne pas soutenir sa déposition, qui ne contenait que des faussetés notoires. *Longueval* fut alors si confus et si interdit, qu'il fut assez longtems sans pouvoir ouvrir la bouche ni se remettre. VI. On ne fit jamais voir au Prince, ni a qui que ce soit les pretendues lettres qu'on avait remises à *Longueval* pour le Roi de France et pour ses ministres. VII. Enfin lorsque le Prince se fut sauvé de prison, on relacha non seulement *Longueval*, mais aussi les autres personnes, qu'il avait accusées et qu'on avait arrêtées avec le Prince. Le Baron *Sizmay* et *Okoczliczany* furent même employés dans la suite par la Cour de Vienne dans des négociations fort importantes. Il me semble que ce sont là des raisons assez fortes pour être persuadé de l'innocence de mon Prince.

Pendant plus de sept mois qu'il resta en prison, il écrivit trois lettres a l'Empereur, pour protester qu'il n'était en aucune façon coupable de ce dont on l'accusait et pour le supplier de lui donner des Juges conformes aux loix du Royaume d'Hongrie. Mais la Cour de Vienne nomma pour le juger des Juges délégués de différens tribunaux de l'Autriche, sans y admettre aucun Hongrois, ce que fit voir clairement qu'elle avait résolu sa perte.

Le Capitaine *Leyman* qui commandait un détachement

de dragons pour le garder, touché de sa situation, lui offrit de l'aider a se sauver. Le Prince accepta son offre. J'ai ouï dire qu'il lui fit toucher 500 Ducats de récompense. Après divers projets, ils se tinrent a celui ci. Sur le soir du 7. Novembre 1701. lorsqu'il commençait a faire obscur, le Capitaine dit a la Sentinelle qui était a la porte de la prison du Prince, d'aller chercher de la lumière et que pendant ce tems là il serait en faction pour lui. Le Prince profita de l'absence du Dragon, il passa de sa prison à la Chambre du Capitaine qui n'était qu'à quatre pas de là ; il y trouva le frère de *Leyman*, cornette au Régiment de *Montecuculli*, il le fit habiller en cavalier de ce Régiment, le chargea d'un Porte-Manteau et le conduisit a travers toutes les sentinelles et les corps de garde chez une pauvre femme, ou on lui donna un cheval. Il sortit de la ville ainsi déguisé dans le moment qu'on allait en fermer les Portes. Il trouva au Faubourg, trois de ses gens bien montés, qui l'attendaient avec impatience. Ils prirent la route de *Raab ;* ils traversèrent le Danube ; ils gagnèrent heureusement les frontières de Pologne.

Des que la Cour de Vienne eut appris l'evasion du Prince, elle en témoigna sa colére, ou plutot sa fureur. La Princesse *Rakoczy* qui avait la ville de Vienne pour prison, fut renfermée dans le Couvent des Religieuses de *Tuln.* On arrêta les deux jeunes Princes ses fils, dont le cadet n'avait que quelques mois. On les remit a la garde du Maitre d'hotel de l'Evêque de *Raab*, pour être élevés bien au dessous de leur condition. Tous leurs Domestiques furent emprisonnés. Le 29. Novembre on afficha dans la ville de Vienne des placards par lesquels le Prince François *Rakoczy* était proscrit avec promesse de donner dix mille florins a ceux qui le livreraient vivant entre les mains des officiers de l'Empereur, et de six milles a ceux qui apporteraient sa tête. Un religieux de Vienne, qui avait reçu une de ses lettres, depuis qu'il s'était refugié en Pologne, fut condamné a une prison perpétuelle. On enprisonna le Maitre de poste de *Raab*, pour avoir fourni des Chevaux de Poste au Prince

sans le connoître. Quelque tems après on découvrit que le Capitaine *Leyman* avait procuré l'évaison du Prince ; il fut saisi et condamné a avoir le point coupé, la tête tranchée, son corps écartelé et exposé sur quatre poteaux dans des grands chemins. Son Lieutenant qui n'était coupable que de négligence, eut son épée rompue par la main du bourreau, il fut condamné a une prison de 6 ans et ensuite banni des états de l'Empire. On fit le procès au Prince ; il fut condamné comme coupable du crime de Léze-Majesté a avoir la tête tranchée et tous ses biens confisqués. Sentence inique qui ne put être exécutée que sur ses biens.

Le Prince arriva heureusement en Pologne. Il se rendit a Varsovie. Il avait appris que le Comte *Berzény* y avait été bien reçu du Roi *Auguste* et qu'il lui avait même donné des terres dans la Lithuanie pour sa subsistance. Mais a l'arrivée du Prince a Varsovie, il trouva que les choses avaient bien changé. L'Ambassadeur de l'Empereur en Pologne, avait gagné le premier ministre du Roi *Auguste* pour lui livrer le Comte *Berzény*. Ce n'avait été que par un espèce de miracle, et en tuant celui qui l'avait arrêté que ce Comte s'était sauvé de ce danger. Il y avait quelque tems qu'il se tenait caché dans la maison des Religieux de Ste Croix Missionnaires Français de St Lazare. Ce fut dans cette maison que le Prince et le Comte *Berzény* se rencontrèrent pour la première fois. Le Marquis *Du Héron*, Ministre de France les prit sous sa protection ; il les envoya pour être plus en sureté au Chateau de *Minsk* appartenant au *Staroste Mecsinsky*, fort attaché aux interêts de la France et fort lié avec le *Marquis du Héron*. Mais ils y coururent quelques dangers d'être découvert, ce qui leur fit prendre la résolution de se rendre aussi secretement qu'ils purent dans la petite Russie, dans les terres du Palatin de Belz, allié du Prince par les *Bathoris* et intime avec le Ministre de France. Le Marquis de *Bonac* successeur du Marquis *Du Héron* avait eu ordre de *Louis* XIV. de les prendre sous sa protection et de donner au Prince un subside annuel de douze mille livres et un de huit mille au Comte *Berzény*.

Pendant près de deux ans qu'ils restèrent en Pologne, ils furent exposés a divers dangers d'être assassinés ou enlevés par des émissaires de la Cour de Vienne.

C'est ici que commençent les *Mémoires des dernières guerres de Hongrie.* Le Prince *François Rakoczy* en est certainement l'auteur. On voit par le style qui est un peu dur que ce n'est pas un Français qui les a écrit. Ceux qui les ont retouché n'ont pas osé y faire les changemens qu'ils auraient souhaité. Il me semble qui c'est beaucoup qu'un Prince qui n'a passé que quelques années en France ait été en état de composer et d'écrire en Français, plusieurs ouvrages aussi bien qu'il l'a fait. Ces Mémoires commençent par une pièce assez singulière. C'est une Epitre Dédicatoire adressée à la *Vérité Eternelle.* Elle est pleine d'onction et de sentimens pieux. Dans un endroit il dit «Je ne «crains point de déclarer ingénuement devant vous, *O Vé-«rité Eternelle*, a qui je dédie ces Mémoires, que le seul «amour de la liberté et le desir de délivrer ma chère Patrie «d'un joug étranger fut le but de toutes mes actions. Je «n'y étais pas animé par un desir de vengeance, ni par «l'ambition d'acquérir une Principauté; non plus que par «l'envie de gouverner; mais la seule vaine gloire de satis-«faire a mon devoir a l'egard de ma Patrie, et un honneur «mondain qui avait sa source dans une générosité naturelle, «agissait en moi d'une manière criminelle par rapport à «vous, O mon Dieu! en tant que ces différens motifs se «rapportaient et se terminaient en moi même, etc.»

Ce fut donc dans la seule vue de travailler a soulager sa Patrie, qui gémissait sous un joug des plus pesans et des plus tyranniques, a qui on enlevait tous les jours ses priviléges et ses droits les plus authentiques, qu'il présenta divers projets au Ministre de France, pour entreprendre une guerre en Hongrie, qui aurait été favorable aux intérets de la France, puisqu'elle était entrée en guerre avec l'Empereur. Cependant les projets du Prince ne furent pas goutés à la Cour de Versaille. On se contenta de lui assigner un petit subside, comme je vous l'ai dit.

La misére des Hongrois augmentait tous les jours par la sévérité, on peut même dire, par la cruauté avec laquelle les Officiers de la Cour de Vienne levaient les impôts et les exactions. La Cour avait donné des ordres de lever 12 mille Hongrois, pour être envoyés en Italie. Cette levée se faisait avec une rigueur extrême ; rançonnant tous ceux qui ne voulaient pas marcher. Quantité de pauvres gens, surtout des sujets du Prince de son Duché de Monkatz, ne pouvant supporter les tyrannies qu'on exerçait contr'eux, s'étaient réfugiés dans les montagnes, qui séparent la Hongrie de la Pologne. Ils envoyèrent des Députés au Prince qu'ils trouvèrent avec assez de peine a *Brejan,* terre appartenant a la Palatine de *Betz.* Ils le conjurèrent d'aller se mettre a leur tête, l'assurant que des qu'on saurait qu'il serait rentré en Hongrie, la noblesse, et la plupart des Peuples prendraient les armes et se déclaraient en sa faveur. Le Prince se contenta pour cette fois de leur envoyer deux de ses gens, pour reconnaitre la vérité de ce qu'on était venu lui dire ; pour assurer les mécontens de sa protection : et pour leur porter quelques Etendarts et Enseignes, avec ordre cependant de ne les point déployer, sans de nouveaux avis. Le Prince envoya en même tems le Comte *Bezsény* au Marquis de *Bonac*, pour lui apprendre ce qui se passait aux Frontières d'Hongrie et pour lui demander quelques secours d'argent.

Quelque tems après, le Prince apprit que dès qu'on avait su en Hongrie, qu'il était près d'y rentrer avec des troupes reglées, que quelques Grands de Pologne voulaient lui prêter (ce que ses Emissaires avaient eu soin de publier) nombre de mécontens avaient pris les armes, s'étaient joints aux premiers ; avaient déployés ses Etendarts et drapeaux, et pillaient sur les terres de la noblesse, qu'ils croyaient être attachée a la Cour de Vienne, que le Comte *Karoly* avec quelques troupes qu'il avait tirées de diverses garnisons, était tombé a *Dolha* sur ces pillards ; qu'il les avait dispersés et obligés de s'aller refugier dans les montagnes.

Ces nouvelles engagèrent le Prince a hâter son départ pour la Hongrie. Il ne voulut pas abandonner au désespoir ces pauvres gens, qui avaient deja pris les armes en sa faveur; qui erraient après leur défaite dans les montagnes; et que la renommée faisait monter jusqu'au nombre de 5000 hommes. Mais lors qu'il fut arrivé sur les frontières, il fut bien surpris de n'en trouver qu'environ 300 armés de mousquets et de sabres, avec un nombre a peu près égal armés de faulx et de batons. Il fut sur le point de rebrousser, sentant qu'il lui était impossible de rien entreprendre avec une pareille troupe qui n'était composée que de paysans et de quelques voleurs proscrits; mais il n'en fut pas le maitre, ils l'obligèrent de rester a leur tête. Il passa quelques jours a leur donner des Officiers qu'il choisissait entre ceux qu'il croyait en être les plus capable; a leur donner quelques idées de la discipline militaire; et a les engager a se soumettre a une certaine subordination, si nécessaire aux troupes. Ensuite il descendit dans les plaines de *Monkatz*. Ce fut au commencement de Juin 1703. qu'il rentra en Hongrie avec sa petite troupe. Dès qu'il fut entré dans le Duché de *Monkatz*, des foules de paysans l'allèrent joindre, lui portant toutes sortes de provisions; une grand partie même resta auprès de lui et grossit sa petite armée, de sorte qu'en peu de jours, elle se vit forte de 3000 hommes, mais dont la plupart n'étaient armés que de faulx et de batons avec environ 400 Cavaliers bien montés et bien armés. La Renommée qui grossit toujours les objets, les augmenta de quatre fois autant.

La Cour de Vienne était pendant ce tems là si tranquille par rapport aux mécontens d'Hongrie, sur ce que le Comte *Karoly* l'était aller assurer, qu'il les avait entièrement défaits et dispersés, et en lui portant les cinq Etendarts qu'il leur avait pris a *Dolha*, qu'elle avait donné ordre au Régiment de Cavalerie de *Montecuculli* de passer en Italie, quoique ce fut le seul Régiment de troupes réglées qu'elle eut en Hongrie, avec les garnisons de quelques places fortes. Mais le Prince s'étant emparé avec sa petite

armée de la ville de *Monkatz* où il séjourna quelques jours dans le dessein de surprendre le Chateau de ce nom, extrêmement fort par sa situation naturelle, ce Régiment rebroussa chemin et se rendit devant *Monkatz*, dans le temsqu'on le croyait bien loin de là. Il y eut dans la ville même une assez forte escarmouche entre deux Escadrons de ce Régiment et une partie des troupes du Prince. Il sentit que sa petite armée presque sans armes ne pourrait pas résister au Régiment de curassiers d'environ 1200 hommes bien montés et armés, il prit prudemment la parti de la retraite, d'autant plus que l'ennemi avait dessein de le bruler dans la ville, et qu'il avait déja mis le feu a plusieurs maisons, dont la plus grande partie ne sont que de bois couvertes de chaume. Il traversa la riviere *Latorca* par un gué que l'ennemi ne connaissait pas; il gagna les vignobles et ensuite les hautes montagnes, sans que l'ennemi put le poursuivre. Le Prince perdit dans cette occasion, ses équipages, qui a la vérité, ne consistaient alors qu'en deux petites valises.

Quelques jours après cette action, une grosse troupe de cavaliers Hongrois bien montés et armés le vinrent joindre dans les montagnes frontières de Pologne, ou il s'était retiré. Le Comte *Bercsény* y arriva aussi avec six Compagnies tant Dragons qu'Infanterie que le Prince *Wisniowesky* et le Palatin de Kiovie lui avaient prêté. Il apporta de plus environ 30 mille Livres que le Marquis de *Bonac* lui avait remis. Le Prince fit distribuer avec une partie de cet argent un mois de paye à ses troupes qui encouragées par le sécours qui leur était venu et par l'argent qu'on leur avait donné, le sollicitèrent de descendre dans la plaine et de passer le *Tibisque;* d'autant plus que les Peuples d'au delà de cette rivière lui avaient envoyé des Députés secrets, pour l'engager a passer chez eux. Lorsqu'ils furent arrivés aux environs du Village *Tisabecz* ils apprirent qu'il y avait un gros détachement du Régiment de *Montecuculli* et de la garnison de *Zatmar*, avec une grosse partie de la noblesse dú Comté; et qu'ils y avaient élevé quelques

retranchemens, pour empêcher au Prince le passage de la Rivière. Il les attaqua courageusement avec une partie de son Infanterie la mieux armée et avec ses Cavaliers Hongrois. Ceux qui étaient allés le joindre après sa retraite de *Monkatz*, y firent des merveilles. Il força les retranchemens des ennemis et les batit. Il en fit plusieurs prisonniers qui prirent parti dans ses troupes ; d'autres te jetèrent dans la rivière, plusieurs s'y noyèrent ; d'autres se sauvèrent comme ils purent. Le Prince maitre du passage, fit rassembler tous les bateaux, qu'on put trouver et a l'aide de quelques radeaux, il passa le *Tibisque*.

Dès qu'il fut au delà de cette Rivière, grand nombre de paysans vinrent de tous cotés le joindre ; de sorte qu'en peu de jours sa petite armée avait l'apparence d'un corps de 8000 hommes, dont la plus grande partie, il est vrai, étaient très mal armés. De plus les peuples aux environs du Grand-Varadin prirent tous d'un coup les armes en sa faveur, sous la conduite d'un Gentilhomme de ce pays là. Leur cavalerie se montait après de 4000 hommes et l'Infanterie a 3000. Mais ils furent surpris par les habitans de la Ville d'*Olaszy* et la garnison de la forteresse du *Grand-Varadin;* ils furent bientot dispersés. Le Prince leur envoya le Comte *Bezsény* avec quelques secours ; en peu de jours il rassembla les fuyards, il en forma un corps de 3000 Cavaliers qu'il amena au Camp du Prince. On les pouvoit plustot appeler *Soldats* que ses autres troupes, parce que la plupart étaient bien montés et bien armés, et qu'ils avaient servi dans les guerres contre les Turcs.

Après que le Prince eut reçu un renfort aussi considérable, il alla investir le Fort de *Kalo*, ou il n'y avait qu'un Lieutenant, 40 Soldats Allemands et les habitans Hongrois ; mais ce fort fortifié de quatre bastions, ne laissait pas d'être assez difficile a prendre, puisque le Prince n'avait point de canons. Il fit mettre le feu a quelques maisons du Fort, par le moyen des flèches enflammées, ce qui intimida si fort les habitans qu'ils obligèrent le Lieutenant de se rendre. Il prit même parti avec ses 40 Soldats, dans

les troupes du Prince. Il trouva dans le Fort quatre petites pièces de Campagne, qui formèrent alors toute son artillerie. Les sept villes Haidonicales se déclarèrent pour le Prince, après la prise de *Kalo* et lui prêterent serment de fidélité.

Les frères *Illosway*, (Emèric et Valentin) deux Gentilshommes qui étaient venus joindre le Prince, s'emparèrent par surprise du Chateau de *Huszt*, dans le Comté de *Maramaros*. Le Gouverneur fut tué dans la défense, et la garnison prit parti dans les troupes du Prince. Alors toute la noblesse de ce Comté se déclara pour lui et lui prêta serment de fidélité. Il fit un détachement de ses meilleures troupes, qui se rendirent dans très peu de tems et sans qu'on les attendit à *Olaszy*, demeure des *Rasciens*, ennemis déclarés des Hongrois et fort attachés aux Allemands. Ce détachement surprit la ville s'en rendit maitre et passa au fil de l'épée tous les *Rasciens* qu'il y trouva. Les Hongrois de ce quartier là se voyant plus libres se déclarèrent pour le Prince. Il fit ensuite un autre détachement qui s'empara du Fort de *Chomlio* avec quarante Cavaliers qui le gardoient.

Le Général *Klekespetg* était venu de Transylvanie avec 500 chevaux, dans le dessein de s'opposer aux progrès du Prince, mais il se retira a *Zakmar*, Place forte et bien fournie d'armes et de munitions de guerre, sur ce qu'il apprit que les forces des Hongrois étaient trop considérables pour les attaquer avec son petit corps de troupes. Le Prince, craignant qu'il n'allat joindre le Régiment de *Montecuculli*, qui était resté campé près de *Monkatz*, marcha avec toute son armée a *Zakmar* pour empêcher cette jonction. En chemin faisant, il s'empara du Chateau de *Karol*, ou était la Comtesse de *Karol;* son mari n'était pas encore de retour de Vienne. La noblesse du Comté de *Szabolcs* se rendit Etendart déployé au Camp du Prince. Celle de *Maramaros* avait augmenté son armée d'environ 4000 hommes de pied et de 800 chevaux. Le Baron *Etienne Jenney, (= Sennyey)* bloqué dans son Chateau de *Tarkan* capitula, et se rendit a Camp. C'était un vieux officier qui avait beaucoup servi co

tre les Turcs, il entendait assez bien le métier, et il était très zélé pour sa patrie. Le Prince charmé d'avoir fait cette bonne acquisition, le fit un de ses Lieutenans-Généraux. Le Régiment de *Montecuculli* avait quitté *Monkatz*, pour aller camper a *Tokay*. Le Prince craignit qu'il ne passât le *Tibisque*, et qu'il n'allat faire des incursions dans les Comtés qui s'étaient déclarés pour lui ; pour observer ce régiment, il détacha le Comte *Berzény* avec une partie de ses troupes. Lorsqu'il fut arrivé aux environs de *Tokay*, il trouva, que le Régiment de *Montecuculli* était passé a *Cassovie* et que les Villes et les habitans des Campagnes d'*Haxangod* avaient pris les armes. Ils vinrent même tous joindre son armée ce qui l'augmenta considerablement. Cependant le Prince avec la sienne investit *Zakmaz ;* il s'en rendit maitre au bout de quelques jours par l'intelligence des habitans Hongrois, mais il ne put pas prendre la Citadelle, ou les Allemands s'étaient retirés.

Le Comte *Berzény* de son coté alla avec son armée investir *Tokay*, Place assez forte, ou il y avait une garnison de 400 Allemands. Après que le Prince eut pris *Zakmaz*, il laissa la plus grande partie de ses troupes sous le commandement du *Baron Jenney* et il alla avec 2000 hommes d'infanterie au siège de *Tokay*. Le Comte *Karoly* qui s'était évadé de *Cassovie* l'y alla joindre, et lui offrit ses services pour la cause commune. Le Prince le revêtit du caractère de Lieutenant-Général et l'envoya aux plaines de *Keskemet*, pour se mettre a la tête des habitans de ce pays là, qui tous avaient pris les armes. Le Colonel *François Diak* leva un Corps de troupes dans les Comtés entre le *Danube* et le *Tibisque*, il prit d'assaut la Forteresse de *Zolnok*, defendue par une bonne garnison Allemande, et il battit un Corps de 3000 Rasciens, qui venaient au secours de cette Place. *Ladislas Oskay* a la tête de quelques milles Cavaliers ramassés dans le Comté de *Nitzia* portait jusqu'au *Vaag* la réputation des armes du Prince. La Noblesse convaincue qu'il n'avait pris les armes que pour le bien de la patrie, courait en foule se rendre a son armée.

En un mot jusqu'ici ses succés avaient surpassé de beaucoup son attente.

Dans ce tems là le Roi de Suède *Charles XII*, avait battu et chassé de Pologne le Roi *Auguste*. Le Cardinal Primat du Royaume, et le Grand Général de la Couronne, envoyèrent en secret au Prince une personne affidée, pour lui faire savoir qu'on allait élire un nouveau Roi et qu'avec le consentement du Roi de Suède, ils travailleraient a faire réunir les suffrages en sa faveur, s'il voulait consentir a son élection. Le Prince leur envoya un de ses secretaires pour les remercier d'avoir pensé a lui et pour leur représenter que puisqu'il avait entrepris la guerre pour la liberté de sa Patrie, et qu'il avait mis tous les ordres du Royaume dans un aussi grand mouvement et fermentation, il croyait qu'il serait contraire a son honneur d'abandonner les intérêts de son pays pour son avantage particulier quelque grand qu'il parût être, et de l'exposer en le quittant à la vengeance et a la cruauté de la Cour de Vienne. — Il se peut fort bien que ce qui contribua a lui empêcher d'accepter l'offre du Primat de Pologne ; c'est qu'il prévit qu'il ne pourroit pas se maintenir sur le thrône de ce Royaume s'il y était élevé.

Peu de tems après que le Prince fut rentré en Hongrie il avait répandu un long manifeste, ou il détaillait les cruautés les injustices et les tyrannies atroces que la Cour de Vienne exerçait tous les jours contre les pauvres Hongrois ; son peu de bonne foi et même ses parjures souvent réitérés, en leur enlevant tous leurs priviléges les plus authentiques, et en voulant se rendre despotique sur un Royaume, qui avait toujours été électif, et qu'elle avait rendu héréditaire par usurpation et par fraude ; il représentait les impots extraordinaires qu'on avait mis sur le pays contre les loix fondamentales de l'Etat ; tous les emplois et les charges honorables et lucratifs donnés aux Etrangers, pendant qu'on abandonnait les Nationaux. Enfin l'horrible et le détestable théatre d'*Eperies* sur lequel par une barbarie inouie, on avait fait passer par la main du bourreau plus de 70 Grands Seigneurs et Gentilshommes, sans les juger par les loix du

Royaume pour des crimes imaginaires, mais dont les véritables étaient d'avoir pris autrefois les armes sous *Tékély*, quoiqu'on eut cependant publié une amnestie générale à ce sujet. — Ce manifeste eut tout le succès qu'on pouvait souhaiter. Quantité de Noblesse se rendait tous les jours au Camp du Prince ; Le peuple courait aux armes de tous cotés, et se choisissait des Chefs ; un parti se saisit de *Leuchovie ;* un autre prit *Kesmark*, deux villes royales ; un troisième s'empara du chateau de *Scepuze*, trois places défendues par des garnisons Allemandes. — Il ne faut pas être surpris si le Prince eut de si heureux succès dans cette première campagne ; tous les Hongrois de tous rangs et de toutes Religions, extrêmement mécontens de la Cour de Vienne, prenaient avec empressemens les armes ; et l'Empereur qui était alors en guerre contre la France, et l'Electeur de Bavière, ne pouvait pas envoyer des troupes en Hongrie pour s'opposer a ses rapides progrès.

Les opérations de guerre de l'an 1704, commencèrent par la prise de *Tokay*, qui se rendit au milieu de Janvier après un siège de trois mois. On y trouva plusieurs canons, mortiers, et beaucoup de munitions de guerre, qui furent un grand secours au Prince. Après la prise de cette place, le Prince mit ses troupes en quartier d'hiver. Malgré la rigueur de cette saison, il envoya les Colonels *Diak* et *Illosway*, avec un petit corps de troupes sur le Danube, pour combattre les *Rasciens*. Dès qu'ils eurent passé ce fleuve, grand nombre d'Hongrois agguéris dans les guerres contre les Turcs vinrent les joindre. Ils attaquèrent le Général-Major *Kraicz*, qui a la tête des *Rasciens* et de quelques troupes Allemandes, voulait s'opposer a leurs progrès, mais il fut battu, défait et même pris prisonnier. A cette nouvelle le Prince envoya le Comte *Karoly* avec quelques troupes au delà du Danube. Dès qu'il y fut arrivé, les Comtés de la Basse-Hongrie, prirent les armes et se déclarèrent en faveur du Prince. Il forma dans ces quartiers un assez bon corps d'armée, dont une partie faisait des courses jusqu'aux portes de Vienne.

Le Prince se mit en campagne au mois de Mars, il alla former le siège d'*Agria*, ville assez bien fortifiée, et défendue par une forte garnison Allemande. Pendant ce siège il lui vint un Gentilhomme Français, nommé *Fierville* avec des lettres de créance de *Louis XIV.* pour résider auprès de lui. Il lui amena quelques Ingénieurs, qui lui furent dans la suite fort utiles. Le Comte *Forgatz*, un des Grands d'Hongrie, Général-Major au service de l'Empereur, mécontent de la Cour de Vienne, se sauva, alla joindre le Prince au siège d'Agria et lui prêta serment de fidélité.

L'Empereur avait donné un corps d'environ 2000 Chevaux au Général *Heister*, pour s'opposer aux Courses de *Karoly*. Il tomba tout d'un coup sur lui à *Eisenstadt*, ou il n'avait qu'une partie de ses troupes, et ou se croyant en sureté, il faisait la débauche avec ses officiers. *Heister* n'eut pas beaucoup de peine a le défaire. *Karoly* se sauva a toute bride, repassa le Danube et vint rejoindre le Prince au siège *d'Agria*. *Heister* après ce succès soumit facilement tout le pays au delà du Danube. *Agria* se rendit par capitulation, dans le tems que le Prince songeait a enlever le siège. Après la prise de cette place, il fit passer le Danube au Général *Forgatz* avec 4000 Chevaux et un corps d'Infanterie. Dès qu'il fut dans ce pays là, tous les peuples reprirent les armes. Le Comte *Antoine Esterhazy* Colonel d'un Régiment Hongrois au service de l'Empereur l'alla joindre avec son Régiment. Après qu'il eut prêté hommage au Prince, il le fit un de ses Lieutenans-Généraux. *Heister* augmenta son corps d'armée par des détachemens des garnisons de *Comore*, de *Bude*, et de quelqu'autres Places ; et il alla attaquer *Forgatz*, qui fit de si mauvaises maneuvres, qu'il sembla faire a dessein tout ce qu'il put pour être battu ; aussi fut il entiérement défait, quoi qu'il fut quatre fois plus fort, que n'était *Heister*. Toute son Infanterie la meilleure que le Prince eut alors fut massacrée.

Le Prince de son coté marcha contre les *Rasciens*, qui désolaient le pays le long du Danube. Il les défit et

les chassa jusques sur les terres des Turcs. Ensuite il alla assiéger *Seguedin.* Peu de jours après l'avoir investi, il tomba dangereusement malade d'une fièvre continue et billeuse. Il était sans médecin, sans aucun secours, couché sur une mauvaise paillasse, sous une tente fort mince, car depuis la guerre desqu'il était en campagne, il ne se mettait jamais dans aucun lit. Il envoya chercher en poste a sept grandes journées de là, un Médecin Allemand, qui s'était acquis de la réputation. A son arrivée tous ceux qui approchaient le plus le Prince, l'exhortèrent a ne point se servir de ses drogues crainte de poison ; mais il fit comme Alexandre le Grand, dans un cas semblable ; sentant que le poison qu'il avait dans le corps suffisait pour le tuer, il voulut risquer le tout pour le tout. Heureusement le Médecin, qui était Luthérien, se trouva être un fort habile et très honnête homme. Dans peu de tems il tira d'affaire le Prince. Il s'attacha même si fort a lui, qu'il ne l'a plus quitté. Il n'y a que quelques années qu'il est mort a *Rodosto.* Dès que le Prince fut en état d'agir, il fit donner un assaut a la ville, elle fut bientot emportée, mais la garnison forte de 500 Allemands se retira au Chateau bien fortifié par l'art et par la nature. Le commandant n'étant pas d'humeur de se rendre, le Prince se retira après avoir saccagé et brulé la ville qui était le refuge le plus assuré des *Rasciens.*

Comme il décampait de devant cette place, un courrier lui apporta la nouvelle de son élection de *Prince de Transylvanie.* Cette Principauté avait été autrefois une Province du Royaume d'Hongrie. Mais après de longues guerres entre l'Empereur *Ferdinand I.* et *Jean Zapola* tous deux élus Rois d'Hongrie par différens partis ; ils convinrent en 1535 que *Jean Zapola* serait Prince Souverain de Transylvanie et que *Ferdinand* aurait tout le reste du Royaume. Dépuis ce tems là cette Principauté avait toujours élu ses Princes jusqu'en 1694. qu'on trouva le moyen de faire aller a Vienne Michel *Apaffy II.,* où sous prétexte qu'il s'était marié sans le consentement de l'Empereur, on

l'obligea de gré ou de force de renoncer a sa Principauté en faveur de Sa Majesté Impériale. Il est vrai qu'on récompensa sa lacheté, en lui faisant une pension de 1500 florins, et en le faisant Prince d'Empire. D'abord après cette renonciation, la Cour de Vienne envoya en Transylvanie une armée; elle se saisit de toutes les Places fortes; elle cassa la plupart des droits et des privilèges de la Nation; et elle y établit un Gouverneur et des Officiers Autrichiens, qui firent sentir aux pauvres Transylvains le pesant joug de la *Clemente** Maison d'Autriche. Peu de tems après que le Prince *Rakoczy* fut rentré en Hongrie et qu'il y eut eu les succés, que vous venez de voir, les Transylvains qui avaient les mêmes sujets de plainte que les Hongrois contre la Cour de Vienne, prirent les armes et firent la guerre aux Nobles du Païs en ravageant leurs terres, parce qu'on les croyait être attachés aux intérets de l'Empereur, jusqu'à ce que les Comtes *Pekzy, Mikech, Teleky,* et autres se déclarèrent pour le bien et l'avantage le leur patrie, et prirent aussi les armes contre la Cour de Vienne. Ils firent assembler les Etats de la Principauté a *Albe-Jule,* où tout d'une voix il fut reconnu et déclaré que l'Empereur n'avait aucun droit sur leur Pays, et ou le Prince François *Rakoczy* fut élu et établi pour Prince Souverain de Transylvanie.

Il reçut encore a *Seguedin,* une autre nouvelle qui lui fit bien de la peine; ce fut celle de la perte de la bataille d'*Hochstedt.* Il s'était flatté de pouvoir un jour joindre son armée a celle de l'Electeur de Bavière, et de faire conjointement la guerre a l'Empereur. Il avait fait divers projets a ce sujet là, mais il les vit tous renversés par la perte de cette bataille et par les suites qu'elle eut.

Cependant le Prince détacha de son armée le Comte *Forgatz,* pour aller former le siège de *Cassovie* et *d'Epezies,* elles se rendirent dans peu de semaines par capitulation. Le Prince reçut a *Saag* une députation solennelle des

* *Clémente.* C'était un des titres que la maison d'Autriche prenait autrefois.

Etats de Transylvanie composée des Députés des trois nations habitans la Transylvanie, des Hongrois, des Sicles, des Saxons et de ceux des quatre Religions tolérées par les loix, savoir la Catholique Romaine, la Luthérienne, la Calviniste et la Socinienne. Ils lui apportèrent le diplome de son élection et le prièrent de se rendre en Transylvanie pour prendre les rênes du Gouvernement. Ce qu'il promit de faire dès que les affaires d'Hongrie pourraient permettre son absence. En attendant il y envoya le comte Forgach pour y commender les troupes et il y établit un Conseil de Régence pour régir les affaires de la Principauté.

La Cour de Vienne frapée des progrès rapides du Prince, sans être en état d'envoyer en Hongrie des troupes suffisantes pour lui opposer, avait chargé des le Printems de cette année 1704. l'Archevèque *Colocza* Hongrois de nation et zélé pour le bien de sa Patrie, de tacher d'entrer en quelque négociation avec le Prince pour convenir d'une trêve pendant laquelle on pourrait travailler a une paix. Mais cette trêve fut toujours proposée avec des conditions si dures, que le Prince la rejetta jusqu'au commencement d'Octobre, que la Cour de Vienne fit des propositions plus raisonnables, et le Prince ayant besoin de prendre les Eaux de *Vicknye* pour le rétablissement de sa santé, on convint d'une suspension d'armes pour 15 jours, et qu'on tiendrait un Congrès a *Schemnitz* sous la médiation de Milord *Stepney* et de Mr *Bruyninx,* Ministres d'Angleterre et de Hollande a Vienne. L'Empereur et le Prince y envoyèrent leurs Plénipotentiaires respectifs. Les quinze premiers jours s'écoulèrent en vétilles et en chicanes ; on convint que la suspension d'armes continuerait encore quinze jours. Mais le Prince s'apperçut visiblement que la Cour de Vienne ne cherchait qu'à l'amuser et a gagner du tems pour pouvoir faire passer des troupes en Hongrie, il rompit toute négociation, après que les quinze derniers jours furent écoulés, et il alla brusquement assiéger *Neiheizel,* qui après quelques jours de bombardement se rendit par capitulation. De là il alla investir *Leopoldstadt* Place réguliérement forti-

fiée et défendue par une bonne garnison Allemande. Comme le Prince prévit que ce siége pourrait tirer en longueur, il détacha le Comte *Bersény* avec la plus grande partie de sa Cavalerie, pour aller faire des courses dans la Moravie.

La Cour de Vienne avait reussi dans une partie de ses desseins. Le Général *Heister* avait été renforcé d'un corps considérable de troupes qu'on avait tiré de Bavière, avec lequel il passa le Danube prês de l'embouchure de la Morave. A cette nouvelle le Prince rappella le Comte Bersény avec sa Cavalerie, il laissa devant *Leopoldstadt* un détachement de son Infanterie sous le Commandement du Général Comte *Esterhazy*, pour continuer le siège de cette place, sous la direction du Colonel Ingénieur *de la Motte*, et il marcha avec le reste de son armée a la rencontre de l'ennemi. Son dessein était simplement de le cotoyer, pour l'empecher de rien entreprendre. Mais après diverses marches et contremarches, les deux armées se trouvèrent le lendemain de Noël, vis a vis l'une de l'autre, près de *Tirnau* et furent comme forcées d'en venir aux mains. Les Hongrois enfoncèrent d'abord l'aile gauche des Allemands, et pénétrérent même jusqu'aux bagages, où ils se mirent a piller au lieu de continuer a combattre. Il s'èleva une grosse bourasque de neige qui portée par un vent violent contre les Hongrois les aveuglait. De plus un bataillon de déserteurs Allemands se tourna tout d'un coup dans la mêlée contre les Hongrois et contribua beaucoup a la perte de la bataille. Enfin après plusieurs mauvaises manoeuvres des Généraux et des Officiers, tous ignorans dans le métier de la guerre, l'armée du Prince prit la fuite et se débanda. Il voulut diverses fois agir lui même et porter du secours dans les endroits ou il avait remarqué qu'il y en avait besoin, mais un zéle indiscret des principaux Officiers de sa maison les engagea a ne pas lui permettre de s'approcher de la mêlée. De sorte que pendant toute l'action ses Carabiniers qui l'environnaient et qui avaient été gagnés par les Officiers de sa maison le gardèrent comme prisonnier. D'abord après cette action malheureuse le Prince envoya

ordre au Général *Esterhazy* de lever le siège de *Leopoldstadt* et de se retirer a *Nitria.*

Tels furent les succès de la Campagne de 1704 en Hongrie. Elle fut assez heureuse en Transylvanie. Les Comtes *Pekzy, Mikech* et *Teleky* y avaient levé un corps d'armée, avec lequel ils avaient obligé le Général *Bussi-Rabutin* qui commandait pour l'Empereur, de se renfermer dans des villes murées et fortifiées, avec le reste de 4000 chevaux, dont la plus grande partie avait été ruinée par les grandes courses q'uils avaient été obligés de faire pour aller au fourrage, et par les diverses marches et contre marches qu'ils avaient été obligés de faire.

On vient de me dire que le Vaisseau qui doit faire voile pour Marseille, doit lever l'ancre dans une heure. Je ne veux pas le laisser partir sans vous envoyer cette lettre écrite jusqu'ici. Ainsi je n'ai pas le tems de vous finir l'histoire du Prince *Rakoczy.* Je vous promets que je profiterai de la première occasion pour vous envoyer la suite; et que je serai toute ma vie avec un sincère attachement.

Monsieur

Votre très humble et très obeissant
serviteur. C. De Saussure.

De Péra lez ou près de Constantinople le 29. Janvier 1734.

Lettre II.

Monsieur!

Vous voyez que je suis exact a vous tenir parole. Je vous envoye la suite de l'histoire de mon Prince que je vais reprendre sans un plus long préambule là ou j'en restai a ma dernière.

Son armée n'avait pas été défaite a la Bataille de *Tirnau:* elle n'avait été que dispersée. Il rassembla facilement les fuyards; et il envoya au Mois de Février *1705.*

le Comte *Karoly* au delà du Danube a la tête d'un gros corps de Cavalerie, avec lequel il fit des courses jusqu'aux Faubourgs de Vienne, tirant de grosses contributions partout ou il passait. Par là, il diminua beaucoup la joie que la Cour de Vienne avait eu de l'action de *Tirnau. Heister* logea son Infanterie a *Modor, St. George,* et d'autres villes murées, le long de la montagne blanche et il courut après *Karoly* avec toute sa Cavalerie, qu'il ruina en plus grande partie par ses courses marches et contremarches. *Bersény* avec un gros corps d'Infanterie alla assièger les villes ou *Heister* avait laissé la sienne. Elles se rendirent toutes après quelques jours de bombardement. Une partie des troupes qui y étaient furent faites prisonnières de guerre, le reste prit parti dans celles du Prince. Ainsi l'armée victorieuse de *Heister* fut entièrement ruinée cet hyver.

Le Prince le passa a *Aggria* occupé de la police du Royaume et du règlement des troupes, dont il fixa la paye. Il trouva qu'il avait a sa solde 75 mille hommes tant Infanterie que Cavalerie. Il est vrai qu'il n'y en avait pas la moitié qui fussent disciplinés et bien armés. Le Marquis *Desalleurs* Lieutenant-Général des armées du Roi de France joignit le Prince a *Agria.* Il fut reçu dans une audience publique et solennelle, comme Envoyé de *Louis XIV.* Il lui amena deux Ingenieurs Brigadiers et quelqu'autres Officiers Français; mais il ne lui apporta ni armes, ni argent, comme le Prince s'en était flatté, après un traité particulier fait avec le Chevalier de Fierville.

Dès que le Prince se fut mis en campagne, il forma le dessein de passer le Danube avec une armée composée de ses meilleures troupes. Il y avait déja envoyé le Général *Botian,* qui avait établi un pont de bateaux sur ce fleuve, avec un fort à la tête du Pont. Le Prince était en marche pour cette expédition, lorsqu'il apprit que le Général *Klekesperg,* était sorti de *Bude* avec 400 (?) Chevaux, qu'il avait surpris *Botian,* brulé son fort et détruit son Pont. Il apprit encore que l'armée des ennemis augmentée de 6000 Danois, et commandée par le Général *Herbeville*

était en marche pour aller ravitailler *Leopoldstat,* qui bloquée depuis longtems était sur le point de se rendre faute de vivres.

Le Prince marche avec toute son armée pour s'opposer au dessein de *Herbeville.* Il le fit tomber dans un piège ou naturellement lui et toute son armée, devait périr ou être faits prisonniers de guerre, mais *Bercsény* et les autres Généraux Hongrois le secondèrent si mal, qu'ils firent par ignorance tous ce qu'ils purent pour tirer l'ennemi du dangereux pas ou il s'était fourré. Ainsi il entra heureusement dans *Leopoldstat.* Les troupes irritées de la mauvaise conduite des Généraux, demandèrent a grands cris qu'on en vint aux mains avec l'ennemi, des qu'il seroit sorti de *Leopoldstat.* Le Prince fut donc obligé malgré lui de l'attaquer dans un endroit fort désavantageux pour lui près du Village de *Poudmeriz.* Ses Généraux, ses Officiers, ses Troupes, tous firent si mal, que quoiqu'ils fussent quatre fois plus fort que les Ennemis, presque dès les premières attaques, tous lachèrent le pied et se débandèrent sans avoir perdu que très peu de monde. Peu de tems après le Prince fit voir a la Cour de Vienne, que son armée n'avait pas été défaite, mais seulement dispersée, puisqu'il envoya dans la *Moravie,* le Comte *Bercsény,* avec un gros détachement de Cavalerie, ou il fit quantité de prisonniers et leva de grosses contributions.

Il y avait eu diverses négociations particulières, pour traiter d'une trêve, qui put procurer une paix. On se flatta de pouvoir y travailler avec plus de succés sous le nouvel Empereur *Joseph,* que son père *Leopold* mort au Mois de May de cette année *1705.* Le Prince ne voulut pas se charger seul du soin de traiter de la paix, crainte de faire des Mécontens, ni de régir seul les affaires du Royaume et de rétablir les privilèges des Protestans Hongrois, que la Cour de Vienne et les Catholiques Nationaux leur avaient oté peu a peu, il résolut de convoquer les Etats du Royaume a *Seczin.* Tous les *Magnats* ou Grands, le Clergé, la Noblesse et les Députés des Comtés et des Villes libres s'y trouvè-

rent au commencement de Septembre, excepté ceux de trois ou quatre villes ou il y avait garnison Allemande. Cette Assemblée se forma et se tint avec toutes les formalités requises ; elle prit le titre d'Etats Confédérés ; et elle choisit le Prince pour en être le *Dux* ou le Chef et le Généralissime. Elle lui confia le droit et le pouvoir de regir les affaires du Royaume, de traiter et de fair la paix aussi avantageusement pour la Nation qu'il serait possible, conjointement avec un Conseil de 24 Sénateurs qu'il s'était choisi. Il prêta serment entre les mains de l'Evêque d'*Agria*, suivant une formule dressée a ce sujet. Tous les *Magnates*, Prelats, Sénateurs et Députés des Comtés et des Villes libres, lui jurèrent obeissance, fidélité et observance des Statuts de la Confédération. Ensuite suivant une ancienne coutume les principaux Seigneurs l'élevèrent sur un Pavois ou un grand bouclier, pour le faire voir au Peuple et aux Troupes, comme leur Chef et leur Généralissime.

Les différens entre les Catholiques et les Réformés lui donnèrent beaucoup de peine. Quoi qu'il soit bon Catholique, il rendit cependant justice aux Protestans, en leur restituant plusieurs de leurs Eglises qu'on leur avait oté ; et en rétablissant divers de leurs privilèges. Il fit même plus ; il avait remarqué diverses fois ; il avait même des preuves que les Jésuites étoient entièrement attachés a la Cour de Vienne ; qu'ils étaient des boutes-feux qui travaillaient a désunir les Hongrois par le motif de Religion ; il les fit tous sortir du Royaume. Ce qui lui attira entièrement la confiance, l'amour et l'attachement des Protestans. Cette anecdote n'est pas dans ses mémoires dont je vous donne l'extrait ; mais je la tiens du Baron *Zay*, du Colonel *Maziassy* et de plusieurs de ses anciens Officiers qui sont actuellement a sa Cour.

La Cour de Vienne avait résolu d'envoyer en Transylvanie le Général *Herbeville* avec son armée, parceque *Hermenstadt* Capitale du Pays et quelques autres Places, plutot bloquées qu'assiégées étaient prêtes de se rendre. Le Prince fut averti a tems de ce dessein. Il renvoya en Tran-

sylvanie le Comte *Forgatz* pour former des magasins de vivres sur les frontières et pour y conduire quelques troupes. Il remit au Comte *Karoly* et au Général *Botian* a chacun trois ou quatre mille chevaux, pour harceler l'ennemi dans sa marche. De hautes montagnes séparent la Transylvanie de la Hongrie ; on ne peut aller de l'une a l'autre que par deux principaux passages, l'un appelé *Gibau* et l'autre *Karica*. Le Prince s'y rendit au commencement de Novembre, quinze jours avant *Herbeville*. Il fit retrancher ces passages, et il attendit tranquillement l'ennemi ; il comptait que *Karoly* et *Botian* l'inquiéteraient dans sa marche, mais ils n'entreprirent rien. *Forgatz* de son coté n'exécuta aucun des ordres que le Prince lui avait donné. A peine l'ennemi parut devant les retranchemens, que presque sans coup férir toute l'aile gauche de l'armée du Prince se débanda, par la mauvaise conduite du Comte *Forgatz* qui la commandait. L'Ennemi força aisèment les retranchemens de ce côté là ; alors le Prince ne pouvant pas résister aux Allemands, il se retira a *Samos-Vivar*, avec une partie de son armée, qu'il empêcha de se débander. *Herbeville* continuant sa route arriva heureusement a *Clausenbourg*.

Cependant malgré ces désavantages, le courage du Prince et des Hongrois n'était point abattu. Ils furent plus heureux a la petite guerre qu'aux batailles rangées. Ils y étaient mieux stilés. Les courses et le pillage étaient leur fort. *Karoly* a la tête d'un gros détachement de Cavalerie resta en Transylvanie, ou il donna pendant tout l'hiver assez d'occupation aux Allemands. Le Brigadier *Bézérédy* avec un corps de troupes assez considérable, faisait des entreprises continuelles contre l'Autriche et la Styrie ; il reussissait le plus souvent. Le Général *Botian* repassa le Danube, il y forma un corps de troupes, avec lesquelles il resserra si bien les garnisons d'*Edenbourg*, de *Newstadt* et d'autres villes, qu'elles ne pouvaient plus sortir.

Les députés de l'Empereur et des Etats Confédérés passèrent l'hiver a *Tirnau*, a négocier une Trêve qui put

procurer la paix. Mais on ne put convenir de rien. Cependant au printems de *1706* le Prince se trouvant a *Nitria*, il y reçut *Milord Stepney*, Ministre de la Reine *Anne* auprès de l'Empereur, avec qui il convint facilement des articles d'une trêve de deux mois.

La Princesse *Rackoczy* avait été jusqu'ici gardée comme prisonnière dans le Couvent des Religieuses de *Tuln*. Dès que cette trêve eut été signée et déclarée, elle obtint facilement de l'Empereur la permission d'aller joindre le Prince son époux. Il la reçut avec éclat a *Neiheisel*. Le Comte *Wratislau* favori de l'Empereur et premier commissaire pour traiter de la paix, lui allait quelquefois faire visite. Le Prince eut diverses occasions de le voir familièrement chez la Princesse. Le Comte lui dit «que l'Empereur «se souvenait encore avec plaisir des liaisons qu'ils avaient «eu autrefois ensemble; qu'il conservait toujours pour lui «des sentimens favorables; et qu'il voulait lui en donner «des marques, en lui offrant une Principauté, souveraine et «héréditaire dans l'Empire, avec séance et voix dans les «Diettes, outre plusieurs choses fort avantageuses; pourvu «qu'il abandonnât les Hongrois et la Transylvanie, qu'il ne «possederait jamais du consentement de l'Empereur. — Le Prince répondit «qu'il était sensible comme il le devait aux «bontés que Sa Majesté Imperiale voulait bien avoir pour «lui en particulier, mais qu'il ne pouvait pas les accepter, «parce qu'il n'abandonnerait jamais les interêts de Sa Patrie, «qu'il n'avait jamais eu en vue les siens en particulier; «qu'il n'avait travaillé que pour rétablir la liberté de la «pauvre Hongrie, qui depuis longtems avait gémi sous un «joug des plus rudes; que quant a la Transylvanie, il était «prêt de remettre le Diplome de son Election aux états de «cette Pricipauté, pourvu qu'ils eussent la liberté d'élire un «autre Prince, suivant le traité que l'Empereur *Léopold* «avait fait avec *Michel Apaffy I.*»

L'Empereur *Joseph* fit plus. Il envoya en Hongrie la Comtesse *d'Aspremont*, sœur du Prince, qu'il savait lui être infiniment chère. Elle l'assura que l'Empereur s'était tou-

jours interessé pour lui, tant avant qu'après sa prison que faché de le voir les armes à la main contre lui, il lui envoyait une carte blanche pour la remplir de tout ce qu'il jugerait a propos pour lui personellement, excepté la Transylvanie. Le Prince convint que toutes ces offres étaient plus avantageuses pour sa maison que tout ce qu'il pouvait prétendre ; mais qu'il ne se couvrirait jamais du deshonneur d'abandonner les intérêts de sa Patrie pour les siens en particulier, surtout dans le tems qu'elle espérait plus que jamais de pouvoir se procurer un sort plus heureux que celui qu'elle avait eu, depuis qu'on lui avait enlevé sa liberté et ses privilèges.

La Princesse ne resta pas longtems avec le Prince son Epoux. Comme elle était incommodée, elle souhaita d'aller prendre les eaux de *Carlsbaden* en Bohême ; elle partit quoique le Prince pût faire pour l'en dissuader. A peine avait elle commencé a prendre les eaux que la Trêve étant rompue, elle fut arretée malgré les passeports en bonne forme qu'Elle avait de l'Empereur. On lui donna d'abord une Garde Bourgeoise, qui fut ensuite relevée par un détachement de la Garnison d'*Egra,* commandée par un lieutenant ; quoi qu'elle fut malade et même alitée, on la gardait toujours a vue. Lorsqu'elle fut retablie, elle gagna le Lieutenant de sa garde ; il lui procura des Chevaux ; ils se sauvèrent avec deux Domestiques ; ils arrivèrent sans s'arrêter sur les frontières de Saxe. Elle comptait d'y être recue favorablement du Roi de Suède, qui y était alors ; mais il s'excusa de la voir. Quelques Généraux et Ministres Suédois eurent quelques conférences avec elle, mais ne pouvant rien conclure d'avantageux ni pour elle ni pour le Prince son époux, Elle passa en Pologne, ou elle fut obligée de vivre sur un fort petit pied ; jusqu'à ce que le Roi *Auguste,* rétabli sur le trone lui fit une pension honnête. Elle passa en France en 1720. et elle finit ses jours a Paris en 1722. Revenons aux affaires d'Hongrie.

Pendant la Trêve, les Mediateurs, Messrs les Ambassadeurs d'Angleterre et d'Hollande a Vienne, les Plénipoten-

tiaires ou Commissaires de l'Empereur et des Etats Confédérés, travaillèrent et négocièrent pour rétablir la paix. Les Hongrois présentèrent un projet de paix, qui fut rejetté par la Cour de Vienne, parce qu'ils demandaient pour préliminaires, que premièrement l'on rétablit tous les privilèges, qu'on avait oté injustement a l'Hongrie ; et en second lieu, que les Puissances Maritimes et les Rois de Suède et de Prusse en fussent garants. Après bien des négociations inutiles et des promesses vagues de la Cour de Vienne, sans vouloir cependant donner aucune espèce de sureté, ni de garantie de ce qu'elle promettait, le tems de la Trêve expira.

Le Prince avait fait tous les préparatifs nécessaires pour assièger *Gran.* Peu de jours après que la Trêve fut finie, il alla l'investir. Il prit la ville en 48 heures ; la citadelle demanda plus de tems, cependant il s'en rendit maitre par capitulation, mais il ne la garda pas longtems. La Cour de Vienne avait envoyé pendant la Trêve, quelques troupes en Hongrie, commandées par le Comte *Guy Starembeg.* Ce Général campa d'abord sous *Commore* ou il forma une armée d'environ 5000 hommes. Peu de semaines après que le Prince se fut rendu maitre de *Gran, Starembeg* l'alla assiéger ; il la reprit après un siège de douze jours, par le peu de fermeté et d'assurance du Gouverneur que le Prince y avait établi. Celui de *Cassovie* se défendit mieux. Le Général *Bussy-Rabutin* était sorti de Transylvanie, avec les débris de l'armée que *Herbeville* y avait conduite l'année précédente, aux quels il avait joint les troupes qu'il commandait, ce qui se montait en tout a quatre ou cinq mille hommes, avec lesquels il alla assiéger *Cassovie.* Le Gouverneur de cette place se défendit si bien que *Rabutin* fut obliger de se retirer, après avoir beaucoup souffert et avoir perdu bien du monde à ce siège.

Le Prince gouta fort le plan que l'Ingénieur-Brigadier *Rivière* lui présenta pour se saisir par surprise de *Presbourg,* qui était presque sans défense. Il donna cette commission au Général *Forgatz* avec un bon détachement d'In-

fanterie et de Cavalerie. Il lui ordonna que s'il ne réussissait pas d'aller tout au moins bruler et détruire les magasins que *Starembergh* avait établi le long du Danube au dessous de cette ville. Le Prince eut la précaution de lui donner ses ordres par écrit. Mais *Forgatz* ne les exécuta point; il se contenta de tirer une contribution des habitans de *Presbourg*, pour avoir la permission de vendanger leurs vignes et d'aller faire une course sur les frontières de l'Autriche. A son retour le Prince las de la mauvaise conduite de ce Général, le fit arrêter et conduire prisonnier au Chateau de *Scepuze*. Il voulut s'en évader, en se glissant avec une corde attachée a sa fenêtre, mais la corde se rompit; il se démit une cuisse; on le reprit avant qu'il se fut éloigné; et on le conduisit au Chateau de *Monkatz*, ou il resta prisonnier jusque près de la fin de la guerre.

Sur la fin de l'année *1706*. le Prince reçut l'agréable nouvelle que le brigadier *Bézérédy*, avait attaqué de l'autre coté du Danube, un corps de milice Allemande, de *Rasciens* et de *Croates* commandés par le Major-Général *Heistet*, frère du Maréchal de ce nom, qu'il les avait entièrement défaits; il envoya même au Prince, plusieurs Drapeaux et Etendarts, avec le Général qui avait été fait prisonnier.

Le Prince alla au commencement du Mois de Mars *1707*. en Transylvanie avec une partie de sa maison. Comme il n'y avait point alors d'Ennemis, il n'eut pas besoin d'un plus grand nombre de troupes. Il se rendit a *Vachatheil*, ville située au milieu du Pays, ou les Etats de la Principauté étaient convoqués. Ils y installèrent le Prince, comme *Prince de Transylvanie*. Cette cérémonie se fit avec beaucoup d'éclat, sur un espèce de grand théatre élevé au milieu d'une vaste plaine. Il leur prêta serment suivant une capitulation dont on était convenu. Il leur promit de leur conserver leurs Loix et leurs Privilèges; de les soutenir et protéger de tout son pouvoir; de ne jamais abandonner leurs intérêts, ni renoncer a la Principauté sans le consentement des Etats. Tous les ordres de l'Etat lui prêtérent

serment de fidélité. Il était venus avec le Prince des Députés des *Etats Confédérés* d'Hongrie ; ils firent avec ceux de Transylvanie un traité d'alliance offensive et défensive. Le Prince régla plusieurs choses a la Diète de *Vacharheil.* Il y donna une audience publique au Marquis *Desalleurs,* qui lui remit une lettre de félicitation du Roi de France sur son avènement a la Souveraineté de Transylvanie. Il passa ensuite a *Clausenbourg,* ou les affaires du Pays le retinrent quelque tems. Il y érigea avec plusieurs Cérémonies une Compagnie de Cent Gentilshommes, sous le titre de la *Société des Nobles,* dont il voulut être le Capitaine ; il se flattait que cet établissement donnerait de l'émulation a la Noblesse du pays, et qu'il lui fournirait avec le tems de bons Officiers.

Le Prince avait convoqué a *Onod,* les *Etats Confédérés* d'Hongrie pour le Mois de Mai *1707.* Il s'y rendit peu de jours avant l'ouverture de l'Assemblée. La Comté de *Tutocz* gagnée par la Cour de Vienne, avait écrit des lettres circulaires a tous les autres Comtés, par lesquelles elle leur représentait d'une manière très vive et même exagérée tous les maux de la guerre, qui n'avait été commencée et qui n'était continuée que pour l'avantage de certains Particuliers ; et elle leur demandait de se joindre et de s'unir toutes pour trouver quelques moyens de remédier aux maux de l'Etat. Toutes les autres Comtés plus fideles au Prince, que n'avait été celle de *Tutocz,* lui envoyèrent les lettres qu'elles en avaient reçu. Le Prince avait senti que la Comté de *Tutocz* l'avait eu en vue et qu'elle avait cherché a refroidir le Zéle des autres Comtés ; il fit a l'ouverture de l'Assemblée d'*Onod* un long discours par lequel il rapporta ce qui s'était passé ; il remercia les Comtés de ce qu'elles lui avaient envoyé leurs lettres ; il reprocha a celle de *Tutocz* de ce que si elle avait quelque sujet particulier de se plaindre, elle ne s'était pas adressée a lui comme au *Dux* ou *Chef des Etats Confédérés ;* et il la somma de déclarer quels étaient ses griefs et les particuliers qui entretenaient la guerre pour leurs propres inté-

rêts. Deux Députés de cette Comté se levèrent et parlèrent longtems ; ils representèrent vivement les malheurs de la guerre et dirent naïvement que la paix la plus désavantageuse était préférable aux maux que l'Hongrie souffrait depuis plusieurs années ; mais ils ne voulurent jamais dire quels étaient les Particuliers qu'ils avaient eu en vue dans leurs lettres. Le Prince déclara alors que c'était lui, sans doute, qu'ils avaient voulu insinuer avoir commencé et continuer la guerre pour son intérêt, qu'il demandait justice et satisfaction du procédé inique et calomnieux de la Comté. Toute l'Assemblée resta pendant assez longtems dans un grand silence, sans que personne parla, parce que les Députés des Comtés, attendaient que les Sénateurs parlassent les premiers et que ceux ci comptaient que les autres commençeraient. Le Prince frappé de ce grand silence, crut que tous les autres Comtés étaient entrés dans les idées de celle de *Turocz ;* il en ressentit une vive douleur et une grande indignation ; il parla longtems fort vivement, pour leur faire sentir le tort qu'ils avaient a son égard ; et il se leva en disant que puisqu'ils n'avaient plus de confiance en lui, il se déportait de l'Emploi de *Dux* ou *Chef des Etats Confédérés ;* et qu'il allait se retirer dans sa Principauté de Transylvanie, ou il tacherait de se maintenir du mieux qu'il pourrait. Alors il s'éleva un grand murmure dans l'Assemblée ; *Bersény, Karoly* et plusieurs autres s'écrièrent, *perissent plustot mille fois les misérables qui cherchent a nous désunir.* Ils tirèrent en même tems leurs sabres, tombèrent sur les deux Députés qui avaient parlé, en tuèrent un et blessèrent l'autre dans plusieurs endroits. Ils auraient aussi massacré les autres Députés de la Comté de *Turocz,* si le Prince ne s'était pas vivement opposé a leur dessein ; s'il ne les eut pas pris sous sa protection et s'il n'eut pas avec bien de la peine appaisé le tumulte. Le lendemain le Prince n'alla pas a l'Assemblée. Elle condamna le Député qui avait été blessé le jour auparavant, a avoir la tête tranchée. Et comme les lettres circulaires avaient été écrites dans l'Assemblée de

la Comté de *Turocz* son Etendart fut condamné a être déchiré et son sceau a être rompu.

Les Etats Confédérés établirent dans cette séance le Comte *Bercsény, Lieutenant Ducal,* pour qu'en l'absence du Prince, il pût être a la tête des affaires et avoir une certaine autorité, pour que le bien de l'Etat ne souffrit point de l'éloignement du Prince, si par quelque événement imprévu, il venait a être obligé de sortir de l'Hongrie. Les Etats déterminèrent et établirent les impots et les contributions que chaque Comté devait fournir pour continuer avec vigueur la guerre, et reglèrent diverses affaires concernant le bien du Royaume.

Le Marquis *Desalleurs* Ministre du Roi de France avait toujours refusé de conclure un Traité d'Alliance offensive et defensive, avec les Etats Confédérés d'Hongrie, sous pretexte que le Roi son Maitre ne traitait point avec les sujets de ses ennemis. Il fit tant par ses promesses et ses différentes intrigues, que les Etats Confédérés, assemblés a *Onod* passèrent un acte de renonciation a tout droit que la Maison d'Autriche pourrait former sur la Hongrie et déclarèrent vacant le trone de ce Royaume. Alors le Marquis *Desalleurs* fit un traité avec les *Etats Confédérés* dont les principaux articles portaient que *Louis XIV.* leur fournirait des secours considérables tant en argent qu'en troupes; et qu'il ne ferait jamais la paix avec l'Empereur sans rétablir les loix legales de l'Hongrie, et sans démembrer la Transylvanie de la domination de la Maison d'Autriche. Mais les suites firent voir qu'il ne fallait pas alors trop compter sur les Alliances et sur les promesses de la France. Heureusement pour l'Europe, Louis XV. ne ressemble pas a cet égard a son Bisayeul.

Je vous ai dit qu'en 1703. quelque tems après que le Prince fut rentré en Hongrie, et qu'il y eut fait prendre les armes a la plupart des Comtés, le Primat de Pologne lui avait fait offrir de travailler en sa faveur, s'il voulait consentir a son Election a la Couronne de Pologne, avant qu'on eut élu le Roi *Stanislas.* Depuis ce tems là les

affaires de ce Royaume avaient bien changés de face. Le Roi de Suède toujours victorieux, avait chassé de Pologne le Roi *Auguste*, il l'avait poursuivi jusqu'en Saxe, ou il l'avait forcé de faire une paix si desavantageuse, que par le premier article, il abdiquait et renonçait entièrement a la Couronne de ce Royaume. Le Czar ennemi déclaré de Charles XII. se soutenait encore en Pologne avec une bonne armée. Voyant que l'Electeur de Saxe avait manqué a ses alliances et renoncé au trone par un traité authentique, il voulut faire élire un troisième Roi de Pologne, pour l'opposer a celui que Charles XII. avait fait. Pour cet effet *Pierre le Grand* envoya fort en secret un Ministre au Prince *Rakoczy*, qui vint lui offrir, du consentement de la Republique, la Couronne de ce Royaume, et lui proposer de faire une allience avec son maitre, qui souhaitait de s'allier aussi avec le Roi de France, et de faire la paix avec celui de Suède. Le Prince sentant de quel secours lui pourrait être l'alliance du Czar, chargea son Agent de le remercier d'avoir pensé a lui ; et de lui dire que comme la Pologne était un Royaume libre, surtout par l'Election de son Roi, il le priait de tenir la chose secrete et comme non avenue, jusqu'à ce que le Primat et le Grand Conseil lui eussent fait la même proposition. D'un autre coté le Roi de Suède était en Saxe également recherché par le Roi de France et par les alliés. Le Prince craignit qu'il ne se déclara pour l'Empereur, et qu'il ne lui donna des troupes contre lui s'il venait a apprendre qu'il eut accepté la Couronne de Pologne, et qu'il eut fait alliance avec le Czar. Le pas était glissant. Pour ne pas s'attirer a dos un tel ennemi, il envoya en secret un deputé en Saxe pour fair savoir a *Charles XII.* la proposition de *Pierre I.* et la reponse du Prince et pour lui demander quel secours il pourrait espèrer de sa part, au cas que le Czar qui était sur les frontières de l'Hongrie et sollicité par l'Empereur, venait a se déclarer contre lui. La réponse du Roi de Suède fut décisive et fit bien connaitre son caractère. *Dites au Prince Rakoczy votre maitre, qu'il tienne bon contre le*

Czar jusqu'à ce que j'aille en Pologne, ce qui sera je compte dans peu, et qu'alors je le battrai. Cette réponse détermina le Prince a ménager le Czar. Quelque tems après on lui envoya un Gentilhomme de Pologne pour l'inviter de la part du Primat et du Grand Conseil a prétendre a la Couronne, et pour l'assurer qu'ils travailleraient a son Election. Le Prince envoya dans la suite en Pologne une Ambassade de plusieurs personnes a la tête de laquelle fut le Comte *Bercsény* qu'il avait mis seul dans ses véritables desseins. C'était d'éviter son Election a la Couronne de Pologne; de ménager et de procurer une Paix entre le Czar et le Roi de Suède, par l'intervention du Roi de France et de l'Electeur de Bavière; a condition que cet Electeur serait élevé et maintenu sur le trone d'Hongrie, le Roi *Stanislas* en Pologne et le Prince *Rakoczy* en Transylvanie. Mais ces projets furent bientot renversés par le retour de Charles XII. en Pologne, d'où il chassa entièrement le Czar.

Les événemens militaires de la campagne de 1707. ne furent pas considérables en Hongrie. Le Comte *Staremberg* qui commandait l'armée de l'Empereur, forte de cinq a six mille hommes, sortit de l'Ile de *Schut* et alla faire un bon retranchement entre *Trenchin* et *Leopoldstat*. Le Général *Esterhazy* avait sur la *Vaag* une armée le double plus forte que celle de Staremberg; cependant il n'entreprit rien contre l'ennemi, quoiqu'il eut deux belles occasions de le ruiner. Le Prince sollicité par ses conseillers de Transylvanie et par quelques uns de ses Généraux, envoya le Comte *Karoly* avec un gros détachement d'Infanterie et de Cavalerie faire le siège d'*Arad*. Il se rendit maitre dans peu de jours de la Ville, mais il ne pût pas prendre la citadelle. Il fut même obligé d'en lever le siège pour aller couper le passage a trois mille Allemands qui étoient en marche pour aller en Transylvanie. Quoique *Karoly* fut renforcé d'un gros secours que le Prince lui envoya, il fit tant de fausses marches que les ennemis passèrent sans opposition et sans obstacle. Cependant le Lieutenant-Général

Andrazy (Botian) qui avait sous lui les Brigadiers *Bézérédy* et *Kisfaludy* avec un assez bon corps de troupes, se soutint dans la basse Hongrie ; il fit même diverses courses dans l'Autriche et la Styrie, ou il leva plusieurs grosses contributions. Manoeuvre de guerre que les Hongrois savaient mieux faire, que soutenir un combat.

La campagne de *1708.* fut très malheureuse. Le Prince rassembla assez tard son armée a *Agria.* Elle n'avait jamais été si belle, mieux habillée et mieux disciplinée, surtout l'Infanterie. Son dessein était d'éviter toute action générale, pour pouvoir a la fin de la campagne aller avec toute son armée prendre ses quartiers d'hiver et s'établir dans la Silésie, ou il avait des intelligences avec la Noblesse du pays, mais il ne fut pas le maitre d'exécuter ce dessein, comme vous le verrez bientot. L'armée ennemie commandée cette année par le Maréchal *Heister* était campée dans l'Ile de *Schut.* Ce Maréchal détacha le Lieutenant-Général *Viar* avec un gros corps de cavalerie pour débusquer le Brigadier *Oskay* campé sur la *Morave* prêt a entrer dans la Moravie. A son approche, *Oskay* se retira sur la *Vaag,* et *Viar* alla s'établir a *Scalis,* ville frontière de la Moravie. *Bersény, Pekry, Oskay,* et les autres Généraux surpris de voir le Prince rester dans l'inaction, le sollicitèrent tant de s'avancer du coté de l'ennemi, qu'il ne pût s'en défendre ; d'autant plus qu'il avait remarqué que les Officiers et même les soldats murmuraient de ce qu'avec une aussi belle armée que celle qu'il avait alors, il ne voulait rien entreprendre contre l'ennemi qui passait pour être faible et qui se tenait retranché dans l'Ile de *Schut.* Pour faire cesser ces murmures, il s'avança jusque sur la *Vaag,* d'ou il détacha bien malgré lui, le Lieutenant-Général *Pekry* avec la plus grande partie de sa cavallerie contre le Lieutenant-Général *Viar.* Celui ci a l'approche des Hongrois, sortit de *Scalis,* leur livra bataille et les défit, ou plutot les dispersa, puisque *Pekry* perdit peu de monde et qu'il alla rejoindre le Prince avec presque toute sa troupe.

Peu de tems après, quelques Officiers Généraux du Prince, reçurent avis que la Ville et le Chateau de Trenchin manquaient presque entièrement de vivres ; qu'il n'y avait qu'une faible garnison ; et qu'il y avait toute apparence qu'elle serait obligée de capituler dès la première attaque ; mais que *Viaz* avait reçu ordre de la ravitailler. A ces nouvelles le Prince tint un Conseil de guerre. Tout le conseil fut d'avis d'aller attaquer cette Forteresse. Le Prince seul fut d'un sentiment contraire, parce qu'il avait formé un dessein sur *Léopoldstat.* Mais comme *Trenchin* était une assez bonne forteresse sur les frontières de la Silésie et qu'il lui importait de la prendre pour faciliter l'entreprise qu'il méditait sur ce pays là, il se prêta aux idées de son conseil. Il marcha donc avec toute son armée du coté de Trenchin et ne laissa sur la *Vaag* qu'un corps de réserve commandé par le Major-Général *Botian.* A son arrivée il apprit qu'il ne pouvait plus empêcher le ravitaillement de la Place, puisque *Viaz* y était deja arrivé la nuit auparavant par des chemins détournés. Le Prince se contenta de choisir un camp pour voir ce que deviendrait l'ennemi.

Les espions du Général *Heistez* lui avaient rapporte que le Prince et le Comte *Berzény* s'étaient brouillés ; que le Comte était marché a *Trenchin* avec la Cavalerie seule ; et que le Prince avait pris une autre route avec l'Infanterie. Ce qui avait donné lieu a ces nouvelles, c'est que le Prince et le Comte *Berzény* avaient été d'avis differens, et avaient parlé un peu vivement en Conseil ; et qu'ils s'étaient rendus au Camp de *Trenchin* par différens chemins, l'un a la tête de l'Infanterie et l'autre avec la Cavalerie. Sur ces avis *Heistez* s'était déterminé a marcher contre *Berzény* avec environ 2000 Chevaux, et quelques compagnies de *Rasciens ;* mais a son arrivée, surpris de trouver toute l'armée du Prince rangée en bataille, il ne chercha qu'à se retirer tranquillement dans *Trenchin.* Le Comte *Palfy,* qui commandait sous *Heistez,* remarqua qu'une partie de la Cavalerie de l'aile droite de l'armée du Prince, commandée par le Comte *Pekzy* avait fait divers mouvemens très pi-

toyables, par l'ignorance et par l'irrésolution de celui qui la commandait, il crut qu'elle était mal assurée. Il engaga le Marechal *Heister* a détacher les *Rasciens* soutenus de quelques Escadrons pour aller la tâter. Une partie de cette Cavalerie repoussa les Rasciens, mais l'autre prit honteusement la fuite. Le Prince voulut y conduire son Régiment de carabiniers. Comme il s'en approchait, il vit que la tête de ce Régiment était prête de s'en aller, il voulut y courir pour la rassurer, mais comme le chemin était extrêmement inégal et rempli de fossés, son Cheval en avait deja franchi deux ou trois, lorsque venant a un autre, qui se trouvant ou un peu plus large que les autres ou le Cheval manquant son coup, il fit la culbute entière et s'assomma contre une grosse pierre. Le Prince se jeta de coté et reçut une grande contusion a l'oeil gauche qui lui fit perdre connaissance; on le porta hors du Champ de bataille dans un bois où il ne revint a lui que pres de deux heures apres, et où il apprit que tout était perdu; que le Lieutenant-Général *Viar* était sorti de *Trenchin*, lors qu'il avait vu qu'on en était aux mains; que la terreur s'était jetée dans l'armée du Prince, quand elle s'était vue entre deux feux et que toutes les troupes s'étaient débandées entre les montagnes et les bois.

Cette déroute, la plus honteuse et la plus pitoyable du monde eut de très facheuses suites. Il vint au Marechal *Heister* un renfort d'Infanterie Danoise. Il alla mettre le siège devant *Nitria* qu'il prit dans peu de jours. Il s'empara des villes qu'on appelle *les Villes des montagnes*. Plusieurs Seigneurs et Gentilhommes rebutés par les mauvais succès du Prince, l'abandonnèrent. Le Brigadier *Oskay* fit secretement sa composition avec le Comte *Palfy* et lui mena son régiment. Plusieurs autres Officiers suivirant cet exemple, et s'allèrent jeter dans l'armée de *Heister*. De plus, la plus grande partie des troupes se débandèrent et se retirèrent chacun chez soi. De sorte que le Prince ne pouvant plus tenir la Campagne avec le peu de forces qu'il lui restait, se retira a *Monkatz*.

Heister passa le Danube, il obliga le Comte *Esterhazy* qui commandait dans la Basse Hongrie, de repasser ce fleuve, il soumit tout le Pays ; après quoi il repassa lui même le Danube et il forma deux corps d'armée l'un dans la vallée de *Ipoly* et l'autre a *Vadkerte*. Pour surcroit de malheur la Peste fut apportée des frontières de Turquie, et fit dans peu de tems de grands ravages dans presque toute l'Hongrie.

Cependant il survint un secours au Prince au quel il ne s'attendait pas. Après que le Roi de Suède eut été battu a *Pultava*, ses troupes en Pologne furent aussi mal menées. Un corps d'environ 2000 hommes tant Infanterie que Cavalerie, partie Suédois, partie Polonais, commandé par *Potosky* attaché au Roi *Stanislas* se voyant poursuivi par les Moscovites, vint se refugier en Hongrie. Le Prince ne voulut pas les recevoir a moins qu'ils n'entrassent a son service. Il arrivèrent en automne a *Monkatz*, ou ils prêtèrent serment de fidelité. Ce Secours inattendu releva un peu le courage abattu des Hongrois. Le Prince ramassa environ 2000 Fantassins, et fit venir le Comte *Karoly* avec le corps qu'il commandait en Transylvanie, ou les Allemands s'étaient aussi rendu supérieurs. De toutes ces troupes réunies, le Prince forma une petite armée, avec laquelle il résolut d'agir malgré les rigueurs excessives de l'hiver et les ravages que la Peste faisait, qui l'empêchait d'approcher des villes et des villages et qui l'obligeait de camper toujours dans les campagnes.

Il arriva sur la fin de Janvier *1709.* avec sa petite armée a *Romane (Romhány),* dans le dessein d'aller surprendre l'ennemi a son poste de *Vadkerte.* Mais le Général *Zikin* qui y commandait environ 2000 Chevaux, informé que *Karoly* était cantonné avec quelque Infantérie dans les villages voisins avait quitté son poste pour marcher contre lui. A son arrivée a *Romane* il fut surpris d'y trouver le Prince avec toute son armée. Ils ne purent ni l'un ni l'autre éviter d'en venir aux mains. Si le Prince ne remporta pas une pleine victoire, du moins son armée souf-

frit peu, et elle ne se débanda point comme elle avait accoutumé de faire. Après cette action il ravitailla heureusement *Neiheisel*, qui manquait de vivres.

Une partie des troupes venues de Pologne ne resta pas longtems au service du Prince. Un régiment de Cavalerie Suedois, deux Compagnies de Dragons Polonais, les Gardes du Roi *Stanislas* et quelques autres, enlevèrent le Palatin *Potosky* leur Général et le forcèrent de les conduire a marches forcées au travers de la Transylvanie et de la Moldavie pour aller joindre le Roi de Suède a *Bendez*. Le Prince informé a tard de leur dessein, ne pût pas les empêcher de l'éxécuter. Son armée diminua encore, parce qu'il fut obligé d'en tirer de l'Infanterie pour renfoncer les garnisons de *Cassovie*, d'*Epezies* et d'autres places, ou la peste avait fait périr beaucoup de monde. Cependant il ne laissa pas d'envoyer dans la Basse Hongrie au delà du Danube de bons Officiers avec quelques troupes pour chercher a faire une diversion, et a engager les Peuples a reprendre les armes ; mais cette expédition ne reussit pas. Les Peuples dégoutés et intimidés n'osèrent pas déclarer.

Le Maréchal *Heister* alla assièger *Neiheisel*, qu'il prit après un siège de quelques semaines. Le Prince obligé d'aller a *Szezents* pour conférer sur quelques affaires avec le Comte *Bezsény*, avait remis le commandement de la petite armée qui lui restait au Comte *Esterhazy*. Il ne prit aucune des précautions que le Prince lui avait ordonné de prendre. Il se laissa surprendre par le Lieutenant-Général *Viar*, qui déscendit des villes des montagnes, et qui le défit ou plutot il dispersa ses troupes.

Pierre le Grand, victorieux en Pologne, avait envoyé au commencement de cette année un Ministre ou un Agent au Prince, pour lui faire savoir, que si le Roi de France voulait lui envoyer un Ambassadeur, il ferait une alliance avec lui, par laquelle il s'obligerait de venir avec son armée victorieuse au secours du Prince, pour forcer l'Empereur a faire la paix avec la France ; moyennant que Louis XIV. s'engagea de ne point faire de paix avec les Alliés a l'ex-

clusion du Czar. Le Prince dépêcha incessamment le Brigadier *Le Maire* pour communiquer a la Cour de Versailles la proposition du Czar. Elle y fut acceytée. Cette Cour fit savoir au Prince qu'elle allait envoyer un Ambassadeur a Pierre I. pour traiter et conclure l'alliance qu'il avait projetée. Le Prince de son coté envoya en Pologne le Comte *Bezséný* pour avoir soin que les intérêts du Prince et des Etats Confédérés d'Hongrie ne fussent pas oubliés dans ce traité. Mais tous ces projets furent renversés par la guerre que les Turcs déclarèrent aux Moscovites.

Le Pape *Clément XI.* après s'être raccommodé avec l'Empereur avec qui il avait eu quelques démêlés, envoya des Admonitoires a tout le Clergé d'Hongrie de reconnaitre l'Empereur *Joseph* pour légitime Roi de ce Royaume ; et de quitter la confédération sous peine d'être excommunié. Presque tout le Clergé craignant les foudres du Vatican, abandonna le parti du Prince, ou plutot les intérêts de sa patrie, pour embrasser ceux de l'Empereur. La plupart des Officiers et Gentilshommes Catholiques zélés ou plutot aveugles bigots suivirent l'exemple du clergé. Ce qui fut cause que le Prince perdit deux places considérables. Les Chanoines d'*Agria* et le clergé de *Szolnoc,* corrompirent les Officiers des Garnisons ; et ceux ci forcèrent les Gouverneurs de capituler avec un corps de cavalerie qui était venu les sommer de se rendre, mais qui était incapable d'en former le siège.

Le Comte *Palfy* Hongrois de nation avait obtenu par le crédit de sa fille, favorite de l'Empereur Joseph, le commandement en chef de l'armée Impériale en Hongrie. Le Prince touché du mauvais tour que prenaient les affaires, donna la commission au Comte *Karoly* d'écrire a *Palfy* avec qu'il avait été fort lié, pour lui proposer une trêve. Elle fut bientot acceptée, signée et publiée. Le Comte *Palfy* souhaita même de s'aboucher avec le Prince, espérant de pouvoir travailler avec plus de succés a la paix avec lui qu'avec tout autre. Ils convinrent facilement de quelques conditions préliminaires ; après quoi ils eurent une entrevue

a *Vaja,* ou ils restèrent même assez longtems en particulier. Le Comte *Palfy* assura le Prince de la bienveillance de l'Empereur; il lui promit de sa part toutes sortes d'honneurs et d'avantages pour lui en son particulier, excepté la principauté de Transylvanie, a laquelle il fallait qu'il renonçat entièrement. Il l'assura encore que pour rétablir la paix et appaiser les troubles d'Hongrie, l'Empereur était porté a accorder aux Hongrois et aux Transylvaniens le rétablissement de leurs libertés fondées sur les Loix, avec une amnistie générale, mais cela sans aucune espèce de garantie. Le Prince répondit, qu'il ne pouvait rien conclure sans la participation et le consentement des Etats confédérées, qu'il les ferait assembler, et qu'en qualité de leur Chef il accepterait et signerait tout ce qu'ils trouveraient convenable a leurs intérêts. Que quant a son particulier, il n'exigerait et ne demanderait jamais rien, parce qu'il était persuadé que les ministres de l'Empereur ne laisseraient pas la nation jouir des fruits de ce traité, et qu'il ne voulait pas qu'on pût dire un jour qu'il avait trahi sa patrie en preférant son intérêt particulier a celui de la nation.

En attendant que le Comte *Palfy* reçut des pleins pouvoirs de Vienne pour conclure la paix, et que les Etats Confédérées s'assemblassent a *Hust,* ou le Prince les avait convoqué, il fit a *Kisvarda* une revue generale des troupes qui lui restaient. Malgré les divers échecs qu'il avait reçu et le découragement de la Nation il s'y trouva cependant 12 mille hommes tant Infanterie que Cavalerie tous bien équipés et armés.

Les Sénateurs du Prince, et ses Conseillers de Transylvanie s'assemblèrent au mois de Janvier *1710.* a *Schalanqua,* près de *Monkatz.* Il communiqua aux premiers l'entrevue qu'il avait eue avec le Comte *Palfy,* il leur apprit les propositions qu'il lui avait faites et ce qu'il y avait répondu. Ils convinrent tous qu'ils ne pouvaient point conclure la paix sans la participation et le consentement des Etats Confédérés. Ensuite il leur proposa lequel ils trouvaient le plus convenable au bien de l'Etat, ou qu'il s'en-

ferma dans sa forteresse de *Monkatz* pour en soutenir le siège, si la trêve venait a être rompue ou qu'il passa en Pologne pour s'aboucher avec le Czar pour solliciter les secours qu'il lui avait fait espérer. Tous furent d'avis qu'il ferait infiniment mieux de passer en Pologne. — Il apprit ensuite a ses Conseillers de Transylvanie, que le Comte *Palfy* l'avait assuré, que l'Empereur était disposé a accorder a cette Principauté le retablissement de ses privilèges, excepté celui d'élire leur Prince ; que ne voulant pas être cause de leurs malheurs, ni les empêcher de traiter de leurs affaires avec la Cour de Vienne, et d'en tirer le meilleur parti qu'ils pourraient ; il était résolu, si cela leur convenait, de leur remettre le Diplome de son Election et de les acquitter du serment de fidélité, pourvu qu'a leur tour ils le dégageassent du serment qu'il avait prêté de ne jamais renoncer a la Principauté sans le consentement des Etats. Ils lui répondirent qu'ils étoient fort sensibles a sa générosité, mais que quisqu'il avait eté élû par les Etats, ils n'avaient ni le pouvoir ni le penchant de le dégager du serment qu'il avait prêté a son Election ; qu'ils le priairent très instamment de ne point penser a cette renonciation, puisqu'ils n'avaient pas perdu toute espérance de le voir un jour regner tranquillement et heureusement sur eux. Ils furent aussi du même avis que les Sénateurs Hongrois, qu'il convenait pour le bien commun, qu'il passa en Pologne.

Le Prince se prépara donc pour ce voyage. Il remit le Commendement de l'armée au Comte *Karoly*, avec ordre de continuer la négociation commencée avec le Comte *Palfy*. Il quitta l'Hongrie au mois de Février *1710 (1711)*. A son arrivée en Pologne il n'y trouva pas le Czar, mais il apprit qu'on l'attendait d'un jour a l'autre. En attendant son retour, il alla passer quelque tems a *Skolia*, terre appartenant a sa bonne amie la Grande Générale de Pologne. Peu de tems après, le Comte *Karoly* lui apporta les propositions de paix, que *Palfy* qui avait reçu de nouveaux pleins pouvoirs de Vienne lui avait remis. Le Prince, les Comtes *Bersény*, *Esterhazy*, *Karoly*, *Csaky*, et *Forgatz* (ce dernier

avait été élargi de sa prison depuis quelques mois) et quelqu'autres Senateurs qui avaient suivi le Prince en Pologne, tinrent tous un conseil, ou il fut resolu : que *Karoly* retournerait en Hongrie, et demanderait a *Palfy* des éclaircissemens sur quelques articles ; que le Prince convoquerait les Etats confédérés a *Hust* pour le mois de Mai ; qu'il s'y trouverait et qu'il exécuterait tout ce qu'ils trouveraie être convenable pour le bien et l'avantage du Royaume.

Le Prince fut bien surpris d'apprendre quelque tems après, que le Comte *Karoly* de sa propre autorité avait transféré a *Karol* (chateau a lui appartenant) l'assemblée des Etats Confédérés ; qu'il les avait convoqué avant le tems fixé par le Prince ; qu'il y avait formé une assemblée d'une partie des Officiers de l'armée et de quelques Gentilshommes qui lui étaient dévoués ; que quoiqu'il n'y eut aucun Grand du Royaume, ni Sénateur que *Karoly*, ni aucun Député des Comtés, ils avaient cependant pris le titre d'*Etats Confédérés ;* et qu'ils traiteraient de la paix avec *Palfy*. Cette assemblée eut cependant assez d'égard pour le Prince, pour lui envoyer des Députés avec le traité qu'elle avait conclu pour le prier de le signer. Mais comme le Conseil de Vienne ne promettait que d'une manière vague, ambigue et fort incertaine de rétablir les libertés de l'Hongrie, le Prince et tous les Seigneurs et Sénateurs qui étoient avec lui ne voulurent point le signer. Le Prince renvoya les Députés ; il fit répandre dans l'Hongrie des manifestes fulminatoires contre *Karoly ;* il espérait qu'ils feraient soulever contre lui les Comtés, la Noblesse et les Peuples ; mais ils étoient tous trop las de la guerre.

Le Comte *Karoly* passa outre et signa, avec tous ceux qui composaient son assemblées de *Karol*, le traité qu'il avait fait avec le Comte *Palfy*. Il fit mettre bas les armes a l'armée, qui était cependant beaucoup plus forte que celle des Allemands. Il leur remit *Cassovie, Eperies, Monkatz*, et toutes les autres Places qui tenaient encore pour le Prince, avec les Magasins qu'il y avait formé. — Telle fut la fin de la malheureuse guerre que le Prince

Rakoczy avait entreprise pour le rétablissement de la liberté et des privilèges de sa Patrie; et qui eut un si mauvais succès, par l'ignorance et le peu de capacité de ses Généraux et de la plupart de ses Officiers; par le peu de fermeté et de discipline de ses Troupes; par le manque d'argent et d'armes; et par nombre de facheuses circonstances. De sorte que cette guerre fut plutot funeste qu'avantageuse a la pauvre Hongrie, puisque la Cour de Vienne (comme le Prince l'avait toujours bien prévu) n'abandonna jamais son plan favori, qui était de réduire ce malheureux Royaume sous une domination entièrement despotique. Elle lui a enlevé la plus grande partie de ses droits et de ses privilèges. Elle a oté aux Calvinistes et aux Luthériens un grand nombre de leurs Eglises, de leurs Ecoles et de leurs bénéfices. En un mot elle n'a même point observé le traité de pacification de *Karoly*.

Le Prince vit plusieurs fois en Pologne, *Pierre le Grand*. Il lui persuada de faire un traité avec la France, par le quel il s'obligerait de marcher avec son armée en Hongrie. Il était sur le point de le conclure lorsque les Turcs lui déclarèrent la guerre et lui ruinèrent dans la suite son armée sur le *Pruth*, de sorte que tous les projets du Prince furent entièrement renversés.

Ses Memoires finissent ici. Je vais les continuer sur ce qu'il m'a fait l'honneur de me dire lui-même, et sur ce que j'ai appris des Seigneurs et Gentilshommes Hongrois, qui sont encore a sa Cour et de ses anciens Domestiques qui ne l'ont point quitté. Je compte que vous vous interessez assez pour ce bon mais malheureux Prince pour souhaiter de savoir la suite de son histoire.

Un grand nombre de Seigneurs, de Gentilshommes et d'Officiers Hongrois avaient en horreur la paix de *Karoly*. Ils aimèrent mieux abandonner leur Patrie que de s'y soumettre. Ils allèrent joindre le Prince au Pologne, espérant qu'il pourrait fournir a leurs besoins. Mais comme il était lui même assez embarassé de sa situation, il leur représenta, qu'il n'était point en état de les secourir dans un

pays étranger; qu'il leur conseillait de se retirer chacun chez soi et de se soumettre avant que le tems de l'Amnistie fut expiré. Ce ne fut pas sans peine qu'il les persuada de prendre le partie. Lorsqu'ils prirent congé de lui, ils l'assurèrent tous en répandant des torrens de larmes que leurs vies et leurs biens étoient et seroient toujours entièrement dévoués a leur service. Cependant les Généraux, plusieurs Gentilshommes ne voulurent point retourner en Hongrie. Ils se ressouvenoient du sanglant Théatre d'*Epezies* de *1687.* et que la *très Clémente* Maison d'Autriche, n'observe pas toujours, ou n'a pas toujours observé fort exactement les Amnisties accordées, dans des cas pareils a celui-ci. Ils aimèrent mieux s'expatrier; les uns restèrent en Pologne; d'autres allèrent s'établir en Moldavie, et en Valachie; quelques uns passèrent même chez les Turcs.

Ce ne fut pas sans douleur que le Prince se vit séparé pour toujours de tant d'honnêtes gens qui lui étaient si attachés. Il fallut céder aux facheuses circonstances ou il se trouvait. Elles empirèrent même. Après qu'il eut fait un séjour d'environ un an en Pologne, il fut obligé de changer de retraite. *Charles VI.* qui venait de succéder au Trone Impérial fit faire de grièves plaintes au Roi *Auguste* de ce que quoi qu'il fut son allié, il donnait asyle a ses Ennemis. D'ailleurs la vie du Prince n'était pas en sureté en Pologne. Il faillit un jour d'être assassiné à la chasse par trois scélérats qui le surprirent, lorsqu'il était éloigné du reste de sa troupe; ils l'auraient fait tomber sous leurs coups, si un heureux hazard n'eut amené quelqu'uns de ses gens a son secours. Pour se mettre a couvert de toutes ces poursuites, il se retira a *Dantzic* ou il séjourna environ 10 mois. Le peu de ressource qui lui restait, fit qu'il y vécut d'une manière retirée et bien au dessous de sa condition. Lors'qu'il était sorti d'Hongrie, il n'avait emporté avec lui que peu de chose. On n'était point exact en France a lui faire toucher les pensions et les subsides qu'on était convenu de lui donner pour le mettre a même de poursuivre ses projets contre l'Empereur. Pour comble de mal-

heur la désolation ou tout son parti était en Hongrie le privait des secours qu'il aurait pû en espèrer ; joint a cela, les defenses rigoureuses que la Cour de Vienne avait fait d'avoir aucune communication avec lui, ni d'entretenir la moindre correspondance avec ceux qui l'avaient suivi. En voici un exemple bien sévère et bien frappant. La femme du Colonel *Maziassy*, s'hazarda de vendre quelques pièces de vin a des Marchands de *Dantzick*, pour en payer le montant a son époux qui était auprès du Prince. Elle eut le malheur d'être découverte. On la traina en prison avec sa fille ou elles souffrirent plusieurs mois toutes sortes de misères. Cette rigueur excessive jeta la terreur chez tous les Parens et les Amis de ceux qui avaient suivi le Prince, de sorte que personne n'osa tenter de leur faire parvenir quelques secours.

Après que le Prince se fut défait pu peu de Vaisselle qui lui était restée et de presque tous les effets de quelque valeur qu'il se trouvait, pour l'entretenir quoique fort médiocrement, il forma la résolution de passer en France. Il se flatait qu'on lui payerait les arrérages qui lui étaient dûs ; et qu'on lui tiendrait compte des services importans qu'il avait rendu a Louis XIV. en faisant une aussi grande diversion en Hongrie, dans le tems qu'il faisait la guerre a l'Empereur. Il s'embarqua sur un Vaisseau Anglais au commencement de Janvier 1713. avec cinq ou six Hongrois qui s'étaient entièrement attachés a lui. Leur voyage fut d'abord assez heureux ; mais le tems vint a changer, ils furent chassés par les vents contraires et battus par une tempête terrible pendant 19 jours. Ils arrivèrent enfin a *Hull* en Angleterre, leur Vaisseau faisant eau de tout coté. La mort s'était présentée a eux d'une autre façon ; ils faillirent périr de faim ; ils furent cinq jours sans aucune espèce de provision, que du Biscuit mouillé et gaté de l'eau de mer et quelque peu de vin. L'eau douce leur avait même entièrement manqué. Ils restèrent huit jours a *Hull* pour se radouber et pour attendre le vent favorable qui les conduisit heureusement a *Dunkerque*.

Le Prince a son arrivée en France, prit le titre de Comte de *Saaros*. Dès que le Roi eut reconnu son mérite distingué, il l'honora de son estime particulière et de sa bienveillance. Il lui en donna les marques les plus sensibles; en lui accordant toutes sortes d'honneur dans sa Cour, en lui assignant de grosses pensions; en lui faisant des présens considerables; et en l'admettant dans ses conversations les plus familières. Pendant son séjour a Versailles, il s'attira l'estime et l'amitié de la plupart des Princes du sang, et celles de plusieurs des premiers Seigneurs. Il eut part aussi a celles de plusieurs Dames de la Cour, puisqu'il était un des hommes le mieux fait et le plus aimable qu'on put voir. Quoiqu'agé d'environ 60 ans, il a encore de beaux restes. Tous les agrémens qu'il eut a Versailles ne furent que des faveurs passagères de la Fortune. Le Roi vint a mourir. Ce fut une grande perte pour mon Prince; il y fut fort sensible; les choses changèrent de face a la Cour pour lui; ce qui fut cause en partie qu'il se retira au Couvent des Pères *Camaldules* au *Grosbois* a 4 lieues de Paris, dans le dessein d'y rester quelque tems. Il trouva dans la suite ce séjour si agréable, qu'il résolut d'y passer le reste de sa vie, dans la tranquillité et la solitude. Il y fit batir un corps de logis commode et agréable, dont il embellit les dehors, par de belles avenues et de jolis jardins. Mais il vit bientot naître d'autres circonstances qui l'empêchèrent d'y demeurer aussi longtems qu'il comptait.

L'Empereur et le Grand Seigneur vinrent a se déclarer la guerre. Ce dernier envoya au Prince un *Tschiaoux* en qualité de Député, pour l'inviter a passer en Turquie, afin de rentrer delà en Hongrie avec les secours qu'il lui fournirait. Ce ne fut pas sans beaucoup de peine qu'il put se résoudre a quitter sa chère solitude, et a rentrer dans le monde. Les sollicitations des Hongrois qui étaient avec lui, et de deux autres, qui étaient venus de Constantinople avec le Député Turc, joint a l'esperance de pouvoir un jour addoucir le triste sort de sa chère Patrie, l'engagèrent a

accepter les offres du Sultan. Il partit pour Marseille en Septembre *1717*. Il s'y embarqua sur une tartane du Roi. Après une navigation assez heureuse, il se rendit a *Gallipoli* ville située sur la *Propontide*. Dès qu'il y eut mis pied a terre, il apprit la victoire que les Impériaux avaient remportée sur les Turcs a *Belgrade*, et qu'on tenait un Congrès a *Passarowitz*. Il alla cependant a *Andrinople* ou le Grand Seigneur était alors avec toute sa Cour. Il y fut reçu avec éclat et magnificence ; on lui fit dés présens considerables ; on lui assigna une grosse pension. Peu de tems après son arrivée, il eut une audience publique du Grand Vizir et une autre ensuite du Sultan, ou on l'assura de la protection, de la bienveillance de sa Hautesse et du soin que la Porte prendrait de ses intérêts. Dès que les Comtes *Bersény*, *Forgatz*, *Esterhazy*, *Csaky*, et plusieurs autres Seigneurs et Gentilshommes Hongrois, qui étaient restés en Pologne, sûrent que le Prince était en Turquie, ils vinrent tous le joindre. La Porte leur donna des *Thaïns* ou pensions suivant leurs rangs, suffisantes pour les entretenir honorablement et avec dignité. Mais il ne tint pas aux Ministres de l'Empereur d'empirer le sort de tant d'honnêtes gens. Ceux qui étaient au Congrès insistèrent longtems pour qu'on leur remit le Prince avec tous les Hongrois qui étaient auprès de lui. Une demande aussi injuste fut refusée avec fermeté par le Grand Seigneur, de sorte qu'on fit et qu'on signa la paix sans en parler d'avantage.

Environ six ou sept mois après l'arrivée du Prince a *Andrinople* le Grand Seigneur quitta cette ville avec tous ses Ministres pour retourner a sa capitale. Le Prince l'y suivit quelque tems après, avec tous ses Hongrois. Il alla d'abord loger au Palais ou a l'hotel de Transylvanie, grande maison presque au centre de Constantinople, que le Comte *Tékély* avait autrefois acheté, et qui par parenthèse a été brulée dans le grand incendie de *1729*. Mais comme il avait plus de 200 Hongrois avec lui, tant de ceux qui appartenaient a sa maison, que des Domestiques, des Généraux et Seigneurs Hongrois, qui le suivaient, la Porte ne jugea

pas a propos de laisser un si grande nombre d'Etrangers au milieu de la ville, puisqu'aucun *Franc* tant Ministre que particulier ne peut pas faire sa résidence dans Constantinople même, mais seulement dans ses Fauxbourgs. On assigna au Prince et a tous ses Hongrois de nouveaux quartiers a *Yeni-Kuy*, gros village sur le Canal de la Mer Noire a trois lieues de Constantinople, ou il resta environ deux ans.

Le Ministre de l'Empereur ne voyait pas avec plaisir le Prince si près de la Porte, d'autant plus qu'il avait commencé a se faire des amis et a se former un certain crédit. Il demanda avec instance qu'il fut relegué dans quelqu' endroit écarté de la Natolie, ou dans quelqu'une des Iles de l'Archipel. Le Prince s'y opposa autant qu'il lui fut possible, mais la Porte ne voulant pas refuser tout a fait ce que demandait avec empressement l'Empereur; d'autant plus que dans ce tems là elle avait quelque interêt a le ménager, elle donna un *Firman* ou un ordre pour que le Prince et tous les Hongrois allassent résider a *Rodosto* sur le *Propontide.*

Une Galère l'y transporta avec les Généraux et une partie de ses principaux Officiers; tous les autres Hongrois s'y rendirent les uns par terre, les autres par mer. On leur assigna a l'éxtrémité occidentale de la Ville ou demeurent les Armeniens une trentaine des meilleurs maisons, dont la Porte paye les rentes et aux quelles le Prince a fait faire bien des changemens; surtout depuis quatre ou cinq ans qu'il s'amuse et prend plaisir a embellir et a rendre commode et agréable, le lieu de sa résidence. *Sa cour ou sa maison est composée d'environ 80 personnes.* Il y a quelques années qu'il avait plusieurs chevaux et une bonne meute. Il a toujours eu beaucoup de gout pour la chasse. Il prenait ordinairement ce divertissement deux fois la semaine. La Porte lui donne pour l'entretien de sa maison un *Thaïn* ou une pension de cinq bourses par lune qui font 5000 francs. Elle lui tient par honneur une Chambrée de 80 a 100 Janissaires, commandée par un *Tschiorbagy*

avec cinq ou six *Tschiaoux* ou Huissiers, prêts a aller ou les ordres du Prince les appellent. De plus la Cour de France lui paye, ou doit lui payer une pension de 60,000 Livres, suivant les derniers arrangemens pris avec elle. La cupidité et l'avarice du Grand Visir *Ibrahim Pacha,* ou plutot celle de son *Kiaja, Mehemet Pacha* fit qu'on retrancha au Prince en *1729* près de la moitié de son *Thaïn.* Il se défit alors de ses Chevaux et de son équipage de chasse. Mais dès que *Maamoud I.* eut succédé a son oncle *Ackmet III.* en *1730,* il lui rétablit sa pension sur l'ancien pied. Les Généraux et plusieurs Gentilshommes Hongrois qui avaient quitté la Pologne pour venir joindre le Prince eurent aussi de la Porte des *Thaïns* qui les mettaient a même de vivre honorablement. Mais leur nombre a bien diminué. Quelques années après leur arrivée a *Rodosto,* le Comte *Bersény* et la Comtesse son épouse qui l'avait toujours suivi y vinrent a mourir,* de même que le Comte *Esterhazy.* Le Comte *Forgatz* ne fit pas long séjour en Turquie; voyant la paix faite a *Passarowitz* et qu'il n'y avait plus d'espérance pour eux de rentrer en Hongrie, il retourna en Pologne, ou peu de tems après il finit ses jours.

Le Price mène a *Rodosto* une vie tranquille réglée et retirée. Depuis qu'il s'est défait de ses chevaux, il ne sort de son Palais que pour aller quelquefois prendre l'air et se promener dans des jardins assez jolis, qu'il a établi sur le devant de ses appartemens. Il employa trois ou quatre heures de la journée a la composition de quelques ouvrages d'esprit en Latin ou en François. Il a ses heures consacrées a la dévotion, d'autres a la lecture; pour délassement s'amuse a tourner; il fait des petits ouvrages en ivoire très jolis; quelquefois il donne des momens au dessein, il y reussit très bien; de tems en tems il nous fait l'honneur

* Le Comte *Bersény* leur fils s'est fixé des son jeune age en France. Il y a un régiment d'huzards. Il a été fait Lieutenant-Général et Grand Cordon de St. Louis, et Maréchal de France en 1758.

de jouer avec nous au billard. De cette façon, il passe ses jours tranquillement, et il se fait un plaisir de rendre autant qu'il le peut la vie agréable a ceux qui ont l'honneur d'être auprès de lui.

Avant de finir il faut vous dire deux mots du Prince *Joseph* Duc de *Monkatz*, et du Prince *George* Duc de *Makowitz*, Fils du Prince *Rakoczy*. Quand la Princesse leur mère sortit de Vienne pour aller joindre son époux en Hongrie, on ne lui permit pas d'emmener avec elle les Princes ses fils. Ils restèrent entre les mains des Ministres de l'Empereur, qui les firent élever d'une manière bien au dessous de leur naissance. Comme tous les grands biens de leur père avaient été confisqués et la plupart distribués aux Généraux et aux favoris de l'Empereur, on leur assigna pour leur entretien quelques Fiefs en Sicile, qui n'étaient pas considérables; ils n'en retiraient pas même tous les revenus, de façon que souvent ils étaient dans le besoin. Lorsque la Princesse leur mère vint a mourir, ils n'auraient pas été en état d'en prendre le deuil, si Mr le comte de *Bonneval* qui était alors a Vienne et en faveur, ne leur eut pas procuré les moyens de faire les dépenses nécessaires pour cela. Je tiens cette anecdote de la bouche même de Mr de *Bonneval*. On leur avait inspiré en les élevant une repugnance et un éloignement pour leur père et une haine pour l'Hongrie et pour tous les Hongrois. Ils n'étaient même presque pas connu sous leur nom de Prince *Rakoczy*. On leur avait donné ceux de l'Empereur et de l'Impératrice ; l'ainé s'appellait *le Comte Charles* et le Cadet le Comte *Elizabet*. Ils étaient de plus en quelque manière Prisonniers ; la Cour de Vienne avait pris des précautions pour leur empêcher d'aller joindre leur père, de recevoir aucune de ses nouvelles et de lui en donner des leurs. Cependant le Prince George s'évada de Vienne en 1726. Il passa en France, de là il vint a *Rodosto* joindre son père qu'il n'avait jamais vu. Il y resta deux ans ; après quoi le Prince le renvoya a Paris et lui assigna pour son entretien 30 mille Livres des 60 mille qu'il tire de cette Cour, ou il est

actuellement. Le Prince *Joseph* son frère ainé est toujours a Vienne, on dit qu'il y est gardé presque à vue.

En voila assez pour le coup. Je vous embrasse de tout mon cœur. Et je suis plus que je ne puis dire, etc. etc.

De Rodosto sur la Propontide, le 13 Mars. 1734.

Lettre III.

Monsieur!

Votre lettre remplie d'événemens curieux, que j'ai reçue depuis quelques jours m'a fait grand plaisir. La guerre allumée depuis quelque tems en Europe, pour décider qui sera le successeur du Roi *Auguste*, fait que les nouvelles que nous recevons de Chretienté sont fort intéressantes. Donnez m'en je vous prie le plus souvent que vous pourrez. Je vous promet qu'à mon tour je vous envoyerai de tems en tems de mes longues épitres.

Vous me demandez comment je me trouve a *Rodosto?* Je vous dirai que je m'y plais beaucoup, quoi qu'il n'y a aucune Compagnie a voir que les Gentilshommes et les Officiers du Prince. Nous nous amusons entre nous. Nous passons le tems assez agréablement. Nons allons souvent à la chasse qui est fort attrayente, parce qu'il y a beaucoup de gibier.

Nous en trouvons quelquefois d'une espéce, dont je n'avais jamais ouï parler. C'est un oiseau que nos Messieurs appellent la *Campêtière*. Elle ressemble beaucoup a l'Outarde, excepté pour la grosseur et pour le gout. La Campêtière n'est pas plus grosse qu'un Faisan, au lieu que l'Outarde est de la grosseur d'un bon Dindon. La première a un fumet et un gout infiniment plus fin et plus délicat que la seconde. On ne trouve des Campêtières qu'au gros de l'été. On ne sait ce qu'elles deviennent en hyver. Elles se tiennent ordinairement dans les champs et dans les prairies. Elle sont si sauvages qu'il est assez difficile de les approcher pour les pouvoir tirer au vol. Les Outardes ne sont pas rares ici. Les Paysans Grecs nous en apportent souvent en hiver

et jamais en été ; elles ne passent dans ces quartiers que quand il a tombé un peu de neige ; on peut aisement alors s'en approcher. Une bonne outarde ne coute que 15 ou 20 Paras. Souvenez vous que le *Para* vaut un sol, ou la demi-bache de Suisse. Le Prince a une Outarde privée ; elle a été elevée a la brochette ; rien n'est si joli et si aimable que cet Oiseau ; il vient manger a la main surtout a celle du Prince ; il le distingue ; il semble qu'il sait qu'il est son Maitre, aussi bien que le notre.

Comme la campagne et la promenade sont charmantes et fort agréables ici aux environs, nous en profitons souvent. Ce qui l'orne beaucoup a mon gout, c'est quantité de champ de coton couverts d'un agréable mélange de vert et de blanc. Vous ne savez pas apparemment de quelle maniere on le cultive. Et vous ne serez peut être pas faché que je vous l'apprenne.

Il y a deux sortes de coton, *le Coton des Indes* et *le Coton du Levant.* J'ai ouï dire que des arbres produisent le premier et qu'il est plus fin plus blanc et plus beau que l'autre. Comme je n'en ai point vu je ne vous en dirai rien de plus. Notre coton qu'on appelle *Coton du Levant* se sème, se cultive et croit dans les champs. On laboure une pièce de terre ou plutot on la fossoye sur la fin de Mars ; on la sême de graine de Coton, et au lieu de herse on passe par dessus un gros cylindre de bois. Le coton germe et pousse des plantes d'un pied ou d'un pied et demi de haut. Ces plantes ont trois ou quatre branches plus ou moins ; elles poussent des feuilles assez semblables a celles de la Vigne, etc. etc.

De Rodosto, le 24. Juillet 1734.

Lettre IV.

Monsieur !

Je vous écris de Constantinople, ou plutot de *Péra* où je suis depuis une quinzaine de jours. Le Prince *Rakoczy* m'y a envoyé pour quelques affaires. Je ne sais point en-

core si j'y ferai un long séjour. Peu s'en est fallu que je n'y sois pas arrivé, et que je n'aie été mangé des poissons, puisqu'il s'en est très peu manqué que nous n'ayons peri sur mer.

Le Révérend Père *Gresset,* supérieur des Missions de la Compagnie de Jésus, établies dans le Levant, venait de faire la tournée ou la visite qu'il a accoutumé de faire tous les trois ans aux Iles de l'Archipel et ailleurs, ou il y a des Jésuites. A son retour il passa une quinzaine de jours avec nous a *Rodosto.* Nous nous embarquâmes ensemble sur une *Tsacolève** chargé de bled. Nous nous embarquâmes environ sur les neuf heures du matin. Le tems n'était pas beau; le vent ne nous était pas favorable, mais nous esperions que sur le midi il changerait. De tout le jour nous ne pumes aller qu'à la Bouline. Dès qu'il fut nuit le vent se renforça; la mer devint plus haute et nous fit cruellement danser. Cependant en louvoyant nous faisions un peu chemin. Le Père Jésuite et moi nous étions couchés dans une mauvaise petite cabane. Environ a minuit, comme je commençais a sommeiller, j'entendis notre *Caravokiery* ou le Patron de la Barque crier a pleine gorge plusieurs fois en Turc, *Tirèja Tzibord* ou a main droite. Un instant après, je sentis une si horrible secousse, que je crus dans ce moment que notre Batiment s'était mis en mille pièces. Je ne fis qu'un saut pour me rendre sur le tillac. Je trouvais qu'une autre *Tsacolève,* était venu fondre a pleines voiles et vent arrière sur la notre; et que quoique notre Patron eut crié je ne sais combien de fois, les Gens du batiment venu sur nous n'avaient point cherché a nous éviter, parce qu'ils étaient tous endormis. Nous avions vent contraire, notre Batiment était fort chargé, de sorte que notre Patron ne put pas le gouverner de façon a éviter l'autre qui vint

* Les *Tsacoleves* ou *Tsacoleva* sont de petits batimens dont on se sert seulement sur la Propontide et dans l'Archipel. Elles ont deux mats, a chaque mât une voile qui n'est pas toutafait triangulaire ou latin. En tems de calme elles vont a la rame.

sur nous comme un éclair et avec tant de violence qu'il fit sauter deux grosses planches de notre flanc droit, par ou notre bled s'écoulait dans la mer et par ou l'eau entrait a grands flots dans notre *Tsacolève*. Notre Patron et ses matelots, tous Grecs de naissance et de Religion, voyant l'éminent danger ou nous étions, ne savaient rien faire que de crier a la *Panaja*, ou à la Sainte Vierge, sans chercher eux mêmes a nous secourir. Pour comble de malheur la Barque notre ennemie s'était accrochée aux cordages qui nous servaient de Haubans,* et nous entrainait avec elle. Un Turc passager sur la notre, vit près que a ses pieds une hache, il s'en servit pour couper ces cordages, ce qui nous sauva la vie, puisque deux minutes après cette Barque toute ouverte le long de la proue par le violent coup qu'elle nous avait donné s'enfonça et se perdit a nos yeux avec tous ceux qui étaient dessus, sans que nous pussions en sauver un seul excepté le Patron ; il était sauté sur notre bord dans le tems que sa Barque était accrochée a la notre. Ce naufrage augmenta l'effroi de nos Grecs ; ils perdirent la tramontane ; ils ne faisaient que crier à la *Panaya*, quoique nous fussions toujours en grand danger, puisque l'eau entrait avec violence dans notre barque par l'ouverture qui s'était faite a notre tribord. — Je vous avoue que nous étions dans une affreuse situation et que pendant près d'un petit quart d'heure je crus que nous n'en pourrions pas réchapper. La nuit était fort obscure, on ne voyait pas a quatre pas ; il pleuvait a verse ; le tems était violent, la mer fort courroucée et fort haute ; et notre batiment se remplissait d'eau. On n'est pas a son aise, quand on est dans une pareille situation. Il fallait pourtant nous en tirer, si nous ne voulions pas périr. — Le Patron de la Barque perdue était un Turc ; malgré la perte qu'il venait de faire et le danger ou nous étions, il avait gardé son sang froid,

* Les Haubans sont de gros cordages qui soutiennent les mats ; ils sont rangés en échelles a l'aide desquelles on monte aux hunes et sur les vergues des vaisseaux.

il agit a la place du notre, qui pleurait comme un enfant; il fit virer de bord et prêter au vent notre flanc malade ce qui le fit relever et le mettre au dessus de l'eau, de sorte qu'elle n'entrait plus dans le batiment. Il était tems de faire cette maneuvre puisqu'il était prêt a s'enfoncer. Nous rebroussames chemin, nous ne pouvions plus tenir la mer, comme nous avions alors vent arrière, nous arrivames dans une heure au port d'*Héraclée.*

Nous nous allâmes un peu refaire et reposer a l'espèce de Couvent des *Caloyeros* ou Moines Grecs, attenant a la Cathédrale. Ces bons *Papas* nous donnèrent de quoi nous mettre au sec, car nous étions mouillés jusqu'aux os. Ils nous reçurent et nous traitèrent le mieux qu'ils purent. Quand nos habits furent secs, et que le jour fut venu, le Père *Gresset,* un Janissaire, mon valet et moi nous primes des chevaux, et nous sommes venu ici par terre en deux jours, par un tems assez facheux de pluye et de neige.

Malgré ce mauvais tems, nous avions le coeur gai et joyeux, de n'avoir pas servi de pâture aux poissons. Le Père Jésuite m'assura qu'il n'avait jamais couru un si grand danger et qu'il n'avait jamais crû être si près de sa fin. Aussi pendant tout le tems que nous fûmes dans cet éminent péril, il ne cessa de prier Dieu en Français tout comme moi. Le lendemain matin, comme nous étions chacun sur notre cheval, bien contens de voyager sur terre malgré la pluye, je lui dis que nous avions bien sujet de benir et de remercier le Seigneur de nous avoir tiré de ce mauvais pas. *Mais, mon Révérend Père,* ajoutai-je, *j'ai fais une remarque qui m'a fort surpris, c'est que pendant notre danger, vous priez Dieu en bon français tout comme moi et nullement en latin; Et même bien plus, vous n'avez pas adressé la moindre petite prière a St. Ignace de Loyola, ni a St. François Xavier, pas même a la St. Vierge. Mon ami,* me dit il, *dans des cas pressans comme celui là, il faut aller droit a la* **Source.** Avouez que la réponse était bonne. J'ai eu occasion de remarquer plus d'une fois que le Père *Gresset* tout Jésuite qu'il est, a trop d'esprit, de lu-

mière et de bon sens, pour être bon Papiste, mais il se garde bien de faire connaitre ses idées devant tout le monde. Je dis *bon Papiste,* parce que je fais une grande distinction entre un *Catholique Romain* éclairé et un *Papiste* bigot. Le premier n'a pas la foi, la confiance, le zéle pour les indulgences, pour les Processions, pour les Pélérinages, pour le culte des Saints et des Saintes, surtout pour leurs Images et pour tout le ridicule fatras de l'Eglise de Rome, que l'autre a ; et qu'il témoigne en toutes occasions. Le premier n'a pas pour le Pape ses hautes idées et une pleine conviction de sa pretendue infaillibilité et de son pouvoir absolu dans le Ciel et sur la terre, qu'il voudroit bien qu'on eut toujours ; mais les yeux commencent a s'ouvrir.* Je ne doute point que vous n'ayez fait les mêmes observations, surtout pendant votre séjour en France, ou il y a tant de Gens d'esprit, de bon sens et éclairés. Je bats toujours de tems en tems la campagne ; je m'écarte de mon sujet. — Reprenons le.

Notre *Tsacolève* après s'être radoubée a *Héraclée* arriva a Constantinople quatre ou cinq jours après nous. A son arrivée le Turc qui avait perdu la sienne, intenta procès a notre *Caravokiery,* que l'on mit d'abord en prison. Après qu'il eut été prouvé que le Turc avait perdu son Batiment plutot par sa faute que par celle du Grec, ce dernier fut libéré des recherches et des demandes que le Turc lui faisait. Mais comme deux autres Turcs avaient péri avec la Barque, le pauvre Grec fut condamné a livrer a leurs Parens 200 Piastres pour payer leur sang ou leur mort ; on le retint en prison quelques jours, jusqu'à ce qu'il les eut satisfait. Encore a-t-il été bien heureux d'en avoir été quitte a si bon marché. Il ne s'en serait pas si bien tiré, si mon Prince n'avait pas eu la charité de faire agir en sa faveur. — Cet exemple nous fait voir, qu'il est très

* Il parait que la plupart des Princes Catholiques Romains aujourd'hui régnans quoique *bons Catholiques,* ne sont rien moins que *bons Papistes.*

dangereux a un Chretien, surtout a un *Raïa* ou sujet du Grand Seigneur, d'être la cause directe ou indirecte de la mort d'un Turc, et qu'on ne laisse guère échaper d'occasion de les rançonner.

Dès que Milord *Kinnoul* a su que j'étais arrivé a Pera, il m'a fait inviter a diner chez lui. Depuis environ un an que je l'ai quitté et que j'ai passé a *Rodosto*, je l'avais fait solliciter par diverses personnes pour le payement de ce qu'il me devait. Monsr le Marquis de *Villeneuve*, Ambassadeur de France, et Madame la Marquise son épouse, avaient eu la bonté de lui parler en ma faveur. Mr *Calkoën* Ambassadeur d'Hollande s'était vivement interessé pour moi, de même que quelques autres personnes qui étaient bien auprès de lui. Quelquefois il leur refusait tout, et ne voulait pas entendre parler de moi; d'autres foi il faisait espérer qu'il me rendrait justice en me payant. Ces longs renvois m'avaient fait perdre toute espérance; quand j'arrivai ici je comptais mon argent perdu. Son invitation me surprit fort, comme vous pouvez bien le penser, et me fit en même tems grand plaisir. Le lendemain de cette invitation j'allai faire ma révérence a Milord. Il me reçut au mieux. Il m'accabla de cette politesse attrayante, dont il sait si bien se servir quand il veut. Après le diner il me prit dans son cabinet. Il me dit qu'il étoit faché de ce qui s'était passé entre nous; qu'il avait été mal informé. Il coupa court sur ces espèces d'excuses. Il ajouta: *Je ne puis pas vous payer à présent, je ne suis pas en argent, mais voila une assignation des 593 Piastres que je vous dois sur le Tresorier de la Nation qui vous payera dans un mois.* Je vous avoue que la fin de ce qu'il me dit me fit plus de plaisir que tout le reste. Il ne voulut pas attendre mes remerciemens et ce que j'avais a lui dire; il passa tout de suite a la chambre a coté ou il y avait du monde et me dit de le suivre. Depuis ce jour là il me fait mille politesses. Il a fait plus. Hier il donna a diner a Messieurs les Ambassadeurs de France et d'Hollande; je fus invité a ce repas. Milord affecta de me faire des amitiés et des gracio-

sités particulières devant ces deux Ambassadeurs, parce qu'ils avaient été instruits de ce qui s'était passé entre Milord et moi. Amitiés qui me firent alors beaucoup plus de plaisir que si elles m'avaient été faites en tout autre tems. — C'est assez parler de moi. — Parlons d'autres choses.

Nous voyons ici assez regulièrement les Gazettes et les Mercures de France de Hollande et de Cologne. Celles de cette année ont publié plusieurs fois comme vous l'avez sans doute vû, que la Porte se donnait de grands mouvemens et faisait des préparatifs de guerre formidable. Quelques fois c'était plusieurs magasins de provisions de bouche et de guerre, que l'on faisait dans l'Albanie et la Savoie, et des levées considérables de troupes qui menaçaient la Croatie et la Carniole. D'autres fois elles annonçaient qu'on envoyait du Coté d'*Asof*, quantité de batimens chargés de troupes et de munitions de guerre, pour aller attaquer les Moscovites. Mais en dépit de Messrs les Nouvellistes, la Porte est toujours restée fort tranquille. Il est vrai cependant que les Ministres Chretiens résidens a Constantinople se sont donné bien des mouvemens et qu'il y a eu bien des négociations pour engager la Porte a prendre part a la guerre qui se fait a présent en Europe. Le Prince *Rakoczy*, Monsr l'Ambassadeur de France et Monsr de *Bonneval* ont fait ce qu'ils ont pu pour cela. Ils ont représenté au Vizir que les Moscovites avaient rompu le Traité du *Pruth* en envoyant des troupes en Pologne pour y faire regner qui il leur plait, qu'ils n'ont point laissé faire une libre Election aux Polonais, comme ils s'y étaient engagés dans le dernier Traité de paix fait avec la sublime Porte. D'un autre coté ils ont fait voir que la Trêve fait avec l'Empereur a *Passarowitz* allant finir, la Porte ne pouvait pas trouver un tems plus favorable pour recouvrer *Belgrade, Temeswar* et les autres places qu'elle a perdues dans la dernière guerre, au lieu que si Elle attend a lui déclarer la guerre qu'il ait fini celle qu'il a a présent avec la France, il y a toute apparence qu'il tournera toutes ses forces contre Elle,

et qu'il viendra le premier l'attaquer.* Les Residens de l'Empereur, et de la Czarine appuyés par les Ambassadeurs des Puissances Maritimes, ont travaillés de tout leur pouvoir pour s'opposer a ces négociations. On prétend qu'il y a eu bien des présens donnés des deux cotés a cette occasion, surtout de la part des Moscovites. Car pour l'ordinaire les meilleurs et les plus fortes raisons qu'on puisse alleguer, pour obtenir ce qu'on demande des Turcs, c'est de faire des présens. Le Grand Vizir *Aly-Pacha,* l'homme de tout l'Empire le plus politique, le plus fin, le plus adroit et en même tems le plus poli, a fait indifféremment bon visage a tous, les a gracieusé, leur a fait espérer et même est allé quelques fois jusqu'a promettre, mais il n'a rien tenu. Il y a cependant apparence que si la guerre de Perse ne lui donnait pas tant d'occupation, il se déclarerait contre les Moscovites. Les troupes et le peuple de Constantinople, ont témoigné en diverses occasions qu'ils seraient charmés que cette guerre eut lieu.

Mais *Thamas Kouly Khan* taïllait trop de besogne aux Turcs pour qu'ils pensassent a une autre guerre. Ce Général Persan passa le printems dernier dans la Georgie qu'il a presque toute conquise. Il a pris facilement *Erivan, Tiflis, Tauris* et *Derbent.* Il est vrai que cette dernière place lui a été remise par un traité fait avec les Moscovites de même que les Provinces de *Ghilan* et de *Bahku,* qu'ils avaient gardées depuis les conquêtes que *Pierre le Grand* avait faites sur la Perse. Ainsi il ne s'est rien passé cette année de fort remarquable a Constantinople, malgré ce qu'en ont voulu dire Messrs les Nouvellistes; ils ont la pluspart du tems de très mauvais avis du Levant; ils en parlent le plus souvent au hazard et sans fondement, comme gens qui ne connaissent ni le pays, ni ses us et coutu-

* Ces conjectures ont été très justes, puisqu'en 1738. l'Empereur Charles VI. déclara et fit la guerre aux Turcs, sans en avoir aucun legitime sujet. Aussi ne fut elle pas heureuse pour lui, puisqu'il fut obligé de faire la paix en rendant *Belgrade.*

mes. — N'ajoutez donc pas facilement foi aux nouvelles que les Gazettes vous annonçent de Constantinople, etc. etc.

De Péra, le 17. Décembre 1734.

Lettre VI.

Monsieur !

Les nouvelles publiques, ou quelques particulières, vous auront sans doute deja appris la morte de **Son Altesse Serenissime, Monseigneur le Prince François Rakoczy,** Prince de Transilvanie et du St. Empire, au service duquel j'avais l'honneur d'être en qualité d'un des Gentilshommes de ses Commandemens. S'il était parti plutot quelque Vaisseau pour Marseille, ou que j'eusse trouvé quelque autre occasion, je n'aurais pas tant tardé a vous confirmer cette facheuse nouvelle et a vous en mander les particularités. Je l'apelle facheuse, parce qu'elle l'a été reellement pour moi, puis qu'il est venu a mourir dans le tems qu'il m'allait envoyer a Paris, sur le pied d'Agent de ses affaires avec de bons appointemens ; ce qui m'aurait fait grand plaisir puisque je me serais rapproché de vous.

Ce bon Prince avait appris avec une sensible joie que sur la fin de l'année précédente (1734) son Fils ainé le Prince *Joseph* Duc de *Monkatz* s'était évadé de Vienne et qu'il s'était retiré a Venise. Il lui manda d'abord de le venir joindre, le plutot qu'il lui serait possible. Mais le Prince *Joseph* s'arreta malheureusement trop longtemps a la Cour de *Don Charlos* nouveau Roi de Naples, ou il s'était rendu, pour solliciter la donation des Fiefs que l'Empereur lui avait assignés en Sicile. Le Père n'a pas eu la consolation d'embrasser ce chere Fils, qu'il n'avait vû qu'à l'age d'un an, il vint a mourir dans le tems qu'il se flattait de le voir arriver d'un jour a l'autre, et qu'il l'attendait avec le plus d'impatience.

Nous commençames le 23 de Mars de cette année *(1735)* a nous appercevoir que le Prince n'était pas bien, qu'il ne mangeait pas comme a son ordinaire, et qu'il n'avait

pas son air naturel. Cependant comme il ne se plaignait point, nous espérames que ce ne serait qu'une légère indisposition. Les jours suivans son dégout augmenta ; il perdit entièrement l'appétit ; son visage changea ; son teint naturellement frais et vermeil devint pâle et même un peu jaunatre. Ceux qui approchaient le plus de sa personne, ne purent s'empêcher alors de lui faire connaître qu'ils étaient inquiets sur sa santé ; ils firent ce qu'ils purent pour l'engager a prendre quelques remèdes ; mais il ne voulut jamais en faire aucun ; il ne voulut pas même cesser de faire maigre. On était alors en carême. Son mal empirant tous les jours, il devint fort jaune partout le corps ; alors son Medecin et son premier chapelain qui était son Aumonier et son Confesseur, l'engagèrent a faire gras, mais ils ne purent jamais le persuader a faire des remèdes, quoi qu'il sentit de tems en tems des aigreurs d'estomac et de grands maux de coeur. Il languit de cette façon pendant quinze jours ; il ne se plaignait cependant point ; il mangeait toujours en compagne ; il allait, comme il avait accoutumé tous les jours à la Messe. Et même les premiers jours il travaillait un peu a son tour.

Sur le soir du Jeudi 7e Avril, se trouvant plus mal, il se mit au lit de meilleure heure qu'à l'ordinaire ; il passa une très mauvaise nuit. Le lendemain matin son mal empirant, on ne lui cacha pas que sa vie était en quelque danger ; il fit venir son Aumonier ; il se confessa ; il reçut ses Sacremens. Ensuite il fit entrer le Grande Maître de sa maison, son Chambellan, son premier Secretaire, et deux ou trois autres de ses premiers Officiers et Gentilshommes, dont je fus du nombre. Il nous dit qu'il avait fait un Testament quelques années auparavant ; il indiqua le lieu ou il était ; il le fit chercher ; il se le fit lire. Il dit ensuite qu'il y avait bien des choses a changer, surtout par rapport a son Fils ainé, le Prince *Joseph*, dont il ne parlait presque point, parce qu'il était a Vienne dans le tems qu'il le fit ; de même que par rapport aux personnes qui étaient entrées dans sa maison depuis ce tems là. Il me fit la grace de

me nommer. Les devotions qu'il venait de faire l'avaient épuisé, aussi bien que la lecture de son Testament qui est assez long ; il ne se trouva pas alors en état d'y travailler ; il nous renvoya en disant de revenir auprès de lui le lendemain matin sur les huit heures, pour faire a son Testament les changemens qu'il se proposait ; mais ce lendemain ne vint pas pour lui. Pendant la nuit il se sentit tirer a sa fin ; il demanda et reçut le Viatique ; et quelques momens après il expira environ les trois heures du matin le Samedi 9e Avril 1735, agé de 60 ans et quelques mois. Il mourut d'une bile repandue, causée par de sensibles chagrins qu'il avait eu au commencement de l'année, qu'il cacha et renferma dans son coeur pendant assez longtems. Voici ce qui y donna lieu.

Un gentilhomme Danois, nommé *Bohn* arriva a Constantinople en 1722 ou 1723. C'était un homme froid, serieux et caché ; il entendait assez bien le génie et quelques parties de mathematiques ; il dessinait et peignait fort joliment. A son arrivée il se mit a faire quelques plans et quelques Cartes de Geographie pour la Porte, de qui il tirait une petite pension Quelque tems après il trouva moyen de faire connaissance et de lier amitié avec quelques Gentilhommes Hongrois qui se trouvaient a Constantinople. Ils l'invitèrent a aller a *Rodosto*. Il profita de leur invitation. — Il fut présenté au Prince, de qui il eut une audience particulière ; il lui remit alors des lettres de la Princesse son épouse qu'il avait vue en Pologne, d'ou il venait ; je pense qu'il lui avait même été attaché quelques mois. Ces lettres le recommandaient fortement au Prince. Elles suffisoient pour l'engager a le recevoir a son service. Il y entra en qualité d'un des Gentilshommes de ses Commandemens. Environ un an après et peut être moins, *Bohn*, qui était Luthérien, se fit Catholiques, pour se rendre plus agreable au Prince et s'insinuer davantage dans son esprit. Il n'y reussit que trop. Le Prince le prit en affection, il n'eu rien de caché pour lui ; il lui remit la négociation d'une affaire assez importante ; il l'envoya en 1733, a Constantinople

pour y agir de concert avec Mr le Marquis de *Villeneuve*, Ambassadeur de France, et *Mr de Bonneval* dans la vue d'engager la Porte a s'interesser pour le Roi *Stanislas*, dont le parti se soutenait en Pologne avec beaucoup d'inegalité. Mr l'Ambassadeur prit confiance en *Bohn*, lui fit part de tous ses dessein et se servit de lui pour négocier avec le Prince. Cependant ils ne reussirent pas auprès de la Porte, soit a cause de la guerre qu'elle avait alors a soutenir contre *Thamas-Kouly-Kahn*, soit a cause des Contrebateries que les Residens de l'Empereur et de la Czarine soutenus des Ambassadeurs des Puissances Maritimes, dressèrent contre les négociations du Prince, de l'Ambassadeur de France et de Mr de *Bonneval*.

Le Prince envoya au mois d'Avril 1734, *Bohn* en France pour y négocier quelques affaires a la Cour. A son départ il lui fit plusieurs presens, il lui assura une pension de mille écus et il lui remit de fortes lettres de recommandation pour *le Duc de Bourbon, le Duc du Maine et le Comte de Toulouse*. L'Ambassadeur de France, de qui il s'était attiré la bienveillance, le recommanda aussi aux Ministres, particulièrement au Comte *de Maurepas* et a Mr *de Chauvelin*. A son arrivée a la Cour il fut très bien reçu des Princes du sang et des Ministres. Mr *de Chauvelin* eut souvent des conferences particulières avec lui sur les affaires du Levant et sur la guerre que la France avait alors avec l'Empereur. Cela continua pendant quelques tems. Mais, un Mr *de Bons* Gentilhomme Français, qui depuis plusieurs années faisait les affaires du Prince a Paris, jaloux de l'accueil qu'on avait fait a *Bohn* le Danois et de ce qu'il allait être le seul agent du Prince, veilla de près sur sa conduite. Il découvrit, je ne sais comment, qu'il envoyait de tems en tems d'assez gros paquets de lettres en Hollande il en avertit Mr *de Chauvelin*. Depuis quelques jours il commençait a se defier de *Bohn;* il avait découvert qu'il lui avait fait de faux rapports et qu'il ne lui avait pas accusé juste sur quelques particularités. Ce Ministre ordonna qu'on retint a la Poste le premier paquet qu'il y envoyerait, de

mêmes que les lettres qui lui seraient adressées. — *Bohn* s'apperçut qu'on retenait ses lettres ; il prit l'alarme, il quitta sur le champs la maison ou il était logé, et alla se refugier dans la chambre du Maitre d'hôtel de l'Ambassadeur d'Hollande, avec qui il avait de grandes liaisons ; il s'y rendit avec tant de précipitation, qu'il n'eut ni la prudence ni la précaution de bruler ou d'emporter aucun de ses papiers. Le lendemain Mr *Hezault* Lieutenant de police envoya ses gens pour l'arrêter ; il enfoncèrent les portes de son appartemet, ou ils trouvèrent plusieurs pieces suffisantes pour le convaincre de trahison. On découvrit trois jours après qu'il s'était retiré a l'Hotel de l'Ambassadeur d'Hollande, ou l'on alla le prendre avec le consentement de l'Ambassadeur ; on le trouva caché aux privés deguisé en matelot Hollandais. On le tira de là et on le conduisit a la Bastille.

Il ne fut pas necessaire de l'appliquer a la question pour arracher l'aveu de tous ses crimes. Il confessa qu'il n'était passé en Turquie et entré au service du Prince *Rakoczy* que par ordre et par la persuasion de la Cour de Vienne, pour se mettre au fait des desseins et des projets du Prince, et les revêler au Ministre de l'Empereur ; ce qu'il avait fait pendant les douze années, qu'il avait été a son service ; qu'en particulier il avait découvert a Mr *Dahlmann*, Resident de la Cour de Vienne a Constantinople, toutes les negociations et toutes les démarches le plus secretes, que la Prince, l'Ambassadeur de France et Mr de *Bonneval* avaient faites auprès de la Porte, pour l'engager a prendre part a la guerre de Pologne ; que par là il avait été en partie cause qu'ils n'avaient pas reussi ; que depuis son arrivée a Paris, il avait continué a servir la Cour de Vienne, en lui faisant savoir tout ce qu'il avait pu découvrir d'interessant.*

* Il est étonnant que ce malheureux ne trouva pas à la Bastille la punition de ses crimes, et que sa trahison méritait. Lorsque l'Auteur de ces lettres fut en 1739 a Paris il y apprit de bonne part,

Ce fut le premier jour de cette année *(1735)* que le Prince apprit la facheuse nouvelle de la trahison de *Bohn.* Il en eut un chagrin mortal, principalement parce qu'il l'avait si fortement recommandé aux Princes du sang. Il renferma dans son coeur pendant assez longtems le sensible déplaisir que lui causa cette nouvelle ; il s'efforça de paraitre aussi gai qu'à l'ordinaire. Mais le valet de chambre qui était alors de service et qui couchait dans un petit cabinet, près du lit du Prince s'apperçut bientot qu'il avait quelque chagrin ; que pendant la nuit il était inquiet ; qu'il ne dormait pas autant qu'à l'ordinaire, et qu'il jetait souvent de profonds soupirs, ce qui ne lui était point naturel. Nous avons toujours cru, que ce chagrin, et le soin qu'il prit de le cacher pendant environ deux mois ont été la cause, ou tout au moins ont contribué a cet épanchement de bile dont il est mort.

Ce Prince était grand et très bien fait de sa personne ; il avait les cheveux et les yeux noirs ; ses yeux étaient si vifs et si pleins de feu, il avait la physionomie si noble et si majestueuse, que ceux qui avaient l'honneur de le voir la première fois en étaient frappés. Lorsqu'il se maria avec la Princesse son épouse, tout le monde convint que c'était le plus beau couple, qui était alors a la Cour de l'Empereur. Il était savant ; il possedait fort bien cinq differentes langues ; il a composé divers ouvrages qui assurèment meritaient la presse ; surtout celui qu'il avait intitulé : *Traité sur la politesse.* Il était bon, généreux, charitable, religieux ; il faisait tous les jours trois différens actes publics de Religion. Enfin on peut dire que c'était un Grand Prince a tous égards. *Grand* dans la prosperité, en ce que dans le

que *Bohn* avait été longtems oublié a la Bastille ; que son valet avait découvert qu'on ne l'avait pas fait mourir ; qu'il l'avait fait savoir a Vienne ; qu'après la paix les Ministres de l'Empereur l'avaient reclamé ; qu'il avait été échangé, qu'il était alors a Vienne, ou il jouissait d'une pension et d'un Brevet de Lieutenant-Colonel qu'on avait trouvé parmi ses papiers, lorsqu'il fut arrêté a Paris.

plus haut point de sa fortune, et lorsqu'il possedait en quelque manière deux florissans Etats, il était doux, affable, bienfaisant, et qu'il a fait voir par plusieurs belles actions, qu'il était magnanime et veritablement digne de regner — *Grand*, dans l'adversité, en ce que dans les revers de fortune les plus accablans, il les a toujours soutenus avec la grandeur d'ame d'un Héros! il n'a jamais témoigné qu'il y fut trop sensible; il a toujours gardé son rang avec dignité; il ne s'est point laissé abattre par les deplaisirs; il a eu même la fermeté de cacher les plus cuisans, a ceux qui avaient l'honneur d'approcher le plus de sa personne. La seule chose qu'il y avait a relever chez lui, c'est qu'il ne connaissait pas les hommes, et qu'il avait une trope grande facilité a donner sa confiance. Jugeant des autres par ce qui se passait dans son coeur, les apparences lui en imposaient, elles suffisaient pour attirer son estime; de là il lui arrivait souvent de prendre de l'amitié pour gens qui ne la meritaient pas; et quoi qu'il s'apperçut dans la suite qu'elle était mal placée, il ne pouvait pas se resoudre a la retirer. J'en ai vu plus d'un exemple pendant que j'ai été a Sa Cour. Ce faible lui a fait bien du tort en diverses occasions.

Je viens de vous dire que le Prince *Rakoczy* était bon et généreux. En voici un trait qui me parait assez singulier pour vous être rapporté. Un de ses secretaires Français, nommé Mr *Des Roches* avait eu autrefois dans je ne sais quelle Province de France, une intrigue amoureuse qui lui avait procuré le titre de père. Afin de ne pas épouser la Demoiselle, il s'était engagé de lui faire une pension tant pour elle que pour l'enfant. Il la paya assez regulièrement les premières années; mais après qu'il fut venu au Levant et entré au service du Prince, il cessa de satisfaire a ses engagemens. La belle lui adressa envain diverses lettres, elle n'obtint rien; quelquefois il ne l'honorait d'aucune reponse, s'il lui en faisait, ce n'était que pour lui donner de mauvaises excuses. Une fois entr'autres, il lui écrivit, qu'il n'était point en état de lui payer ses arre-

rages, ni de lui continuer sa pension parce qu'il avait eu divers malheurs, et qu'il était au service d'un Prince qui n'était pas riche, dont il ne tirait que des appointemens peu considerables, que d'ailleurs il était interessé, et qu'il ne faisait jamais aucune gratification a ses gens ; il remplit sa lettre de pareilles defaites. La Demoiselle outrée du procedé de son ancien amant et espérant de se faire payer, écrivit en droiture au Prince, lui exposa son cas, se plaignit de son Secretaire, le pria de l'obliger a la payer. Et pour se venger de son indifference, elle lui envoya la dernière lettre qu'elle en avait reçu : Quand le Prince eut lu le paquet, il fit venir le Secretaire dans son cabinet ; il lui donna a lire la lettre de la Demoiselle qui le déconcerta beaucoup ; mais jetant les yeux sur celle qu'il lui avait écrite, il manqua de tomber de son haut, tant il fut frappé et étourdi de ce coup, auquel il ne s'attendait pas. Le Prince prit plaisir pour un moment a voir l'embarra de *Des Roches*, qui n'eut pas la force d'ouvrir la bouche pour chercher a s'excuser. Il lui dit ensuite : *Vous avez raison de dire que je ne suis pas riche parce qu'effectivement je ne le suis pas. Mais vous avez tort de dire que je suis interessé, parce que vous n'avez pas eu occasion d'éprouver ma générosité. Pour vous faire voir que je ne suis point a cet égard ce que vous m'avez cru : tenez voila une lettre de change de quatre mille Livres, que vous devez a cette Demoiselle que je vous ordonne de lui envoyer, en lui mandant que ce Prince si pauvre, et si peu genereux, vous en fait présent pour la payer ; mais que personne ne sache cette affaire.* Il y en a bien peu qui se fussent vengé de cette façon là. On peut aisement s'imaginer quel fut l'étonnement de Mr *Des Roches* et quels furent ses sentimens de reconnaissance, puisqu'il est d'ailleurs un très galant homme, que j'aime et estime de tout mon coeur. Lorsqu'il me fit la première fais cette histoire, il avait le coeur si touché et si pénétré, qu'à peine put il la finir. Il est vrai que par diverses circonstances sur ses amours avec la belle, il était moins coupable qu'il ne paraît du premier coup d'oeil.

Il me la fit beaucoup plus longue que je ne vous l'ai faite.

Quelques heures après que le Prince fut expiré, on expedia a Constantinople un des Gentilshommes de ses commendemens, pour porter au Grand Vizir *Aly-Pacha* et a Monsr l'Ambassadeur de France les lettres que le Prince leur avait écrites lorsqu'il fit son Testament;* avec d'autres que les principaux Officiers de sa maison leur écrivîrent pour leur apprendre sa mort. Dès qu'il fut arrivé a Constantinople, il fit traduire en Turc, les lettres qu'il avait pour le Vizir, par *Ibzahim Effendi* l'Imprimeur, *Dzogueman* ou Interprête du Prince a la Porte, et il les alla remettre lui même, étant accompagné de ce *Dzogueman*. Le Vizir a la mort du Prince en témoigna beaucoup de regret; il avait eu pour lui beaucoup d'estime et de consideration. Lorsqu'il vint a lire sa lettre, il en fut si touché, qu'il ne pût s'empêcher d'en verser quelques larmes. Il accorda d'abord facilement ce qu'on demandait, c'est a dire un *Thaïn* ou pension pour l'entretien de la maison du feu Prince, jusqu'à l'arrivée du Prince *Joseph*, que nous attendons encore de jour a autre. Pour cet effet il ordonna que nous tirerions ou *Khasmadar*, ou du grand trésorier de l'Empire, vingt piastres par jour.

Peu de jours après la mort du Prince, on assembla tous ses Gentilshommes, Officiers et Domestiques de quelque rang qu'ils fussent, a qui on lût son Testament, dont je vous envoye une copie comme une pièce curieuse, qui peut être vous fera plaisir. Le plus grand nombre ne pût en entendre la lecture sans répandre beaucoup de larmes, tant ce bon Prince s'était fait aimer et chérir de tous ceux qui avaient eu l'honneur d'être a son service. Quelque tems après on envoya ce Testament aux quatre Princes du sang de France, qui en avaient été nommés les Executeurs, avec une lettre, que les principaux Officiers de la maison du feu Prince prirent la liberté de leur écrire a ce sujet.

* Voyez ces Lettres à la fin de ce Tome.

Le Prince *Rakoczy*, avait souvent dit a ses principaux Officiers pendant son séjour a *Rodosto*, que s'il venait a y mourir, il souhaitait d'être enseveli à coté de la Princesse sa mère, dans l'Eglise des Pères Jésuites de Galata à la Chapelle de St. François Xavier, ou il avait fait élever un autel fort propre et de bon gout. Il l'avait même demandé en quelque façon dans la lettre qu'il avait écrite au Vizir, et qu'on lui avait remise après sa mort. Nous fimes ce que nous pûmes pour en obtenir la permission, mais on la refusa constamment, alléguant que c'était une chose contraire a la coutume et aux usages des Turcs de transporter aucun corps mort dans la Capitale, et que même lorsqu'un Vizir venait a mourir hors de Constantinople, on ne pouvait point y transporter son corps pour y être enterré. Le Prince que nous avions fait embaumer, fut revêtu des habits de ceremonie de l'ordre de la Toison d'or que *Philippe V.* Roi d'Espagne lui avait donné. On l'exposa pendant trois jours sur un riche lit de parade, dans une grande et belle galerie. On y celebra pendant ces trois jours la grande Messe ; et le dernier jour nous l'ensevelîmes en public et en ceremonies dans un caveau profond au dessous d'un *Kiosque* ou Pavillon, que le Prince avait fait batir quelques années auparavant au bout de son grand jardin. On referma et même on mura le caveau.

Environ trois mois après la mort du Prince, nous obtinmes sans difficulté la permission de la Porte de faire transporter a Constantinople dans un de ces Magasins a feu tout batis de pierres pour être a l'abri des incendies, la vaisselle, le meubles les plus precieux et les principaux effets du feu Prince ; et cela sans qu'ils fussent visités ni a la Douane ni ailleurs. Dès que nous eumes obtenus cette permission, nous fîmes faire vingt deux caisses toutes de la même grandeur et de la même forme, dans l'une desquelles nous mîmes le corps du Prince ; nous frétames exprès une *Tsacolève* ou petit batiment pour le transport de toutes ces caisses. Le chambellan du feu Prince *(Mikes)* et moi nous nous y embarquâmes. A notre arrivée a Con-

stantinople, notre Batiment ne fut point visité. Nous le fimes décharger sur le quai de Galata près de la maison des Jésuites. Pendant que je faisais transporter nos Caisses dans le magasin-a feu d'un Marchand Français, le Chambellan fit porter celle ou était le corps du Prince, dans la maison des Jésuites, sous pretexte qu'elle était pleine de livres. Ces Pères l'ensevelirent la nuit suivante dans leur Eglise, comme il avait souhaité, sans que personne s'en soit apperçu.

C'est ce dernier devoir rendu a un Prince, pour qui j'avais le plus profonde respecte et l'attachement le plus vif et le plus sincère, qui m'a fait venir ici a Constantinople depuis une quinzaine de jours ; Je compte d'y rester encore autant ; ensuite je retournerai a *Rodosto,* ou je prendrai de certains arrangemens pour pourvoir retourner en Chretienté. Car quoique nous attendions tous les jours le Prince *Joseph,* je ne crois pas de rester dans ce pays jusqu'à son arrivée. Milord *Kinnoul* chez qui je suis persque tous les jours et qui me comble de politesse, m'a cependant insinué plus d'une fois que je lui ferais plaisir de rentrer a son service. Monsr *Calköen* Ambassadeur de Hollande a eu aussi la bonté de me faire offrir le poste de son Chancelier, mort depuis peu de la peste. Je l'en ai remercié, parce que j'ai trop d'envie de revoir la Chretienté, et de vous aller rejoindre.

J'ai trouvé ici deux nouveaux Ministres d'une Puissance de l'Europe qui jusqu'ici n'en avait point eu a la Porte. La Cour de Suède avait envoyé l'année passé au Levant deux Gentilshommes, l'un le Baron *Höpken* et l'autre Mr *Carlson,* pour prendre des informations du commerce de ce pays et pour travailler a y en etablir un, sur le pied que le sont ceux des Anglais et des Hollandais. Ces deux Messieurs passèrent en Egypte, en Syrie et par coururent les principales echelles du Levant pour prendre connaissance des affaires du commerce. Ils en envoyèrent des relations a *Stockholm.* Sur la fin du mois d'Avril de cette année (1735) ils revinrent a Constantinople en qualité de Ministres caracterisés avec des lettres de creance pour travailler a engager

la Porte a accorder aux Suédois des capitulations et des Franchises, comme aux autres nations, etc. etc.

De Péra, le 13 Aout 1735.

Lettre VII.

Monsieur!

Lorsque je vous écrivis ma dernière lettre, je ne comptais pas d'être aussi près de mon départ et de quitter Constantinople aussitot que je l'ai fait. Peu de jours après que ma lettre fut partie Monsr *Icard*, Sécretaire de l'Ambassade de France, apprit que la Cour l'avait nommé Inspecteur Général du Commerce du Levant, poste fort honorable et très lucratif. Il reçut ordre en même tems de se rendre a Marseille le plustot qu'il lui serait possible. Comme nous sommes fort liés et que je prévis que j'aurais beaucoup d'agrément de faire le voyage avec lui, je me determinai sur le champ a profiter de l'occasion. Je me hâtai d'aller a *Rodosto* finir les petites affaires que je pouvais y avoir et prendre congé de mes amis qui y étaient; à mon retour a *Péra*, nous resolumes d'aller a *Smyrne*, ou un Vaisseau chargeait pour Marseille, au lieu qu'il n'y en avait point a Constantinople qui fut prêt de longtems a faire voile pour la France.

Nous nous embarquâmes le 17e Septembre 1735 a six heures du matin sur une *Voilicque*, espèce de batiment du pays plus gros qu'une *Tsacolève*. Nous eumes un tems et un vent a souhait. Le lendemain matin nous fîmes les Iles de Marmora, en passant entre ces Iles et la Thrace. Nous arrivames aux premiers Chateaux des Dardanelles, etc. etc.

De Smÿrne, le 29 Octobre 1735.

Lettre IX.

. . . . . .

J'ai eu l'honneur de voir ici plusieurs fois S. A. Monseigneur le Prince *George Rakoczy* Duc de *Maccowitz*

second fils du Prince *François Rakoczy* Prince de Transylvanie, au service duquel j'ai été quelques années, et dont je vous ai parlé au long dans quelques unes de mes lettres. Il m'a apprit plusieurs particularités du Prince *Joseph* son frère que j'ignorais ; je vais vous en faire part.

Lorsqu'ils apprirent la mort de leur père, le Prince ainé était encore a Naples a la Cour du Roi des deux Sicile et le Prince Cadet était a Paris. Ils se donnèrent rendez vous a Marseille ou ils s'abouchèrent ; ils réglèrent ensemble leur affaires, et ils convinrent que l'ainé le Prince *Joseph* passerait dans le Levant. Mais il alla auparavant en Espagne pour solliciter a la Cour de *Philippe V.* de certaines choses qu'il ne put pas obtenir. Ce qui fit qu'il n'arriva a Constantinople qu'en Decembre 1736. La Porte ne lui fit pas grand accueil, parce qu'elle était alors en guerre avec la Moscovie et que l'Empereur *Charles VI.* avait offert sa mediation aux deux Puissances belligerentes. On ne voulut donc pas lui donner sujet de se plaindre en recevant avec éclat le jeune Prince *Rakoczy*. Il ne resta qne quelques jours *incognito* a Constantinople ; il passa a *Rodosto* ou la Porte lui assigna un *Thaïn* ou pension, mais beaucoup moins considerable que celle que feu son Père tirait. Dès qu'on eut appris que l'Empereur avait déclaré la guerre a la Porte au mois de Juillet 1737. on fit venir a Constantinople le Prince *Rakoczy ;* il y fit une entrée publique et pompeuse ; il eut audience du Vizir et ensuite du Grand Seigneur ; on lui fit des presens considerables ; on lui assigna de grosses pensions ; et quelques tems après, il alla a l'armée Turque ou il fit deux campagnes a la tête d'un petit corps d'Hongrois, de Transylvains et d'autres qu'il avait rassemblé. Les Turcs se flattèrent qu'il pourrait causer quelque soulèvement en Hongrie ou en Transylvanie.

Il est certain que ce fut un grand avantage pour la Cour de Vienne que le Prince *François Rakoczy* eut alors fini ses jours ; car s'il avait été a l'armée des Turcs au lieu de son fils, il y a tout lieu de presumer que les Hongrois

dont il s'était attiré l'amour, l'estime et l'attachement auraient fait quelques mouvemens en sa faveur. D'autant plus que l'année avant sa mort, plusieurs Seigneurs et Gentilshommes Hongrois, avaient trouvé moyen de lui faire savoir, qu'ils ne l'avaient point oublié, qu'ils lui étaient toujours sincèrement attachés ; qu'ils attendaient avec impatience quelque occasion favorable pour lui en donner des preuves et pour agir en sa faveur. Il n'est pas étonnant qu'il n'ayent rien entrepris pour son Fils. Il n'était connu de personne. On savait qu'il n'avait pas grand attachement pour la Hongrie et les Hongrois. Il ne les regardait pas comme ses compatriotes. On savait encore qu'il n'avait pas le génie, les vertus et les lumières de feu son père, pour entreprendre et soutenir une affaire d'aussi grande conséquence et d'aussi delicate.

Comme ce Prince revenait a Constantinople après la campagne de *1738*, il tomba malade a *Tscharnavoda* sur le Danube. Il y mourut au bout de quelques jours, les uns disent de la peste, d'autres d'une fièvre maligne, d'autres soupçonnèrent qu'il fut empoisonné. Lorsque le *Prince George* m'apprit sa mort, je crus qu'il passerait dans le Levant pour aller remplacer son frère, mais on vient de me dire qu'il n'y pense pas. Il aime trop Paris et ses agrémens pour le quitter.

De Paris, le 23 Février 1739.

De Saussure Czézár följegyzése a végrendelet további sorsáról:

Quelque tems après que les Princes du Sang eurent reçu l'original de ce Testament, ils choisirent leur tems pour en faire la lecture au Roi. Comme ils s'interessaient a la memoire du Prince *François Rakoczy* et a ceux qui lui avaient appertenus a cause de l'estime et de l'amitié qu'ils avaient toujours eu pour lui, ils intercedèrent auprès de sa Majesté, pour qu'il lui plût de ratifier ce Testament. On dit qu'après que le Roi en eut ouï faire la lecture, il

en fut touché, et qu'il accorda tout de suite ce que les Princes lui avaient demandé. Il ordonna qu'on prit de sa Casette particulière ce qui serait nécessaire pour payer tous les legs ; il nomma le Duc du Maine et le Comte de Toulouse pour être plus particulièrement les Executeurs du Testament. Le Duc du Maine ne pût pas s'en mêler, peu de tems après il tomba malade et il mourut au Mois de Mai 1736. Le comte de Tolouse eut seul le soin de cette affaire, il en remit le détail et l'embarras a son premier Intendant. Les Jésuites, les Pères Camaldules, Mr *de Bons* qui porta la Toison d'or du Prince en Espagne, le Baron *Zaÿ,* Mr *Molitard* et quelques autres qui se trouvèrent à Paris en 1737. furent payés de leurs Legats. Malheureusement le Comte de Toulouse vint a mourir sur la fin de cette année 1737 avant qu'on eut payé tous les Legs. Le Prince *George Rakoczy* alors a Paris obtint facilement de la Cour qu'on lui remit le reste des sommes ordonnées par le Roi pour payer les Legats du Testament du feu Prince son Père, sous pretexte de les envoyer a *Rodosto,* ou étaient encore la plus grand partie des Officiers, Domestiques et autres qui formaient la maison du feu Prince. J'ignore s'ils auront touché leurs Légats ; mais je sais bien que j'ai eu mille peines a retirer quelque chose du mien, que je n'en aurais jamais eu un sol, si je n'avais pas été a Paris en 1739. et que malgré toutes mes sollicitations je n'en retirai pas cinq-cent Livres, de deux Milles qui me revenaient. Même gens qui connaissaient ceux avec qui j'avais a faire, trouvèrent, que j'avais été bien heureux. Doit on en être surpris? Ne voit-on pas tous les jours, que les Grands ne sont pas les meilleurs payeurs?»

Következik :

«Testament du Prince François Rakoczy Prince de Transylvanie et du St. Empire» etc. (De ez már kiadva lévén Rákóczi Emlékirataiban franczióúl is, magyarúl is : újabb lenyomatását itt fölöslegesnek tartjuk.)

(Fin du III. et dernier Tome.)

DE SAUSSURE CZÉZÁRNAK

II. RÁKÓCZI FERENCZ FEJEDELEM

UDVARI NEMESÉNEK

TÖRÖKORSZÁGI LEVELEI

A FEJEDELEM UTOLSÓ ÉVEIRŐL, HALÁLÁRÓL, TEMETÉSÉRŐL,
EMLÉKIRATAIRÓL, STB.

1730—39.

MÁSODIK KÖTET.

Első levél.

Uram!

Bizonyára meglepi Önt, hogy Lissabonból kap tőlem levelet, oly időben, a mikor engem még Londonban lenni vél; mert hiszen nem említettem, hogy el szándékozom onnan utazni. De úgy gondoltam, hogy négy évi angolországi időzés után elhagyhatom azon várost, mivel ott sem megbizatás, sem semminemű dolog vissza nem tart. Fölötte igen óhajtottam már ugyanis más vidékeket látni, különösen Francziaországot és Párizst. Ez óhajomnak épen meg akartam felelni s azután talán *Lausanneba* visszatérni, mikor tudomásomra jutott, hogy a király milord *Kinnoull*-t megbízta, hogy nagykövetét, *Stanian* urat Lissabonban vagy Olaszország valamely kikötőhelyén váltsa fel. A mint e hírt meghallám, nagy vágyam támadt ily út megtevésére és e vágyat czélúl tűzém ki. Óhajtásomat közlém *Sabine* tábornok úrral, a ki jóindulatával tisztelt meg és a ki ismeretségben állott a nevezett milorddal. Megkértem őt: mutasson be az új nagykövetnek, ajánljon be engemet nála, kérje ki részemre pártfogását s az engedélyt arra, hogy a hadihajón vele mehessek és szerencsés lehessek őt új állomására elkisérhetni. A milord a legleköteleződben és legszivélyesebben fogadott. Nagy előzékenységgel hozzájárult mindenhez, a mit kértem. . . . . .

Így történt, hogy a csomagolás és barátaimtól s ismerőseimtől való elbúcsúzás után, 1729 október 5-ikén elhagytam Londont. A *Towernél (à la Tour)* esti hat óra tájban beszálltam egy kis hajóba, a melynek a milord podgyászát

és kisérete egy részét a Themze torkolatában horgonyzó hadihajóra kellett szállítani. Reggeli öt órakor a folyó torkolatánál a tengerhez értünk, a mely aránylag nagyon háborgott s kis hajónkat annyira hányta-vetette, hogy a rajta lévők legnagyobb része sokat szenvedett s tengeri beteggé lőn. Ebből, akárcsak a többiek, én is bőven kivettem a magam részét. Sok fáradság árán tudtuk csak megközelíteni a hadihajót, mert a széllel és a dagálylyal kellett meg küzdenünk. Végre reggeli nyolcz órakor odaértünk.

Ezt az egészen új hadihajót «*Torrington*»-nak hívják, s e mostani az első útja. Parancsnoka *Vincent* kapitány, legénysége 200 főnyi, s 46 ágyúja van, melyek közül az első födélzeten lévők 36 fontosak.

Október 6-ikán Baye de Nore-ben horgonyoztunk. Hetedikén felvontuk vitorláinkat, hogy Portsmuth-ba menjünk, hol a milordnak kisérete másik részével kell a hajóra szállni. . . . . .

. . 25-ikén korán reggel Spitheadbe érkezénk, és ott horgonyt vetettünk.

. . . . . .

. . A milord azonban csak november 10-ikén délután szállt egész kíséretével hadihajónkra. . . . . .

Úgy számítottunk, hogy az éj folyamán vagy másnap reggel vonjuk fel vitorláinkat; de ezt a szelek nem engedték meg, ... elannyira, hogy hajóra szállásunktól kezdve majdnem öt hétig vesztegeltünk Spithead kikötőjében. . . . . Csak deczember 14-ikén vonhattuk fel a vitorlákat. Szép időnk és jó északkeleti szelünk volt. . .

Az 1730-dik esztendő első napján, reggeli nyolcz óra tájban, dagály idején áthaladtunk a zátonyokon és déltájban Lissabonba érvén, a királyi palotával majdnem szemben vetettünk horgonyt. Stb., stb.

Lissabon, 1730 január 4-ikén.

Második levél.

(Lissabon és a királyi palota, az udvar, a város és környéke leírása, a portugallok jellemzése, stb.)

Lissabon, 1730 január 28-án.

Harmadik levél.

. . . . . .

Február másodikán reggel 9 órakor fölszedtük horgonyainkat Lissabonban s útra keltünk Gibraltár felé.

. . . . . .

A gibraltári öbölbe február 5-ikén délután 4 és 5 óra között értünk. . . . . .

9-dikén felvontuk vasmacskáinkat és útra keltünk Port-Mahon felé. . . . . .

13-ikán este értünk Port-Mahonba. . . . . .

15-ikén délután négy óra tájban keltünk útra Genua felé. . . . . .

Február 18-ikán este érkezénk oda és vetettünk horgonyt Genua kikötőjében. . . . . .

. . 26-ikán indultunk Livornó felé. . . . . .

. . 28-ikán délután 4 órakor vetettünk horgonyt a livornói révben, stb. stb.

Livornó, 1730 márczius 17-ikén.

Negyedik levél.

. . . . . .

Márczius 18-ikán reggel elhagytuk Livornó városát és a Torringtonra szállottunk. . . . . A horgonyokat délután négy óra tájban vontuk fel. . . . . .

. . 27-ikén este hét órakor vetettünk horgonyt a máltai nagy kikötőben vagy öbölben a két vár (St. Elme et St Ange) között. . . . . .

(Málta leírása és máltai lovagok, stb.)

Pénteken, április 3-ikán indultunk el Máltából Törökország felé. . . . . .

Április 7-ikén a szél keletre fújt és mi behajóztunk a Szigettengerbe s Cerigo és Cerigotto között, 8-ikán pedig a Negropontus és Andros sziget között átmentünk. 9-ikén megláttuk Ipserát, estére horgonyt vetettünk a Nagy- és Kis-Ipsera között. Tizedikén reggel újra felvontuk vitorláinkat. . . . . .

Április 11-ikén este Trója romjaival szemközt, Tenedos és Ázsia között vetettünk horgonyt. . . . . .

. . Tizenkettedikén délután 5 órakor felvontuk újból a horgonyokat, felhasználva a délkeleti kedvező szelet, hogy bejussunk a Dardanellák szorosába, a hová a Fejértengerbe vagyis Archipelagusba ömlő erős áramlat miatt csak déli széllel juthatni be. E szoros torkolatát öreg ágyúkkal jól fölszerelt két vár őrzi, egyik az európai, a másik az ázsiai parton. Ezeket, a mikor közöttük áthajóztunk, nem láthattuk jól, mert az idő homályos és esős volt, de meg az est is leszálla. Sötét éj vala, mire a Dardanellák második (északi) két várához értünk, melyek az elsőktől körülbelül öt mérföldnyire vannak. Az ázsiai vár közelében vetettünk horgonyt, mivel a szél hirtelen elálla. Itt a Dardanellák angol konzula hajónkra jött, Anglia (konstantinápolyi) nagykövetének egyik dragománjával, vagyis tolmácsával, a kik már több mint két hónapja várakoztak reánk.

Másnap, április 13-ikán reggeli négy órakor ismét felvontuk vitorláinkat. De mikor Gallipolival szemben valánk, a szél teljesen elállott. Minthogy a tenger nyugodt volt és mi a parttól alig ¼ mérföldnyire valánk, e városból több török ifjú, a kiket ily nagy angol lobogójú hajónak látása, mint a mienk, meglepett, kaïkra, vagyis csónakra szállván, hozzánk jött, hogy hajónkat közelről megszemlélje. Ily fajta urakat eddig még nem láttam. Ruházatuk, arczkifejezésük és az az otthoniasság vagy inkább indiscretio, a mivel hajónkat össze-vissza fürkészték, kissé feltünt nekem. Este keletdélkeleti kis szellő kerekedvén, mozgásba hozott minket és a Propontisba vagy Márványtengerbe vitt.

Tizennegyedikén a Marmora szigeteihez értünk, de mivel nem volt kedvező szelünk, majdnem egész nap ide-oda hajózgattunk. Tizenötödikén déltájban elég erős délnyugati szél támadt, melylyel öt órakor este beértünk Konstantinápoly kikötőjébe. A kikötő közepén, a Nagyszerály és Tophane között vetettünk horgonyt.

Kikötésünk után nemsokára hajónkra jött Stanian (nagykövet) úrnak, a kinek felváltására Kinnoul milord érkezett, első titkára, lovászmestere, pecsétőre és kincstárnoka, öt vagy hat angol kereskedő kíséretében, hogy új nagykövetüket fogadják és Anglia követségi palotájába kísérjék. Mialatt ő a kapitány csónakjába szállott, hogy a partra evezzen, az egész legénység a hajó jobb oldalán és a csarnakokon sorakozott s angol módra háromszoros hurráh-val üdvözölte őt. Ez a hajómester sípolására történt. A mint aztán a csónak megindult, a hadihajó 21 ágyúlövéssel — ez a királyi üdvözlet — köszönté ő Excellentiáját.

Ezen éjjel még a hajón háltam. Másnap reggel hat órakor szép idő volt, láttuk a császárt (nagyurat) a Nagyszerály falán kívül a tenger szélén álló fényes kioszk vagy pavillon közelében hajóra szállani, hogy bizisztas-i (besiktasi) szerályába, vagyis palotájába menjen, a mely a trácziai Bosporuson, vagyis a Fekete-tenger csatornáján fekszik. Ő Felsége a hajóját kormányzó bostanzsi-basinak megparancsolá, hogy hadihajónk közelébe eveztetvén, ott kissé álljon meg, hogy ezt megszemlélhesse. Így lehettünk szerencsések a szultánt kedvünkre láthatni. Azután ő egy félgálya-féle hajóra szállt, melynek 24 evezőse volt; ez a hajó sok aranyozással, faragással és festéssel rendkívüli díszes vala. A császár a hajó farában igen drága és nagyszerű díványon félig ült, félig feküdt, fölötte vörösbársony mennyezet vagy sátor volt kifeszítve. Minekutána hajónkat pisztolylövésnyi távolságból vagy tíz perczig szemlélé, tovább folytatta útját. Mi pedig, a mint hajónkat elhagyá, 21 ágyúlövéssel üdvözöltük ő Felségét. Félórával később a nagyvezér is elevezett mellettünk; a ki is tizenkétevezős, gyönyörű zöld posztóval fedett kaïkban (másként: hajóban) ült.

Őt is üdvözöltük 15 lövéssel. Úgy mondották, hogy a császáron és a nagyvezéren kívül senkinek sem szabad fedett (baldachinos) hajót használni. A császár hajói mindig vörös posztóval vagy bársonynyal, a nagyvezéréi pedig zöld posztóval fedvék.

Ma reggel hagytam el a Torringtont, s Marchant Jakab úrnál, genfi származású órásnál és kereskedőnél vettem szállást és nála vagyok ellátásban. Ő már több mint 30 esztendeje van itt megtelepedve. Azt tervezem, hogy nála maradok mindaddig, míg ismét hadihajónkra szállok, a keresztyén világba visszatérendő. De úgy látszik, ez csak 3—4 hónap múlva történhetik meg, mert a mint mondják, ennyi időre van Stanian úrnak szüksége, hogy búcsúlátogatásait megtegye és útjára elkészülhessen. Felhasználom tehát ezt az időt, hogy megnézzem, a mi érdekes van ebben a nagy, nevezetes városban és elintézzek néhány ügyet, a melyek részben idehoztak, hogy azután ismét a Torringtonra szállhassak, a mely érinteni fogja Szmirnát és Marseillet. Könnyen megeshetik, hogy ez utóbbi városban el fogom hagyni a hajót. De remélem, hogy még ezen idő előtt fog Ön Uram hírt kapni attól, a ki most is és mindaddig, a míg csak él, marad az Ön híve, stb.

Párából, 1730 április 27-ikén.

Ötödik levél.

Uram!

Nagy sajnálattal látom, hogy Stanian úr útra kész. Már megtette minden búcsúlátogatását, és számítása szerint 7 vagy 8 nap múlva a Torringtonra száll. Mondom, hogy sajnálattal látom elutazását, mert én nem utazhatom vele, mint a hogy azt reméltem. Azon ügyeket, a melyek végett részben ide jöttem, nem fejezhettem még be és ezek — úgy látszik — még egynéhány hónapig itt fognak engem tartóztatni.

A mióta itt vagyok, néhány tanulmányt (emlékiratot) írtam Konstantinápolyról; azokról, a mi nevezetest és em-

lékezetre méltót itt láttam és a törökök erkölcseiről, szokásairól, életmódjáról, oly czélból, hogy Önnek átadjam majd, a mikor Önt felkereshetni szerencsés leszek. De miután kénytelen vagyok hosszabb ideig maradni, mint a hogyan terveztem: nem küldöm el most azokat, mert ráérendek magamat sok dologban még jobban tájékozni és mert úgy látszik, módom lesz följegyzéseim gyarapítására, vagy rajtuk változtatnom is. Nem akarom azonban mégis, hogy a Torrington a nélkül elvitorlázzék, hogy Önnek ne írjak és ne értesítsem sok mindenféle érdekes dologról, a miket láttam és hallottam, akkorra halasztván Konstantinápoly részletes leírását, a mikor már hosszabb itt időzésem folytán és jobban megismerendem azt.

Azzal kezdem, hogy a császárról (III. Achmed), gyermekeiről és főbb minisztereiről stb. írok egyetmást. Bizonyára megfogja lepni Önt, hogy rövid itt időzésem alatt mennyi mindent tudtam meg róluk, de arra számítván, hogy már Stanian úrral visszatérendek a keresztyén világba, mindenről igyekeztem annyira tájékozódni, a mennyire csak lehető volt. Arról, a mit nem magam láttam, oly egyének, a kik már 30 évnél hosszabb idő óta tartózkodnak itt s érintkezéseiknél fogva a portát igen jól ismerik, szolgálnak vala részemre jó és biztos felvilágosításokkal. Szóval, semmit sem mulasztottam el, hogy mindarról, a mit Önnek el fogok mondani, kellőképen tájékozva legyek, stb. *(Következnek a jelzett részletes leírások, melyek tárgyunkra nem tartozván, mellőzzük.)*

Pérából, 1730 július 17-ikén

Nyolczadik levél.

. . . . . .

Kinnoul gróf milord, Anglia nagykövete, barátomnak Monnier úrnak az első (fő) titkári czímet és hivatalt adá. Elküldi őt Londonba, hogy a szultán levelét adja át a királynak. Ez az út számára több ezer frank külön jutalmat jelent. Felhasználom az alkalmat, hogy e levelemet vele

küldjem. Ő annyira biztatott, hogy a milord szolgálatába álljak s ő Excellentiája oly kegyes-módon adta tudtomra, hogy ezt szívesen venné, hogy végre is ráállottam, noha megvallom: ezt kezdetben több oknál fogva nem akartam megtenni, különösen az udvaránál divatos rémítő hosszaságú lakmározások miatt, a melyek gyakran oly kihágások színhelyeivé válnak, hogy épen nincsenek a kedvemre. Mindazáltal a milord szolgálatába lépve, én nem akartam semmilyen meghatározott hivatalt, vagy különös megbízást vállalni. Így tehát 10 vagy 12 napja Anglia itteni palotájában vagyok, inkább a nagykövetséghez beosztott nemes, mint bármely egyéb minőségben. Egyedüli foglalatoskodásaim: a milordot az útjaira elkísérni, az őt látogató nagykövet urakat fogadni, bizonyos alkalmakkor hozzájuk szertartásos tisztelgésre menni és a palotában s ő Excellentiája asztalánál a házigazda tisztességét ellátni. Továbbá, mivel ő ámbár elég folyékonyan beszél, de nem ír jól francziául: kikötötte, hogy ha e nyelvű leveleket kell írnia, igénybe veszi szolgálatomat. Ime ekképen visszatartának hosszabb időre, a mint hittem volna, s ép olyankor, a mikor már némely intézkedést is megtettem arra, hogy Önt Uram, fölkeressem és élőszóval mondhassam el, hogy a míg csak élek, maradok, stb.

Pérából, Konstantinápoly közelében, 1731 márczius 7-ikén.

Tizenegyedik levél.

. . . . . .

A török nyomdászatról. Az itt néhány évvel ezelőtt felállított nyomtatóműhely, a melyről a keresztyén világban annyit beszéltek, *az első*, melyet törökföldön láttak s azt a reményt keltette bennünk, hogy majd a törököknek a durva tudatlanságból való kiemelését elő fogja mozdítani. Felállítása méltó arra, hogy az indító okokat és ama nehézségeket elmondjam, a melyekkel később meg kellett küzdenie.

Egy 18—20 éves *magyar ifjút*, a ki tanulmányait oly czélból folytatta, hogy majdan kálvinista lelkipásztorrá

legyen, az a szerencsétlenség ért, hogy a törökök a Thököly-féle harczok idején, 1692 vagy 1693-ban elfogták és rabszolgaságba hurczolták. Durva és kegyetlen gazda kezébe kerülvén, hosszú ideig keservesen tengette életét, míg végre a rabszolgaságot elviselni tovább nem bírván, muzulmánná lőn. *Ibrahim*, mert ez volt új neve, eszes és találékony elméjű volt; a török nyelvet s a török törvényeket több éven át nagy szorgalommal tanulta s ebben oly előmenetelt tőn, hogy igen ügyes *Effendivé* emelkedett.*

Megismerkedett *Ibrahim pasa* nagyvezérrel, a kit 1730-ban, a mikor a lázadás *I. Mahomedet* emelte trónra, megfojtottak. Ez a vezér *Ibrahim Effendi* szolgálatait különféle ügyekben jó eredménynyel vette igénybe; Ibrahim a fő (első) miniszter nagy és hatalmas lángeszét, és azt az óhajtását, hogy a törökök között a művészetek s a tudományok elterjedjenek, csakhamar felismerte. Ajánlotta tehát neki, hogy e czél előmozdítására Konstantinápolyban nyomdát állítsanak. Tervét a vezér jóváhagyta, megbízta annak megvalósításával, ellátván őt a szükséges előlegekkel. Vésnököket, betűöntőket és nyomdászokat hozattak Bécsből s meg akarták a munkát kezdeni, de az összes *Effendik* és rástudók, a kik a császárságban szépszámú testületet alkotnak s mivel papirendszerűek, és így a *Mufti* a főnökük, megakadályozták őket s ezt az újítást minden erejükkel ellenezték. A vezérhez többrendbeli kérvényt intéztek, a melyekben kifejtették, hogy a *könyvnyomtatás mesterségét a mohamedánoknál még sohasem használták; hogy ez a találmány igen veszedelmessé válhatik, mivel több könyvet hoz forgalomba, mint a mennyit olvasni szabad, ha fenn akarják a köznyugodalmat s a szent és igaz vallást tartani, melyet Mohamed, Isten küldötte,*

* Nagy kár, hogy ez érdekes életrajzi adatok mellett derék honfitársunknak, az első török nyomda felállítójának *Ibrahim*nak, azelőtti, *eredeti magyar nevét* szerzőnk föl nem jegyezte. Mi még csak annyit tudunk róla, hogy Ibrahim Effendi, könyvnyomdája fölállítása előtt *Rákóczinak* éveken át *hites tolmácsa vala a fényes portán és sokat lakott Rodostón is a fejedelem udvarában.*

alapított; és végül, hogy annyi ezer Effendit, a ki Konstantinápolyban és egész Törökországban szétszórva lakik, az éhhalálnak tennének ki, mert nem lesz többé alkalmuk magánosok leveleit, elbeszéléseit és emlékiratait, sem az egész birodalomban elterjedt könyveket írniok, másolniok, mivelhogy mindent nyomtatni kellend. Az *Effendik* testülete látván, hogy a vezér a nyomda védelmét és fentartását eltökélte, már majdnem fölkelésre bírta a népet s csaknem lázadást szított. Sőt néhány kisebb zavargás volt is, és sok morgolódás hallatszott. Az bizonyos, hogy az egyháziaknak, bármily felekezetről legyen is szó, a nép lelke fölött nagy hatalmuk van, s a tudatlan és babonás nemzeteknél valóban még nagyobb, mint másoknál. Ez pedig az én véleményem szerint a társadalomra általában nagy baj. Az *Effendik* s híveik megnyugtatására, megigérték tehát nekik, hogy csak könyveket fognak nyomtatni és semmi olyast, a mit előbb a *Muftival* ne közöltek s az ő hozzájárulását el nem nyerték volna. Ez megnyugtatta őket.

A könyvnyomda így 1729-ben kezdett Konstantinápolyban működni *Ibrahim Effendi* tulajdon házában, a hol nyomtatóműhelyét berendezte. Először néhány török és arabs történetet, e két nyelv szótárát, több térképet s néhány más munkát nyomtattak; ezek között egy franczia-török nyelvtant is, melyet *De Lazia* úr, a franczia nemzet egyik első *dragománja* vagyis tolmácsa írt, *Olderman* jezsuita atyának, a keleti nyelvek tudósának vezetése alatt. De ez a nyomda nem dolgozik sokat és nem igen halad, mert Ibrahim pasa, a vezér, a ki támogatta, nemsokára annak megalapítása után megöletett; továbbá és főleg azért nem, mert *Ibrahim-Effendi* kiadványaiból keveset tud eladni. De ezen nem kell csudálkozni, mert azok a törökök, a kik olvasni tudnak is, — s nem ezek képezik a nagyobb számot — nem igen szeretnek olvasni és alig szórakoznak könyvolvasással. Ez az oka, hogy *Ibrahim* drágán kénytelen könyveit eladni. Vásároltam az ő franczia-török nyelvtanából egy példányt, mely 10 *fondoukly* zechinómba, vagyis dukátomba került; holott e könyv, ha Franczia-

országban vagy Hollandiában nyomtatják, húsz szolba* sem került volna. Félő, hogy e könyvnyomda Ibrahim Effendi halálával meg fog szűnni, miután oly kevés hasznot hajt, hogy minden hihetőség szerint egy török sem fogna az új berendezések beszerzésére és folytatására vállalkozni, hacsak azok nagy hasznot nem hajtanak. Ők ugyanis túlságosan haszonlesők.** . . . . . .

Péra, 1732 február 21-ikén.

Tizennegyedik levél.

Uram!

Nem csalódtam, mikor legutóbbi levelemben említettem, hogy kilátás van nagy dobzódások, ivások rendezésére azokból a magyar borokból, melyeket a lengyel követ hozott ide magával. Mert majdnem az egész tél folyamán annyi ünnepélyen vettünk részt és annyi áldozatot mutattunk be Bacchusnak, hogy ezek a sűrű és nagy dáridók engemet a tavaszra szörnyen megviseltek. Kicsibe múlt, hogy drágán nem fizettem meg e mulatozásokat, vagyis inkább kicsapongásokat, a melyekben jóformán kedvem ellen

* Svájczi apró pénz; *sou*-féle.

** *De Saussure későbbi jegyzete:* «Ez valóban meg is történt. *Ibrahim Effendi 1738-ban meghalt.* Mielőtt vállalatát megindította volna, tehetős volt, de halála után majd semmit találtak a házában, sok fűzetlen nyomtatott könyvön kívül, a melyekkel nem tudtak mit tenni. Ez annyira elkedvetlenítette utódait vagy örököseit, hogy a nyomdát teljesen megszüntették. Pedig franczia és török nyelvtana igen hasznos volt mindazokra, a kik törökül meg akartak tanulni, mert nincsen másféle. Ritkává és érdekessé válhatik, miután kis számban nyomtatták s abból a műhelyből való, amelyről felállításakor annyit írtak Európában. Ez indította a jelen levelek szerzőjét arra, hogy a tiszteletreméltó lausannei Akademiát 1759-ben fölkérje: engedné meg neki e nyelvtannak tulajdonában lévő példányát, úgyszintén néhány török és perzsa pénzt, néhány régi érmet, néhány régi vagy vésett követ *(caméát)*, érczköveket vagy ezüst és rézásványt és néhány más, keletről hozott különlegességet az Akademia könyvtárában *(mintegy múzeumban, ritkaságképpen)* elhelyezni.»

részt kellett vennem. Egészségem helyreállítása czéljából tehát öt vagy hat hétre eltávoztam Konstantinápolyból. Ezen időt Rodostóban töltöttem, a hol rendes életmód folytatásával és erősítő levesekkel Isten kegyelméből teljesen helyreálltam. Most vagy tíz napja tértem vissza onnan jó egészségben.

Rodostó, a mit a törökök *Tchkzedah (Tekirdag)*-nak neveznek, a Propontison, a Marmora szigettel csaknem szemben fekvő város, mely Konstantinápolytól körülbelül száz (angol) mérföldnyire van. Elég nagy, lakosainak számát 15—20 ezerre teszik ; ezeknek a fele görög és örmény. Konstantinápolyba szállított gabonával és gyümölcscsel nagy kereskedést űz. Egy elég szép és nagy mecsetet és két vagy három más kisebbet láthatunk itten, valamint egy jól megrakott Bisisteïn-t.* Kikötője sekély mélységű és délkeleti szél fúvásakor kevés biztosságot nyújt. Ez az oka annak, hogy ritkán jönnek ide hajók, vagy más nagyobbfajta járművek, itt csak csajkák járnak s e bárkafélék vitorlával és evezőkkel közlekednek.

Egy este, úgy hat óra tájban beszálltam egy ily csajkába Konstantinápolyban és másnap reggel hat óra tájban Rodostóba értünk ;** egész éjjel jó tramontánánk, vagyis északkeleti szelünk fújt.

Rákóczi Ferencz fejedelem, a római szent birodalom és Erdély fejedelme, a ki 1717-ben Törökországban keresett menedéket, e városban lakik körülbelül 14 esztendő óta. Elég szép udvartartása van, mely számos szolgából, több nemesből és tisztből s néhány magyar főúrból és nemesemberből áll, a kik fejedelmi urok sorsában osztoznak. Én ezek egyikénél *bázó Zaÿ (Zsigmond)*-nál laktam, kivel Konstantinápolyban ismerkedtem volt meg és kötöttem vele barátságot. E kis udvarban körülbelül hat kellemes hetet töltöttem.

* Helyesebben : *bezistán*-t ; perzsa szó. — annyi mint *bazár, áruraktár.*

** Ma sem sokkal gyorsabban érkeznek oda a gőzhajók.

Ide a szárazföldön át tértem vissza, az angol nemzet (nagykövetség) káplánjával és egy angol kereskedővel, kik tengeren tették meg idáig az utat, hogy a Dardanellákat, *Trója* romjait és a Szigettenger némely szigetét lássák, és a kik innen a szárazföldön igyekeznek vala vissza. Én is megtettem volna velük ezt a kis kirándulást, ha egészségem engedte volna, de mikor útra keltek, igen rosszul valék még. Most Rodostóban bérelt tíz lóból álló karaván szerveztünk. Hárman voltunk urak, s két szolga és két janicsár. A frankok (idegenek) ugyanis sohasem utaznak janicsárőrség nélkül török földön, félvén a csőcselék esetleges bántalmazásaitól. Velünk vala még a *carra-vokieny*, vagyis vezető, kitől a lovakat béreltük. Ezeknek ketteje a podgyászunkat szállította. Mert ha valaki Törökországban utazik, magával kell vinnie ágyát, élelmi szereket és mindazt, a mire szüksége lehet; ugyanis az úton mitsem lehet egyebet kapni, mint kenyeret és török módra készített vagdalt húst (piláfot), de ezt is csak városok és mezővárosokban. Főleg borral kell magát az utasnak ellátni, tömlőkben vagy erre a czélra szolgáló, igen alkalmas, kátrányozott nagy fapalaczkokban, mert az úton nehéz bort kapni, hacsak nem ismerünk valami görögöt vagy örményt, a ki szerez számunkra.

Nem hinném, hogy volna ország, a hol kevesebb költséggel lehetne utazni, mint Törökországban, mivel itt az élelmiszerek általában olcsók, és lovakat kevésért lehet bérelni, összehasonlítva amaz árakkal, a melyeket ezekért Angliában vagy másutt kell fizetni. Azonban ha nem vagyunk is kitéve annak, hogy a korcsmákban úgy megzsaroljanak bennünket, mint a keresztyén világ legnagyobb részében, ellenben nem is utazunk olyan kellemesen itt. Nevezetesen a helyett, hogy estére jó vacsorát és jó ágyat találnánk: kénytelenek vagyunk egy *kiervan-serai*-ban vagy egy *khan*-ban meghálni, a hol az utas a négy falon kívül egyebet nem talál, és gyakran kénytelen a lovakkal egy helyiségben hálni, a mint ezt mindjárt elmondom, ha a *kiervan-serai*unkat leírom. Ilyformán, ha az ember csak kissé kényel-

mesen akar is utazni, szükség van legalább egy teherhordó *(szekszenás)* lóra, a mely derékaljat, takarót, néhány útieszközt, málhát és élelmiszereket hord a hátán.

Ha idegennek hosszabb szárazföldi utat kell tennie, könnyen szerezhet azon nagykövetség által, a melynek védelme alatt áll, egy *menzil-fermánt* vagy *yol-fermánt,* azaz posta-, avagy utazási-fermánt. Az elsőnek hatályával aztán a lovakat, az élelmet és a lakást az egész utazás alatt ingyen kapja; de, ha csak a második-féle fermánra tesz szert, akkor csak a lovakat kapja ingyen. A császár az egész birodalomban minden 4—5 mérföldnyi távolságban állomásokat tartat fenn, nagyszámú lóval, a futárok és azok részére, a kiknek ezen állomások használatát a szultán vagy nagyvezére megengedi. Másféle pósta egész Törökországban nincs s főleg nincs levélposta. Igaz, hogy a porta, miként minden török általában, igen keveset ír, írat. Németország legkisebb udvara többet levelez egy héten, mint a fényes porta egy hónap alatt. Azt hiszem, csupán a Konstantinápolyban letelepült frank kereskedők magok több levelet írnak, mint az egész Ottomán császárság összes kereskedői.

De térjünk vissza utazásunkhoz. Rodostóból kora hajnalban indultunk el. E napon körülbelül tíz mérföldet tettünk s *Heracleiában (Eregli),* ez a régi *Perinthos,* háltunk meg. Elég korán érkeztünk oda, hogy a várost végig nézzük. Fekvése egészen szép; nagy része egy kis földnyelvfélén fekszik, mely a tengerbe nyúlik és kikötőt képez, a honnan szép kilátás van. E város nem őrzött meg régi fényéből egyebet, csupán ó-kori amphitcátrumát és két régi görög templom romjait, melyeket a lakosok összeomlani hagytak; s azután, negyven vagy ötven év előtt a székesegyházat újra fölépítették s ma Görögország egyik legszebb modern templomának tartják, noha semmi figyelemreméltó nincs rajta és sem nagyságra, sem szépségre nem lehet azt az Önök Szent-Lőrincz templomához hasonlítani, stb. stb.

(Következik az utazás leírása és konstantinápolyi dolgok. De a levél végén még egy följegyzés van Rodostóról; úgymint:)

Még az örményekről kell egypár szót szólanom. Állítják, hogy Rodostóban megvan Krisztus Urunk keresztjének egyik szöge, a mely iránt különös tisztelettel viseltetnek; augusztus havának nem tudom hányadik napján tízezernél több örmény zarándokol mindenfelől oda, hogy e szent és drága ereklye tiszteletére ünnepet üljenek, stb. stb.

Pérából, 1733 márczius 26-ikán.

Tizenötödik levél.

. . . . . .

Épen az imént és a mióta eddig írtam levelemet,* gróf Kinnoul milord angol nagykövettel egy kis összetűzésem volt, a mi arra fog engem bírni, hogy szolgálatát legközelebb elhagyjam. Fő oka ennek ama mintegy 600 piaster, a mivel ő tartozik nekem és a mit nem tudtam tőle megkapni. Remélem azonban, hogy majd mégis meg fogja azt fizetni. Azután semmi sem tart itt többé vissza s czélom a legelső Marseille-be induló hajóval a keresztyén világba visszatérni; a mi azonban minden valószínűség szerint nem igen lesz a jövő január vége előtt lehetséges. Bevallom, igen szerencsésnek érzem magamat, hogy szüleimet és régi barátaimat viszont fogom láthatni, noha félek, hogy már megfeledkeztek rólam. De azzal hizelgek magamnak, hogy Ön nem fog ezek közé tartozni. A mint is legyen meggyőződve, hogy Ön azoknak egyike, a kiket a legnagyobb örömmel fogok viszontlátni, miután én egész éltemen át mindig a legőszintébb ragaszkodással voltam és leszek az Ön

igen alázatos és engedelmes szolgája
C. de Saussure.

Pérából, Konstantinápoly mellett, 1733 november 13-án.

(A második kötetnek vége.)

* V. ö. a föntebb VIII. sz. a. közölt levéllel.

HARMADIK KÖTET.

Első levél.

Uram!

Ön bizonyára nem gondolta, hogy még Törökországból kapjon levelet tőlem, miután legutóbbi levelemben jeleztem volt, hogy számításom szerint körülbelől mostanában hagyandom el az ottomán birodalmat. A mint is valósággal szándékom vala ama hajóra szállni, a mely néhány nap mulva indul Marseillebe. De ember tervez, Isten végez.

A múlt hónapban ugyanis újból elindultam Rodostóba, búcsút veendő ottani barátaimtól, a kik *Rákóczi* fejedelem szolgálatában állanak. Azonban ők nem elégedtek meg azzal, hogy igen szívesen láttak, hanem arra is rábeszéltek, hogy lépjek a fejedelem szolgálatába, mint udvari nemes. Egynehány napja már visszatértem Pérába, hogy itt némely ügyemet elintézzem s azután visszatérek Rodostóba, ahol letelepszem.

Valószínűleg hallott már Ön a fejedelemről, a ki régebben nagy feltünést keltett. De miután úgy látszik, hogy életének részleteiről nincs Ön tájékozva, az ő Fensége saját maga írta Emlékiratai alapján rövid kivonattal fogok Önnek szolgálni; ugyanis jelenleg kezeim között van azoknak egy példánya, melyet titkárainak egyike bízott reám.*

* *De Saussure jegyzete:* «Ezen Emlékiratokat (Mémoires) körülbelől négy évvel a fejedelem halála után Hágában 1739-ben kinyomatták. A mű czíme: *Magyarország forradalmainak története.* («Histoire des Revolutiones de Hongrie.») Hat kötet. Az első és részben a második kötet is Magyarországnak rövidre fogott története 1000-től 1700-ig. A második kötet második része, úgy a har-

M. TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

A *Rákóczi*-család egyike a magyar királyság legrégibb és legkiválóbb családjainak. Öröklési jogon több vármegyét, várost és nagyszámú várat, erődített kastélyt bírt; ezek között van *Tokaj* városa is és a Tokaj-Hegyallya, a melyen az oly kitünő, híres bor terem.

I. Rákóczi György római szent birodalmi herczeg volt és Erdély fejedelmévé 1631-ben választották. Tizenhét évig uralkodott. Fia *II. György* követte őt a trónon. De ennek a szerencse gyakori változásait kellett megélnie; fejedelemségéből többször előzték és letették, többször ismét visszatért uralkodói székébe, végül a törökökkel vívott egyik csatában esett el, a hol hősiesen harczolt és négy sebet kapott.

A mikor 1657-ben királylyá választatása érdekében Lengyelországba ment, fiát *I. Ferenczet* választották erdélyi fejedelemmé, noha még igen fiatal vala arra, hogy uralkodjék azon esetre, ha atyja nem találna visszatérni. Mellé kormányzóúl *Kemény Jánost* tevék. Ez azonban a saját érdekében oly ügyesen forgolódott, hogy *II. György* eleste után ő lett Erdélyben uralkodóvá. A *Rákócziak* eddig reformátusok voltak. De kevéssel II. György halála után fia római katholikussá lőn; a mi annyira nem tetszett az erdé-

madik és a negyedik kötet többrendbéli levelet, emlékiratot, utasítást és egyéb irományt tartalmaz, melyek egy részről a császár, más részről Rákóczi fejedelem és a magyarországi szövetkezett rendek között létesült fegyverszünetre és béketárgyalásokra vonatkoznak. Az ötödik, és a hatodik kötet eleje *Rákóczi fejedelem* saját Emlékiratait tartalmazza az utolsó magyarországi háborúról, 1703-tól végéig. Teljesen bizonyos, hogy ezen mű szerzője maga a fejedelem. Nemsokára azután, hogy e levelek írója az ő szolgálatába állott, néhány becsúszott helyesírási és irályhiba kijavítása végett ő Fensége általadá neki a kéziratot. Aztán a fejedelem, körülbelül egy évvel halála előtt (tehát még 1734-ben) egyik udvari nemesének (testőrkapitányának *Molitardnak*) ajándékozá azt. *József* herczeg, az elhúnytnak idősebbik fia ettől elkérte elolvasni, de a helyett, hogy a tulajdonosnak visszaadta volna, egy franczia abbénak (*Le Roux?*) a ki akkor kedvencze volt, adá és ez minden valószínűség szerint eladta, vagy eladatta annak a hágai könyvkiadónak (Néaulme), a ki azokat kinyomatta.

lyieknek, hogy Keményt nála jobban szerették. Rákóczi erre visszavonult magyarországi uradalmaira s nőül vevé Zrínyi Ilonát, gróf Zrínyi Péter nővérét *(leányát)*. Péter terve az vala, hogy a magyarokkal fegyvert fogasson jogaik visszaszerzésére a bécsi udvar ellen, a mely napról-napra fosztja meg őket azoktól. Czélzataiba beavatta sógorát (így!) Rákóczit is. De tervüket idejekorán fölfedezték. A grófot elfogták és *(Német-)Újhelyen Nádasdy* és *Frangepán* grófokkal együtt lefejezték. Rákóczi kiegyezett a bécsi udvarral anyja *(Báthory Zsófia fejedelemasszony)* révén, a ki a császár érdekeihez szitott. A feltétel pedig az volt, hogy családi váraiba császári hadakat fogad be és ezeket birtokai jövedelméből tartja el. Hátralévő napjait visszavonultan élte le és még 1676-ban meghalt, hátrahagyván két gyermeket: *Juliánna-Borbálát*, a kit későbben Aspremont-Reckheim gróf vevé nőül és *Ferencz-Lipótot. Ez az a fejedelem, a kinek jelenleg a szolgálatában állok.*

I. Ferencz halála után özvegye és gyermekei visszavonultak Munkács várába, az egyedülibe, a melybe az öreg fejedelemnőre Báthory Zsófiára, II. Rákóczi György özvegyére, való tekintetből nem helyeztek császári őrséget. Nemsokára ezután az öreg fejedelemasszony elhúnyt.

A híres gróf *Thököly Imre*, a magyar elégedetlenek feje, Rákóczi Ilonától elragadtatva, megkérte kezét s a bécsi udvar hozzájárulásával nőül vevé őt.

Ekkor ugyanis nem üldözték őt, mivel fegyverszünetet tartottak vele. E házassággal *Thököly* hatalmasabbá lőn, mint azelőtt vala, mert a dús Rákóczi-vagyon módot nyújtott neki, hogy a harczot a császár ellen ismét fölvegye. Thököly tanácsosai látván, hogy a fiatal Rákóczi herczeg, e hatalmas és dúsgazdag család egyedüli sarja és örököse, egyszer még mostohaatyja nagyravágyó terveinek akadálya lehet, elhatározták, hogy megszabadulnak tőle. Minden lehető fáradalomnak és kényelemhiánynak tették tehát ki a gyermeket, mindenüvé magukkal vivén őt *Thököly* táborába. Gyakran még a szükségeseket is nélkülözi vala, de erős természete a legsúlyosabb fáradalmaknak is ellenállván, el-

határozták, hogy megmérgezik. Szolgái egyikének *(Kőrössy Györgynek)* egy kastélyt igértek a hozzátartozó jószágokkal együtt, ha e bűnt végrehajtja; de volt benne annyi nemeslelkűség s hűség, hogy undok ajánlatukat felháborodva utasította vissza. Azonban Thököly a császáriaktól megveretvén és teljesen legyőzetvén, a harcz mezejét kénytelen volt elhagyni és *Munkács* várába zárkózott; de a melyet ismét elhagyott hogy a szövetségeseinek, a törököknek birtokában lévő Nagy-Váradra vonuljon. Mivel azonban volt oka attól tartani, hogy hűségét a török császár előtt gyanúba keverik: elhatározá hozzá kezesül küldeni Konstantinápolyba mostoha fiát, a fiatal Ferencz herczeget, a ki akkor még csak kilencz éves vala. Mindazáltal ezen elhatározás végrehajtását, melyre nézve már némi előkészületek is megtétettek, az anyai szeretet tiltakozása meghiusitá.*

A törökök és az elégedetlen magyarok nem bírván többé folytatni a háborút, a császáriak ostromolni kezdettek több várat, mely még emezek birtokában vala. Ostrom alá fogták Munkácsot is, a hol Rákócziné fejedelemasszony és két árvája volt bezárkózva. E nő hőshöz méltó bátorsággal közel két *(három!)* évig tartó ostromot állott ki, és csak akkor adta föl várát, a mikor már vele együtt ostromolt néhány főtisztje kényszerítette erre. A várfeladás egyik föltétele volt, hogy Magyarországnak bármely tetszés szerinti helyén, szabadon lakhatik és mint gyermekeinek törvényes gyámja vagyonukat, birtokaikat ezentúl is ő kezelendi. Mindazonáltal rövid idő mulva arra kényszerítették, hogy Bécsbe költözzék, s alighogy ott megérkezett, klastromba zárták őt és elvevén tőle gyermekei gyámságát, ezek gyámjául a császár Kollonics bíbornokot rendelé; e főpap Juliánna herczegkisasszonyt kolostorba, öcscsét Ferencz herczeget pedig *Prágába* küldötte a jezsuiták nevelése alá. Ott öt

* Ezen és számos alábbi adat nem az Emlékiratokból, hanem Rákóczi *Confessióiból* van kivonva; bizonyos tehát, hogy ennek kézirata is rendelkezésére állott Saussure-nek, a mint alább érinti is ezt.

évig maradt, fejedelmi rangját megillető minden megkülönböztetés nélkül, egyszerű magánember módjára. Az érseknek czélja volt ugyanis reábirni úgy az egyiket, mint a másikat, hogy egyházi rendbe lépjen, valószínűleg azért, mert a Rákóczi-ház Magyarország szabadságáért mindig lelkesedett, de meg azért is, hogy így annak óriási birtokait az egyháznak juttathassa. Ebben a reményben utasított vissza a bíboros érsek több herczeget és főurat, a kik Juliánnát nőül kérték. Azonban Aspremont-Reckheim gróf Felső-Magyarország főhadparancsnoka, Kollonics bíbornok távollétét, a mikor ez VIII. Sándor pápa megválasztására Rómába utazott, felhasználván, a császártól kieszközlé magának az engedélyt a herczegkisasszony nőül vételére.

E házasság hívá elő *Ferencz* herczeget az iskolákból, a hol eddig tartózkodik vala. Sógora az őrgróf ugyanis rendeletet eszközölt ki a császártól, melynél fogva Prágából visszatérhetett Bécsbe, a hol születésének megfelelő udvartartást kapott. A bíbornok a herczeg és a herczegnő sorsának ilyetén megváltozását kimondhatatlan sajnálattal látta és azt követelé, hogy az ifjú herczeg meghatalmazást adjon neki birtokai további kezelésére; sőt kényszeríteni akará őt, hogy három nap mulva térjen vissza Prágába. De a fejedelemfiú, mivel akkor már nagykorú vala, az érsek gyámságát megköszönvén, tulajdonába vette birtokait. Mindamellett sok kellemetlenséget és megbántást kellett még ezután is eltürnie a nagyhatalmú bíbornok részéről, a ki különféle titkos rugókat hozván működésbe, a császárral oly rendeletet adatott ki, mely a herczeget hosszabb utazásra küldötte, remélvén, hogy azalatt a herczeg jószágainak kezelését ő reá ruházzák. Azonban a fiatal fejedelem elutazásakor megbízást adott nővérének s Batthyányi *(Ádám)* grófnak, hogy távollétének ideje alatt javait ők kezeljék.

Ez abban az időben történt, a mikor a bécsi udvar politikai okokból visszaadta Thököly grófnak feleségét a fejedelemasszonyt, cserében a hadifogoly Heisler tábornokért. Ezzel a fejedelemnő elhagyván az Orsolya-szüzek zárdáját, a melyben Bécsbe érkezése napjától kezdve fogva tartatott,

elutazott urához Törökországba. Miután a törökök a császáriakkal 1699-ben a *karlóczai* békét megkötötték, Thököly gróf és felesége kénytelenek valának Konstantinápolyba menekülni, hol* a fejedelemasszony 1703 február 10-én elhúnyt.

Az ifjú *Rákóczi* herczeg csak egy évig maradt Olaszországban. Kevés idővel azután, hogy Bécsbe visszatért, ajánlották neki: vegye nőül *Sarolta-Amália Hessen-Rheinfels-i herczegnőt.* Ennek meglátására Bécsből Kölnbe utazott, hol a herczegkisasszony atyjával, az *uralkodó fejedelemmel* (Landgraf) tartózkodik vala.

Ez útját Rákóczi herczeg azon ürügy mellett tevé, mintha a Rajna mellett táborozó császári hadsereget látogatná s szemlélné meg. A házasságot csakhamar elhatározván, az Kölnben 1694 szeptember 25-én meg is köttetett. E miatt azonban a bécsi udvar olyannyira felingerült, hogy a császár a fiatal férjet bécsi házában fogva tartatta; sőt még pörbe is akarták fogni, azon ürügy alatt, hogy a császár engedélye nélkül nem volt volna szabad megnősülnie, mivel ő Felségének gyámsága alatt áll. Mindazáltal ez a kis zivatar csakhamar eloszlott és meghozá az ifjú fejedelemnek nek a nagykorúsítási nyíltlevelet.

Rákóczi tehát — most már úgy a császári kijelentés, mint házassága következtében is a maga ura, — Magyarországba utazott, a nélkül, hogy ezt valaki ellenezhette volna. Egy darabig elég békésen élt birtokain, de mindig vigyáznia kellett, hogy törbe ne essék, sőt több ilyen kivetett tört kellett elkerülnie. Mindent elkövettek például arra, hogy a Törökországba menekült édesanyjával való titkos levelezéssel vádolhassák.

Egy Tokaji Ferencz nevű ember élére állván bizonyos számú tolvajnak és összeszedett parasztnak, megostromolták s meglepéssel bevették *Tokaj* és *Patak* várát, melynek német őrségét kardélre hányták. E fölkelők feje, a ki a Thököly fejedelem ezredese czímet vevé föl, ezen elért sike-

* Vagyis Izmidben.

rektől elkapatva, mindenüvé felhívásokat küldött szét, a melyekben felszólítá a vármegyék nemességét, hogy álljanak melléje; mivel azonban e féle és e fajta emberekhez csatlakozni senki sem akart: elhatározták, hogy a fiatal Rákóczi fejedelmet — a ki akkor szerencsi birtokán tartózkodott — elragadják és élükre állani kényszerítik. De a herczeg megsejté czéljukat és nagy elővigyázattal visszautazott Bécsbe. A fölkelőket azután megverték és szétszórták. Elfogván vezérüket is, Bécsbe küldötték, a hol kivégezték.

Rákóczi herczeget ezen ügyben tanusított óvatos és okos viselkedése daczára is gyanúba vették az udvarnál, azzal vádolván őt, hogy része volt e fölkelésben; s megtorlási terveken gondolkodtak ellene, oly időben: mikor ő a legszorgalmasabban udvarolt a császárnál. Tudomására jutott, hogy jószágain a német csapatok nagy pusztításokat visznek végbe, engedélyt kért tehát a császári felségtől arra, hogy visszautazhassék Magyarországba, azzal hizelkedvén magának, hogy személyes jelenléte véget vetend a zavaroknak. Azonban nemsokáig időzött odahaza, már is értesült, hogy le akarják tartóztatni. Sietve visszatért Bécsbe, meggyőződvén, hogy hazájában nem lesz nyugta. Hűsége zálogául felajánlotta tehát a császárnak magyarországi összes örökségét, az ausztriai ház örökös tartományai valamelyikében fekvő egyenértékű birtokokért cserében. De ajánlatát visszautasították, talán azért, mert elfogatása már ekkor elhatározott dolog volt, a mint kevéssel utóbb ez valóban be is következett.

Íme, elbeszélése azon eseményeknek, a melyek a fejedelem Emlékirataiban foglaltatnak, vagy a melyeket a levélíró *(De Saussure)* úgy tőle, mint *Csáky* gróftól hallott. A herczeg akkor nem soká maradt Bécsben; birtokai egyikére vonult vissza, a hol nejét, a fejedelemnőt hagyá. Ott egy ízben a környékbeli főuraknak és nemesembereknek nagy ebédet adott. Ezek a társalgás folyamán elbeszélték, hogy a német csapatok mily zsarolásokat s igazságtalanságokat követnek el a szegény magyarokon s mennyire lenyügözi őket a bécsi udvar, nem tisztelvén előjogaikat és igazukat;

annyira, hogy a helyett, hogy szabad nép volnának, mint régenten, súlyos rabszolgaságban nyögnek; ez volt az oka annak, hogy annyiszor fegyvert fogtak a nehéz iga lerázására, melyet rájuk raktak. De ezzel csak mind elviselhetetlenebbé tették sorsukat s magukra vonták a bécsi udvar boszúállását és kegyetlenségét.

Tanúja ennek az eperjesi vértörvényszék 1687-ben, a mikor az egész országban az azelőtt egy évvel kihirdetett általános amnystia, a törvény és igazság ellenére — vérpadon, hóhér keze által vesztettek el hetvennél több magyar főurat és nemest, azért mert (valaha!) Thökölyt szolgálták. — Rákóczi herczeg és a vendégekül látott urak együtt tanácskoztak azon módokról: miként lehetne a császárt arra birni, hogy a magyarok terhén könnyítsen és ama jogok néhányát, melyektől megfosztattak, vissza adná.

Miután pedig a bécsi udvarnak Magyarországon végtelen sok kéme van: az udvar csakhamar értesült az ebédről, a mit a fejedelem adott és mindarról, a miket ott tárgyaltak. Ekkor a császári udvarnál végképen elhatározták, hogy Rákóczit elfogatják.

Íme néhány szóban előadva az a látszólagos kifogás, a melylyel éltek és hogy miként történtek a dolgok:

Egy *Longueval* nevű franczia tiszt, ki az Eperjesen állomásozó *Badeni Lajos* herczeg ezredében hadnagy vala, gyakorta udvarolt Rákóczi fejedelemnél, a mikor ez *sárosi* kastélyában tartózkodott, mely e várostól csak ¾ mérföldnyire esik. A herczeg mindig szívesen fogadta s kitüntetésekkel halmozá el őt, mivel a tiszt szellemes és olvasott ember vala; sok volt benne ama vonzó és kedves illemességből, mely annyira ismeretes a francziák, de oly kevéssé ismert a magyarok s még sok más nemzet előtt. Miután *Longueval* egy ideig Magyarországban katonáskodott volna, szabadságot nyert, azon szín alatt, hogy hazautazik. Bécsbe érve, magánkihallgatást kért a császártól, a kinek átadá Rákóczi fejedelem és más magyar főurak leveleit, melyek *XIV. Lajoshoz* és minisztereihez valának intézve, s a melyekben kérték a királyt: kedvezzen nekik a Magyarországon

támasztani szándékolt fölkelés ügyében; úgy több megbízást is fedett föl, a mikről azt állitá, hogy azokat csak szóbelileg közölték volt vele. A császár *Longuevalt* elfogatta és bezáratta, hogy Rákóczi és társai ellen mint föladó és tanú szerepelhessen.

Solari tábornokot azonnal Eperjesre küldötték a herczeg elfogatására; azonban ezt ő nem akará saját maga végrehajtani, mivel anyjának, az öreg fejedelemasszonynak a múlt időkből nagy lekötelezettje volt; két kapitányt küldött tehát *Sárosra* egy zászlóalja katonasággal. Ezek késő éjjel érkezvén oda, a kastélyt először körülfogták; azután felmenvén a lakosztályokba egy szakasz gránátossal, puskavégre tüzött szuronynyal, az ajtókat betörték és egészen addig a szobáig hatoltak, a hol a herczeg nejével aludt, a ki ekkor beteg, hatodik hónapja várandós volt. A két kapitány, — egyik kezükben karddal, a másikban pisztolylyal, míg katonáik az ágy felé irányozva fegyvereiket, kijelentették, hogy ők a császár nevében a herczeget ezennel elfogják. Kényszerítették őt, hogy tüstént keljen és öltözködjék föl; azonban mégis voltak annyi illedelemmel hozzá: megengedték, hogy a saját hintaján utazhassék. Így vitték be aztán mint foglyot Eperjesre 1701 április elején, *(közepén)*. Miután néhány hétig e városban tartatott fogva: *Solari* tábornok parancsot kapott, hogy kísértesse őt Bécsbe. Mikor e székvárostól már csak egy napi járásnyira valának: a tábornok újabb parancsot vőn, hogy foglyát ne Bécsbe, de Német-Újhelybe vitesse, a hol is piszkos, sötét börtönbe zárták a herczeget.

Azon éjjel, a mikor őt Sároson elfogták, báró Szirmayt, báró Vayt és másokat is szintén elfogtak. Gróf Bercsényi szerencsésebb volt; ő elmenekülvén üldözői elől, Lengyelországba szökött. Rákóczi elfogatása után kevés idővel a herczegnő Bécsbe utazott, hogy férje kiszabadításán munkálkodjék, de a helyett, hogy kéréseit meghallgatták volna, felügyelet alá vették és nem volt szabad elhagynia a várost.

A bécsi udvar már rég szerette volna elfogatni Rákóczi herczeget azon aggodalmai miatt, a miket iránta táplált, de

a mik inkább amaz elbánáson alapultak, a melyben őt és őseit részesítették, mintsem azon, mint hogyha ő valami jelét adta volna engesztelhetetlenségének. A császári tanács ugyanis jól emlékezett amaz igazságtalan háborúkra, a melyeket I. Rákóczi György és fia II. György ellen fölidézett; I. Ferencz várainak, birtokainak jogtalan elfoglalására; Zrínyi és Frangepán grófoknak, a herczeg anyai nagybátyjainak vérpadon kivégeztetésére s arra az élethosszig tartó börtönre, melyre gróf Zrínyi *(Péter)* fiát nagyon igazságtalanul ítélte: jól emlékezett a muukácsi capitulatió megsértésére, e három hatalmas család majd minden javainak elkobzására, — mely három család úgyszólván összpontosult II. Ferencz herczeg személyében. Visszaemlékezett végül arra is, hogy e herczeget mélyen a rangján alúli módon neveltették és hogy ifjúsága idején mindazoktól az előnyöktől megfosztották, a melyeket élveznie kellett volna. Nem tudta tehát a bécsi udvar elhinni, hogy ennyi sérelem, ennyi igazságtalanság, párosulva annak a nagy elnyomatásnak tudatával, a melyben Magyarország sínylődött, az Ausztriai Ház elleni mély gyűlölet és bosszúállás érzetét be ne ojtotta volna az ifjú herczeg lelkébe.

Ime ezen okok érlelték meg a császári udvarban azt a perfid cselszövést, hogy őt elfogassák és elveszejtsék. Ismétlem: perfid cselszövés, mert erős meggyőződésem, hogy ő nagyon ártatlan volt *Longueval* vádjaiban és hogy mindez csak ürügyül kieszelt színjáték vala az ő elvesztésére. Erről Önt meggyőzendik a következő megjegyzések: úgymint 1. E vádakkal szemben a fejedelem igen ártatlannak mondja magát több munkájában; legkivált abban, melyet *Általános Vallomásai*-nak (a *Confessions)* nevez.* 2. De tegyük fel, hogy a herczeg és a magyar főurak a vádat megközelítő valamelyes dolgot terveztek volna; hát

* Különálló és titkos műve, melyben őszintén kifejti ama különös kegyeket, a melyekben az Isten őt részesítette; s hasonlóképen azon alkalmakat is, a mikor Őt leginkább megbánthatta. *(De Saussure jegyzete.)*

vajjon idegenre, sőt épen a császár egyik tisztjére bízták volna-e annak kivitelét? Oly emberre, a kit, hogy úgy mondjam, csak pár nap óta ismertek? És ha mégis ezt tették volna: hol lett volna akkor elővigyázatosságuk, sőt józan eszük? 3. Mikor Longuevalt Bécsben elfogták, erre a herczeget nővére Aspremont grófné előzőleg figyelmeztette. Hát, ha csak gyaníthatta volna is, hogy ezen esemény olyan közelről érdekli, könnyen kiszökhetett volna Lengyelországba, miután ennek határaitól csak nyolcz mérföldnyire tartózkodék. 4. De *Solari* tábornoknak Eperjesre érkeztéről is idejekorán értesült arra, hogy — ha akar — elmenekülhessen, mindazonáltal azt hivén, hogy fedezi őt ártatlansága, otthon maradt nyugodtan. 5. Mikor *Longuevalt* szembesítés végett a herczeg börtönébe vezették: e nyomorult megérkeztekor elsápadt és a midőn a szokásos esküt le kellett volna tennie, a herczeg határozott hangon azt mondá neki, hogy megbocsátja hálátlanságát és hamis vádjait, azonban figyelmezteti, hogy a lelkét ne veszítse el hamis esküvéssel és ne tartsa fönn vallomását, mely nem tartalmaz mást notórius hazugságoknál. Longueval erre oly zavarttá és némává lőn, hogy hosszú ideig föl sem bírta a száját nyitni, sem magához nem térhetett. 6. Azokat az állítólagos leveleket, melyeket a franczia király és ministerei számára kézhez adni *Longuevalnak* átadtak, sem a herczegnek, sem senki másnak meg nem mutatták. 7. Végre, mikor a herczeg elmeneküle börtönéből, nemcsak *Longuevalt* bocsátották szabadon, hanem a többieket is, a kiket vádolt és a kiket a herczeggel együtt elfogtak; sőt közülök báró *Szirmayt* és *Okolicsányit* később a bécsi udvarnál igen fontos *(békebiztosi)* feladatra alkalmazták. Ugy látszik, Uram, mindezek eléggé nyomós okok arra nézve, hogy meg legyünk győződve a fejedelem ártatlanságáról. A herczeg az alatt a hét hónap alatt, a míg fogva volt, a császárnak három levelet írt, melyekben tiltakozott az ellen, hogy bármi formában is vétkes lenne azokban, a mikkel vádolják és kéri, hogy a magyar királyság törvényeinek megfelelő bíróság elé állíttassék; mindazáltal elitélésére a bécsi udvar Ausztria kü-

lönböző törvényszékeiről delegált bírákat, a nélkül, hogy közöttük csak egy magyar is volt volna, a mi nyilván mutatja, hogy vesztét már előre elhatározták volt.

Leyman (Lehman) kapitány, a ki a fejedelem őrizetére rendelt dragonyos századot vezényelé, annak szomorú helyzetétől meghatva, fölajánlotta segítségét megmentésére. A herczeg az ajánlatot elfogadta s mondják, hogy 500 aranynyal meg is jutalmazá. Több terv megbeszélése után a következőben állapodtak meg: 1701 november 7-ikén este, a mikor az esthomály kezdődik, a kapitány a herczeg börtönajtaja előtt álló őrnek parancsot ad: hozzon világot s ő majd addig helyettesíti. A herczeg a dragonyos távollétét felhasználva börtönéből átment a kapitány szobájába, a mely onnan négy lépésnyire volt és ott Leymannak a testvérét találta, ki a *Montecuccoli*-ezredben trombitás vala; és a ki a fejedelmet egy ezen ezredbeli lovas egyenruhájába öltöztetvén, zabos-zsákot tesz a vállára és minden őrszem és kapuőr előtt elvezeti egy szegény asszony házához, a hol lovat adtak alája. Ily álöltözetben távozott Rákóczi a városból épp abban a pillanatban, a mikor a kapukat zárták. A külvárosban három jól fölfegyverzett híve várta már türelmetlenül. Útjokat Győrnek vették; átkeltek a Dunán és végre a lengyel határt szerencsésen elérék.

A mint a bécsi udvar a herczeg elszökéséről értesült, e fölötti haragját, vagyis inkább dühét azzal mutatta ki, hogy Rákócziné fejedelemasszonyt, a kinek börtöne eddig a székvárosban vala; onnan *Tuln*-ba vitetvén, apácza-kolostorba záratta; sőt fiait is, a két kis herczeget — kik közül az ifjabbik még csak egynehány hónapos volt — szintén fogságba vetették és a győri püspök udvarmesterére *(Bazáti nevűre)* bízták, hogy jóval rangjukon alól nevelje őket. A fejedelmi párnak minden szolgáját is börtönbe vetették. November 29-én pedig falragaszokon hirdették ki Bécsben, hogy *Rákóczi Ferencz* herczeg szökevény, és a ki őt élve szolgáltatja a császár tisztjeinek kezei közé, az tízezer forintot, a ki pedig a fejét hozza, hatezer forintot kap. Egy papi embert, a ki tőle levelet kapott, mióta Lengyelországba me-

nekült, életfogytiglani börtönre vetettek. A *győri* póstamestert is bebörtönözték, mivel a herczegnek, a kit nem ismert, póstalovakat adott. Rövid idő mulva azt is fölfedezték, hogy a fejedelem szökését *Leyman* kapitány segítette elő, elfogták tehát és arra itélték, hogy jobb kezének levágatása után feje vétessék s fölnégyelt teste a főbb országutak mellett négy oszlopra szegeztessék ki. Hadnagyának — ki mulasztásban találtatott vétkesnek — a kardját hóhér törte ketté, hat évi börtönre itéltetett és azután örökre számüzetett a császárság területéről. A herczeg pörét is letárgyalták; őt mint felségsértőt: fejvesztésre és összes javainak elkobzására itélték. Jogtalan itélet, melyet csak a jószágain hajthattak végre.

Maga a herczeg szerencsésen megérkezett Lengyelországba és ott Varsóba ment. Tudomására jutott, hogy *Ágost* király *Bercsényi* grófot jól fogadá és megélhetésére Lithvániában birtokot ajándékozott neki. De mire a herczeg Varsóba érkezett, úgy találá, hogy a dolgok igen megváltoztak. A császár lengyelországi követe ugyanis időközben Ágost királyt rávette, hogy Bercsényit szolgáltassa ki. A gróf csak csudához hasonló módon, elfogni akarójának megölésével menekült ki e veszedelemből, rövid idő óta a franczia lazarista missionariusoknál, ezek kolostorában rejtőzött. A fejedelem itt találkozott először Bercsényivel; *Du Héron* őrgróf, a franczia követ, vevé őket pártfogásába s hogy nagyobb biztosságban legyenek: átköltözteté Minsk várába, mely Mecsinsky Starosta tulajdona volt, a ki melegen szított Francziaország érdekeihez s nagy barátság fűzé őt *Du Héron* marquishoz. Majd itt is a fölfedeztetés veszedelme fenyegetvén őket, oly titokban, a mint csak lehetett, Kis-Oroszországba menekültek, a belzi palatinus (*Sieniawski*) birtokára, a ki Rákóczi herczegnek a Báthoryak révén rokona és a franczia követnek, *Du Héron* utódának *Bonac* marquisnak jóbarátja volt. Ez XIV. Lajostól oly utasítást kapott, hogy a magyar bujdosó urakat vegye pártfogásába és a herczegnek évi tizenkétezer livre s Bercsényi grófnak évi nyolczezer livre segélyt utalványozzon. E főurak azután

majdnem két évi lengyelországi tartózkodásuk alatt, a bécsi udvar megbizottjai részéről különféle orvgyilkossági és elfogatási veszedelmeknek valának kitéve.

És itt kezdődnek «*Magyarország legutóbbi háborúinak Emlékiratai*». Bizonyos, hogy ezeknek szerzője maga Rákóczi Ferencz fejedelem. Irályán, a mely kissé kemény, meglátszik, hogy nem franczia írta. Azok, a kik javították, ama változtatásokat, a melyeket szerettek volna, nem merték megtenni. Különben azt hiszem, elég sok, ha egy fejedelem, ki csak néhány évet töltött Francziaországban, képes francziául megfogalmazni és megírni több munkát olyan jól, a mint azt ő tette. Mémoirejai eléggé eredeti fejezettel kezdődnek. Ez az «Örök Igazsághoz» intézett ajánlólevél. Kenetteljes, buzgó vallásos érzelmekkel telt. Egy helyütt így szól: Nem félek attól, őszintén kijelentem Te előtted, óh Örök Igazság, a kinek ajánlom ezen Emlékirataimat, hogy egyedül a szabadság szeretete és az a vágy, hogy szeretett Hazámat az idegen járom alól fölszabadítsam, volt minden cselekedetemnek rugója. Nem hevített a bosszúállás vágya, sem a nagyravágyás, hogy országot szerezzek magamnak, sem pedig a kormányzásra törekvés; hanem csupán az a puszta dicsőség, hogy Hazám iránti kötelességemnek eleget tegyek; és a világi becsület, melynek forrása a természetes nagylelkűségben rejlik — irántad óh Istenem! vétkesen forrong vala bennem a mennyiben e különféle indokok hatottak reám stb.

Tehát a herczeg egyedül oly czélból, hogy hazája sorsának könnyítésén fáradjon, a mely a legnehezebb és legzsarnokibb iga alatt nyögött és a melyet napról-napra fosztottak meg kiváltságaitól és legérvényesebb ősi jogaitól — terjesztette a franczia követ elé különféle terveit: kezdene Francziaország a magyar földön háborút, a mely ő neki is előnyére szolgálna, miután a császárral harczba keveredett. De Rákóczi e tervei Versaillesben még nem találtak kedvező fogadtatásra. Egyelőre megelégedtek azzal, hogy némi évdíjat utalványoztanak ki a részükre, mint följebb említém.

A magyarok nyomora azonban napról-napra növekedik vala azon vasszigor, sőt mondhatjuk, azon kegyetlenség következtében, a melylyel a bécsi udvar tisztjei az adókat és túlköveteléseket hajtották rajtok. Az udvar továbbá kiadá a parancsot 12 ezer magyar ujoncz összetoborzására, hogy azokat az olasz harczterekre küldhesse. Ezt az ujonczozást rendkívüli szigorral vitték véghez s a ki beállni nem akart, azt váltságdíjjal sarczolták meg. Sok szegény legény, különösen a fejedelem munkácsi herczegségéből, nem bírván ki e zsarnokoskodást, a Magyar- és Lengyelország közötti hegyekbe menekült vala. Ezek követeket küldöttek a herczeghez, a kit csak nagy nehezen bírtak föltalálni a belzi palatinus egyik birtokán, Brzezán várában. Azon könyörögtek neki: álljon élükre, biztosítván őt arról, hogy a mint közhírré lesz hazájába visszatérése, — úgy a nemesség és a nép legnagyobb része tüstént fegyvert fog és pártjára áll. A herczeg ez alkalommal megelégedett azzal, hogy két bizalmas emberét küldé el haza, a mondottak igaz voltának megtudására; a kik is biztosítsák az elégedetleneket a fejedelem pártfogásáról; küldött nekik továbbá egynéhány zászlót és jelvényt is, de azzal a parancscsal, hogy újabb rendelete nélkül azokat ki ne bontsák. A herczeg egyidejűleg *Bercsényi* grófot *Bonac* marquishoz küldé, oly czélból, hogy ennek tudomására juttassa a magyar határszélen történteket és a fölkelés szervezésére némi pénzsegélyt kérjen tőle.

A fejedelem rövid idő múlva megtudta, hogy a mint Magyarországon híre futott annak, hogy ő hajlandó hazájába visszatérni rendes csapatok élén, a melyeket lengyel főurak akarnak rendelkezésére bocsátani, — mely hír terjesztéséről küldöttei ugyancsak gondoskodtak, — tüstént nagyszámú elégedetlen ragadott fegyvert és csatlakozott a fölkelőkhöz; mire ezek e küldött zászlókat kibontották és pusztítgatják ama nemesek birtokait, a kikről azt hitték, hogy a bécsi udvarhoz szítanak. De értesült arról is, hogy *Károlyi gróf* több helyőrségből összevont csapattal *Dolhánál* a fosztogatókra tört és azokat szétszórván, a hegyekbe menekülésre kényszerítette. E hírek arra bírták a herczeget,

hogy siettesse Magyarországba indulását. Nem akará ugyanis kitenni a kétségbeesésnek ama szegény embereket, kik az ő érdekében ragadtak fegyvert és a hegyek közé bujdostak s a kiknek számát a hír 5000-re emelte. Igen nagy volt azonban meglepetése, a mikor megindulván, a határnál csak háromszáz fölkelőt talált karddal, rossz puskákkal és hasonló számút botokkal és kaszákkal fölfegyverkezve. Már vissza is akart térni, mert jól tudja vala, hogy ily gyülevész csapattal, a mely csak parasztokból s néhány menekült rablóból álla, semmihez sem kezdhet; azonban szándokát végbe nem viheté arra kényszeríttetvén, hogy élükön maradjon. Néhány napot azzal töltött tehát, hogy tiszteket válogatott közülök azokból, a kiket erre képeseknek vélt, hogy a katonai fegyelemről némi fogalmat adjon nekik és rábírja őket arra, hogy magokat a hadcsapatoknál annyira szükséges engedelmességnek alávessék. Azután alászállt *Munkács* síkjaira. 1703 június havának elején *(közepén)* történt vala az, hogy kisded csapatával Magyarországba visszatért. Mihelyt beérkezett munkácsi herczegségébe, tömegesen tódulának hozzá jobbágyai mindenféle élelmiszert hozván magukkal; sőt nagy részük mellette is maradt, kicsiny seregét szaporítván, úgy hogy ez néhány nap alatt 3000 emberre növekedék, a melynek legnagyobb része azonban csak fustélyokkal és kaszákkal vala fölfegyverezve, de csatlakozott hozzá körülbelül 300 jól fölszerelt és jól fölfegyverzett reguláris lovas katona is. A hír azonban, a mely mindent megnagyobbít, négyszer annyira tette serege számát.

Ezalatt gróf Károlyi a császári udvar megnyugtatására Bécsbe utazott és jelenté, hogy ő az elégedetlenek csapatját teljesen megverte és szétszórta, s elhozván, bemutatta a *Dolhánál* nyert öt zászlót Mire az udvar a magyarországi elégedetlenek leverése iránt annyira megnyugodott, hogy a *Montecuccoli* vasas ezredet, ámbár a várak őrségein kívül egész Felső-Magyarországon ez volt az egyetlen rendes lovas ezred, Olaszországba rendelé. Rákóczi kis csapatával elfoglalá Munkács városát, a hol néhány napig azzal a czélzattal időzött, hogy a hasonnevű, természeti fekvésénél

fogva rendkívül erős várat meglepje; de a *Montecuccoli* ezred visszafordult útjáról s *Munkács* alá nyomult, oly időben, a mikor jó messzire hitték onnan lenni. Erre a városban ezen ezred két százada és a fejedelem csapatainak egy része között elég heves ütközet fejlett ki. Jól tudta ő, hogy kicsiny, majdnem fegyvertelen serege a körülbelül 1200 főből álló jól fölszerelt és fölfegyverzett vasas ezrednek nem birhat ellentállani, — czélszerűnek vélte tehát visszavonulni, annyival inkább, mivel az ellenség bent akarta őket égetni a városban, s már több házat — többnyire szalmafedelű faépületeket — felgyujtott. Rákóczi pedig seregével átkelt a *Latorczán* egy gázlón, a melyet az ellenség nem ismert s szerencsésen elérte a szőlőket, majd a hegyeket, a nélkül, hogy az ellenség üldözhette volna. A herczeg ez alkalommal elveszitette a podgyászát, mely azonban akkor csak két kis kézi-bőröndből állott.

Néhány nappal ez ütközet után a Lengyelországgal határos hegyekben, a hová a fejedelem visszavonula, jól fölszerelt és jól fölfegyverzett nagy magyar lovascsapat csatlakozott hozzája s Bercsényi gróf is megérkezett hat század dragonyossal és gyalogossal, a melyeket *Wisniowecky* herczeg és a kiewi palatinus *(Potoczky)* kölcsönöztek neki. Azonkívül még 30 ezer livret is hozott, a mit a franczia követ *Bonac* marquis küldött némi hadi költségül. A fejedelem e pénz egy részével katonái egy havi zsoldját fizette ki, a kik az érkezett segitségtől és a kapott pénztől nekibátorodva arra kérték őt: keljen át a *Tiszán* s szálljon az alföldre és pedig annyival inkább, mert az e folyón túli lakosság titkos követeket küldött e czélból hozzá. Megindulván, *Tisza-Becs* faluhoz közel értek, megtudták, hogy a *Montecuccoli*-ezred egy része a szatmári helyőrséggel és e vármegye fölkelt nemességének nagy részével ott táborozik és sánczokat emeltek a fölkelőknek a folyón való átkelése meggátlására. A fejedelem ezen ellenséget bátran megtámadá gyalogsága legjobb részével s a magyar lovassággal. Azok a lovasok, a kik munkácsi veresége után csatlakoztak hozzája, csudákat mivelének. Bevevé a révsánczo-

kat és megverte a császáriakat. Számos foglyot ejtett, kik aztán hozzápártolának. Mások a heves rohamtól szoríttatva, a folyóba vetették magukat és sokan odafúltak; ismét mások úgy menekülének, a mint tudtak. Midőn a fejedelem így urává lőn a révnek, összeszedette az összes található hajókat s ezeken s néhány tutajon általkelt seregével a *Tiszán.*

Attól fogva, hogy túl volt a folyón, a föld népe minden felől nagy számmal csatlakozott hozzája; úgy hogy kis serege már néhány nap múlva 8000 emberből álló hadtestté növekedett vala, melynek, igaz, a nagy része igen rosszúl volt fegyverezve. Ezen fölül Nagy-Várad vidékének lakói egyszerre fegyvert ragadának mellette, egy odavaló nemes, *(Bóné András)* vezérlete alatt. Ezeknek lovassága körülbelül 4000, gyalogságuk pedig 3000 főre rúgott. Azonban Várad-Olaszi rácz lakossága és maga Nagy-Várad katonai őrsége meglepvén őket, csakhamar szétszórattak. A fejedelem gróf Bercsényit küldé segítségükre, a ki is a szétrebbenteket pár nap alatt egybegyűjtötte és 3000 lovasból álló csapattestet alakítván belőlük, Rákóczi táborába vezette. Ezeket már inkább lehetett katonáknak nevezni, mint a fölkelők egyéb csapatait, mivel nagyobb részük jól vala fölszerelve s fegyverezve és mert már azelőtt a törökök elleni harczokban szolgáltak.

Miután a fejedelem hadserege ily számottevőleg megerősödött, körülzárá a *kállai* várat, a hol csak egy hadnagy feküdt 40 német gyaloggal és helybeli magyar hajdúsággal.

E négy bástyával erősített várdát elég nehéz lesz vala bevenni, mert a fejedelemnek nem volt ágyúja. Az erődnek néhány házát tehát belövöldözött tüzes nyilakkal meggyújtatta, a mi a vele érző lakosokat annyira megfélemlíté, hogy a hadnagyot a vár föladására kényszerítették. Mire ez 40 németjével maga is a fejedelem csapataihoz pártolt. A várban négy (*11*) kis tábori ágyút találtak és ez vala akkor egész tüzérsége. Kálló elfoglalása után a hét hajdúváros is a fejedelemhez állott s a hűségesküt letette.

Az Illosvay testvérek *(Imre* és *Bálint)* két nemes úr, ki a fejedelemhez csatlakozott, a Máramaros vármegyei Huszt várát meglepték s elfoglalták; a parancsnokot védekezés közben megölvén, a várőrség Rákóczi hadaihoz pártolt. Erre a vármegye egész nemessége ugyanezt cselekedte, a hűségesküt letevé. Most a fejedelem legjobb csapataiból erős különítményt válogatott össze, a mely igen rövid idő alatt és a nélkül, hogy várták volna, Várad-Olaszi alatt a ráczoknak, a magyarok ez esküdt ellenségeinek főfészke alatt termett, a kik is igen ragaszkodnak a németekhez. E különítmény *(Bercsényi gróf vezérlete alatt)* meglepte és bevette Olaszit, s minden ott talált *ráczot* kardélre hányt. Mire az egész vidék lakosai felszabadulván, mind a fejedelem hűségére állottak. Azután egy más csapattest elfoglalá *Somlyó (Szilágy-Somlyó)* várát negyven német lovasból álló őrségével.

Klekesperg (Glöckelsperg) császári tábornok kinyomula Erdélyből 500 lovassal oly czélból, hogy a fejedelem előmenetelének gátat vessen, de a mikor megtudta, hogy a magyarok sokkal nagyobb erővel vannak, semhogy ő kis csapatával megtámadhassa őket: *Szatmárba* zárkózott, mely őrséggel és hadiszerekkel jól ellátott vár vala. A fejedelem erre attól tartván, hogy a nevezett tábornok talán a Munkácsnál táborozó *Montecuccoli*-ezreddel akar egyesülni, egész seregével Szatmár vára alá vonult, hogy ezen egyesülést megakadályozza. Útközben elfoglalta *Nagy-Károly* várát, a hol *Károlyi* grófné lakott, a kinek a férje nem érkezett vissza Bécsből. *Szabolcs* vármegye nemessége zászlók alatt vonult be a fejedelem táborába. A máramarosiak is körülbelül 4000 gyalogossal és 800 lovassal szaporították hadait. *Sennyey István* báró tárkányi kastélyában körülzáratva capitulált és szintén a táborba szállt. Ez a főúr régi hadi tiszt *(ezredes)* volt, a ki a törökök elleni harczokban sokat szolgálván, elég jól értett mesterségéhez és buzgó hazafi vala. A fejedelem nagyon örült e kitűnő gyarapodásnak és egyik alvezérévé tette meg *Sennyey*-t. A *Montecuccoli*-ezred elhagyta *Munkácsot* s *Tokaj* alá nyomult. A fejedelem most attól tartott, hogy átkel a *Tiszán* és betör azon vármegyékbe, a

melyek már az ő hűségére hajoltak. Ennek megfigyelésére kiküldötte tehát serege egy részével Bercsényit, a ki mikor *Tokaj* környékére érkezett, megtudá, hogy a *Montecuccoli*-ezred már Kassára vonult és hogy a hegyaljai városok s a harangodi síkság lakói fegyvert fogtak; sőt mind a táborába is jövének, a mi lényegesen szaporította seregét. Ezalatt a fejedelem hadaival körülzáratta Szatmár várát és a várost a magyar lakosság hazafias buzgalmától segíttetve néhány nap mulva el is foglalá, de a várat, a melybe a németek visszahúzódtak, be nem vehette.

Gróf Bercsényi pedig seregével *Tokajt* zárta körül, mely elég erős vár vala 400 főnyi német őrséggel rakva. Szatmár város elfoglalása után a fejedelem hadseregének nagyobb részét báró Sennyey parancsnoksága alatt zárlatnak hátrahagyván, maga 2000 gyalog élén *Tokaj* ostromára indula. Itt Károlyi gróf, a ki Kassáról kiszökött, hozzá jövén, a közös czél érdekében felajánlotta szolgálatait. A fejedelem tábornokká nevezé ki és *Kecskemét* síkságaira küldötte, hogy azon vidék lakosságával is fegyvert fogasson. Meglepő, milyen hévvel és lelkesedéssel ragadott a nép fegyvert. Deák Ferencz ezredes a Duna-Tisza közti vármegyékben gyűjtött hadakat és ostrommal bevette Szolnok várát, melyet erős német őrség védett és megvert egy 3000 ráczból álló, ezen várnak segítségére sietö sereget. Másfelől *Ocskay László* Nyitra vármegyében gyűjtött néhány ezernyi lovas élén a Vágig vitte a fejedelem fegyverei hírét. A nemesség meggyőződvén, hogy Rákóczi egyedül a haza javáért fogott fegyvert, országszerte tömegesen csatlakozott seregeihez. Szóval eddigi sikerei reményeit messzire túlhaladták.

Ebben az időben verte meg és űzte el Ágost lengyel királyt trónjáról XII. Károly svéd király. A lengyel királyság primása *(Radziewski bíboros érsek)* és a korona főmarsallja titokban Rákóczi fejedelemhez küldötték bizalmas emberüket: adná tudtára neki, hogy a lengyelek a svéd király beleegyezésével új királyt választanak maguknak, s ha ő *(Rákóczi)* megválasztásába beleegyezik, akkor ők *(a primás és a koronamarsall)* az ő javára adandó szavazatok

összegyűjtésén fognak munkálkodni. Erre a fejedelem egyik titkárát küldötte hozzájuk, figyelmükért köszönetet mondani, de egyúttal megmagyarázni nekik, hogy mivel ő hazája szabadságának helyreállításáért kezdett háborút, mely az ország rendeit ily nagy mozgásba s forrongásba hozta, úgy hiszi: becsülete ellen volna, ha hazája javát személyes előnyökért, bármilyen nagyok legyenek is ezek — elhagyná és evvel a bécsi udvar bosszújának s kegyetlenségének tenné ki nemzetét. Könnyen meglehet azonban, az is hozzájárult Lengyelország primása ajánlatának e visszautasításához, hogy Rákóczi előre látta, miszerint aligha tudná trónját e királyságban állandóan fentartani,* ha megválasztanák is.

A fejedelem magyarországba való visszatérte után nemsokára terjedelmes Manifestumot bocsátott ki, a melyben elősorolta a bécsi udvar kegyetlenségeit, igazságtalanságait és iszonyú zsarnokságait, a melyeket szegény magyarokon napról-napra elkövetett, elkobozván — megbízhatatlanságával, sőt gyakran ismételt esküszegéseivel — legnyilvánvalóbb előjogaikat és zsarnokoskodni akarván oly királyságon, a mely mindig választó királyság vala és a melyet a bécsi udvar bitorlással és csalással tett örökössé; felsorolja azokat a rendkívüli adókat, a miket az országra kivetettek ennek törvényei ellenére; minden előkelő és jövedelmező tisztséget idegeneknek adtak s a nemzet tagjait elmellőzvén, stb. — Végül fölemlíti a borzasztó és utálatos *eperjesi vértörvényszéket*, a melyen hetven főurat és nemest hallatlan barbársággal juttattak a hóhér kezére — a nélkül, hogy az ország törvényei szerint ítélték volna őket el — képzelt vétkekért, mivel valódi vétkük tulajdonképen az vala, hogy azelőtt *Thököly* alatt fegyvert fogtanak, noha erre nézve már általános kegyelemmel bűnbocsánatot hirdettek volt ki. E manifestumnak meg lőn az óhajtott sikere. Naponként nagyszámú nemesség érkezett a fejedelem táborába. A nép mindenfelé fegyvert ragadt és tiszteket választott magának;

* Ezen utóbbi föltevés *Saussure* hozzáadása, mert a Mémoireok szövegében szó sincs róla.

egy részük elfoglalta *Lőcsét*, a másik *Késmárkot*, e két királyi várost; a harmadik Szepes várát, három olyan helyet, a melyet német őrség véd vala. Nem csudálható, hogy a fejedelemnek e hadjáratban ily örvendetes sikerei valának; mivel a bécsi udvarral minden rendű és vallású magyar fölötte elégedetlen lévén, nagy gyorsan ragadt fegyvert; míg viszont a császár akkor Franciaország és a bajor választófejedelem ellen háborút viselvén, nem bírt elegendő sereget küldeni Magyarországba a rohamos előmenetel megakasztására.

Az 1704-dik év hadműveletei *Tokaj* elfoglalásával kezdődtek, a mely vár január közepén, három havi ostromlás után megadá magát. Számos ágyút, mozsarat és sok hadiszert találtak ott, a mi a fejedelemnek nagy segedelmére lőn. E hely megvétele után Rákóczi hadait téli szállásokra küldötte. Azonban az idő keménysége daczára Deák és Illosvay ezredesek alatt egy kis csapattestet küldött a Dunához a *ráczok* ellen. A mint ezek a befagyott folyón átmentek: a török háborúkban harczedzett sok magyar vitéz csatlakozott hozzájuk. Ezek a ráczok és német csapatok élén őket feltartóztatni igyekvő *Kraicz* császári vezérőrnagyot megtámadták, megverték, tönkre tették, sőt el is fogták. A fejedelem e hírre Károlyi grófot küldé némely hadakkal a Dunántúlra, ki a mint odaért, Délmagyarország vármegyéi fegyvert ragadtak és tüstént a fejedelem hűségére állottak. E vidéken két elég jó hadtest alakult, a melynek egyik része egész Bécs kapuiig száguldozott föl.

A fejedelem márcziusban Eger várát zárá körül, a mely jól megerősített város volt, nagy német őrséggel. Ezen ostrom folyamában érkezett hozzá *Fievville* nevű ezredes, franczia lovag XIV. Lajos király hitlevelével, hogy szolgálatába álljon. Néhány hadmérnököt is hozott magával, kiknek a fejedelem utóbb nagy hasznát vette. Forgách *(Simon)* gróf, Magyarország legelőkelőbb főurainak egyike, a császár szolgálatában tábornok, a bécsi udvarral elégedetlen lévén, átszökött ezen ostrom alatt, a fejedelemhez jöve és hűséget esküdött neki.

A császár mintegy 2000 lovassal szaporítá *Heister* tábornagy seregét, hogy Károlyi száguldozásainak ellene állhasson; a ki is ez utóbbira Kis-Martonnál váratlanul rátámadt, a hol Károlyi csapatainak csak kis része volt jelen, mivel biztonságban vélvén magát, tisztjeivel gondtalanul dőzsölt. Így *Heisternek* nem nagy fáradságába került őt megkergetni. Károlyi lóhalálában menekülvén, ismét átkele a Dunán és a fejedelmet Eger ostrománál találta. *Heister* e diadala után könnyen visszahódítá a Dunántúlt. Eger azonban megadá magát olyankor, a midőn a fejedelem már arról gondolkodott, hogy az ostrommal felhagy. E hely elfoglalása után Rákóczi Forgách grófot küldé át 4000 lovassal és gyalogsággal a Dunántúlra. A mint ez odaérkezék: a nép ismét fegyvert fogott. Gróf *Esterházy Antal* is, a császár szolgálatában álló magyar ezred parancsnoka, szintén hozzá pártolt ezredével s miután hódolatát bemutatta a fejedelemnek, ez tábornokává nevezé ki őt. *Heister* seregét a *komáromi, budai* és más várak helyőrségeiből felszaporítván, megtámadta Forgáchot, a ki oly ügyetlen hadműveleteket vitt végbe, mintha csak czélja lett volna magát megveretni. A minthogy meg is verték, ámbár négyszer erősebb volt Heisternél. E csatában majdnem egész gyalogságát, a fejedelem legjobb gyalogcsapatait odavesztette.

Maga Rákóczi ezalatt megindula a ráczok ellen, kik a Duna mentén sanyargatták a lakosságot. Megverte és török földre kergette őket. Azután Szeged ostromához fogott. Azonban a város körülzárása után néhány nappal, folytonosan gyötrő epelázban igen megbetegedett. Orvosi segítség nélkül feküdt hitvány sátorban egy rossz szalmazsákon, mert a mióta hadba szállott, soha nem hált vala ágyban. Jó hétnapi járóföldnyire kellett futárt küldenie egy jó hírnevű német orvosért.* Ennek megérkezésekor a beteg fejedelem körül állók kérték urokat: ne venné be az orvos szereit, mert megmérgezéstől féltették; azonban ő úgy tőn, a mint hasonló esetben Nagy Sándor; érezvén ugyanis, hogy

* Selmeczbányára, dr. Lang Ambrúsért.

a testében lévő méreg-anyag amúgy is elegendő volna halála előidézésére, koczkára tette életét. Szerencsére az orvos (nürnbergi lutheránus ember) igen ügyes és igen becsületes volt. A fejedelmet rövid idő alatt helyreállítá, sőt annyira ragaszkodott személyéhez, hogy többé el sem hagyta őt soha. Néhány esztendeje csak, hogy itt Rodostón meghalt.

Rákóczi mihelyt cselekvési képességét visszanyeri vala, elrendelé a város megrohanását, a melyet csakhamar be is vettek, 500 főnyi német őrsége pedig bezárkózott a mestersségesen is, de a természet által is jól erődített várba és miután a parancsnok ennek feladására nem volt hajlandó, a fejedelem a ráczok legbiztosabb menhelyéül szolgáló városnak feldúlása és felgyújtása után elvonult.

Midőn táborát fölszedette, hírnök érkezett hozzá, a ki *erdélyi fejedelemmé* megválasztásának hírét hozta. E fejedelemség azelőtt a magyar királyság egyik tartománya volt; de az *I. Ferdinánd* császár és *Szapolyay* János király között — kiket két különböző párt választott Magyarország királyává — folyt hosszas háborúk után 1538-ban oly megállapodás jöve létre, hogy Szapolyay Erdély független *(suverén)* fejedelme maradjon, az ország többi része pedig Ferdinándé legyen. Ezen időtől kezdve ez a fejedelemség egész 1694-ig maga választotta fejedelmeit, a mikor a bécsi udvar módját ejtette annak, hogy II. Apaffy Mihály Bécsbe költözzék, a hol azon ürügy alatt, hogy nem kérte ki a császár engedélyét házasságához, szépszerével vagy erőszakkal rákényszerítették a fejedelmi trónjáról való lemondásra, a császári felség javára. Igaz, hogy gyávaságát évi járandósággal és a római birodalmi herczegi czímmel jutalmazták. E lemondás után a bécsi udvar mindenekelőtt hadsereget küldött Erdélybe; s minden várat hatalmába ejtett; a nemzet jogai és kiváltságainak legtöbbjét letiporta; katonai kormányzókul osztrák tiszteket nevezett ki, a kik a szegény erdélyiekkel ugyancsak éreztették a kegyes* osztrák ház

* «Kegyes» egyike ama czímeknek, a melyeket régóta használt az ausztriai ház. (*De Saussure* jegyzete.)

vas igájának súlyát. Rövid idővel *Rákóczinak* Magyarországba való visszatérte s ama hadi sikerei után, a melyekről az imént szóltam, az erdélyiek — a kiknek ugyanazon panaszaik valának a bécsi udvar ellen, mint a magyaroknak — szintén fegyvert ragadtak s eleinte feldúlták a nemesek birtokait, abban a hiszemben, hogy ezek a császárhoz szítanak, mindaddig, míg *Pekri, Mikes, Teleki* grófok és még mások is hazájuk javára és hasznára a bécsi udvar ellen hasonlókép fegyvert nem fogtanak. Ekkor a fejedelemség rendeit *Gyula-Fehérvárra* hívták össze országgyűlésre, a hol egyhangúlag elhatározták és kijelentették, hogy országukhoz a császárnak semmi joga sincs és helyette egyhangúlag Rákóczi Ferencz herczeget választották s tették meg erdélyi fejedelemmé.

Rákóczi Szegeden még más hírt is kapott, de a mely őt igen megszomorítá; ez a hochstädti vereség híre volt. Ő ugyanis eddig abban reménykedett, hogy hadaival a bajor választó fejedelemhez fog csatlakozhatni és a császár ellen a háborút egyesült erővel folytathatják majd. Ez érdemben több tervet szőtt már, de melyek e csatavesztés és következményei folytán halomra dőltenek.

A fejedelem időközben Forgách grófot *Kassa* és *Eperjes* ostromára küldötte. Ezen erődített városok néhány hét mulva megadták magukat. Erdély rendeinek küldötteit Ságon *(Ipoly-Ság)* fogadá; a küldöttség a magyarok, a székelyek és szászok, az Erdélyben lakó három külön nemzet képviselőiből és a törvényileg elismert négy vallásfelekezet, ú. m. a római katholikus, a lutheránus, kálvinisták és a sociniánusok képviselőiből áll vala. Ez a küldöttség fejedelemmé választatásának okiratát átadván, arra kérte őt, hogy jönne be Erdélybe a kormányzás átvételére. A mit Rákóczi meg is igért nekik akkorára, a mikor az ügyek állása megengedendi Magyarországtól távol lennie. Majd erdélyi hadai főparancsnokául Forgách grófot nevezé ki és a fejedelemség ügyei vitelére kormánytanácsot szervezett.

A fejedelemnek e gyors sikerei meglepvén a bécsi udvart, — melynek nem állott módjában ellene megfelelő

nagy hadsereget küldeni — 1704 tavaszán megbízta a magyar születésű és hazája javáért lelkesedő *kalocsai* érseket, lépjen érintkezésbe a fejedelemmel fegyverszünet kötése érdekében, a mely alatt a békéről tárgyalhassanak. Azonban a császáriak a fegyverszünetet mindenkor oly súlyos föltételekhez kötötték, hogy azokat a fejedelem kénytelen volt visszautasítani, mígnem a bécsi udvar október havában mérsékeltebb ajánlatokat tett. És miután a fejedelemnek egészsége teljes helyreállítására szüksége volt a *vihnyei* fürdők használatára, végre 15 napos fegyvernyugvásban állapodtak meg, valamint abban, hogy milord *Stepney* és *Bruyninx* uraknak, Anglia és Hollandia bécsi követeinek közvetítésével *Selmeczbányán* értekezletet fognak tartani. Ide úgy a császár, mint a fejedelem el is küldötték teljhatalmú megbízottaikat. Ám itt az első 15 nap kicsinyes dolgokkal és bosszantásokkal múlván el, további 15 napi fegyvernyugvásban állapodtak meg. De a fejedelem észrevette, hogy a bécsi udvar csak ámításokkal húzza-halasztja a dolgot és időt akar nyerni újabb hadaknak Magyarországba való szállítására, minden további tárgyalást megszakított és a 15 nap elmultával ostrom alá fogta *Érsek-Újvárt*, a mely néhány napi *(heti)* lövetés után meghódolt. Innen aztán *Lipótvár* körülzárására indula. Lipótvár szabályosan erődített vár, s erős német őrség volt benne. A fejedelem előre látván, hogy e hely ostroma hosszabb ideig fog tartani, *Bercsényi* grófot lovasságának nagy részével betörésre indítá Morvaországba.

A bécsi udvar czélját részben elérte. *Heister* tábornagy ugyanis ezalatt Bajorországból kivont tetemes számú csapatokkal szaporította meg hadseregét s a Morva folyó torkolatánál átkele a Dunán. E hírre a fejedelem visszahívta Bercsényit lovasságával s ő maga — gyalogsága egy részét gróf Eszterházy tábornokkal Lipótvár körül hátrahagyván, hogy *De la Motte* hadmérnök ezredes alatt a várvívást folytassák, — addig ő maga hadserege többi részével az ellenség elé nyomult. Czélja egyszerűen az volt, hogy mindenütt a császári sereg közelében járván, azt Lipótvár megsegítésében meg-

akadályozza. Azonban több ide-oda vonulás után a két hadsereg karácsony másodnapján Nagy-Szombat mellett szemben került egymással és kénytelenek valának megütközni. A magyarok előbb a németek balszárnyát áttörvén, eljutottak a podgyászvonatig, itt azonban elkezdtek zsákmányolni, a helyett, hogy a harczot folytatták volna. Közben hóvihar támadt s az erős szél a magyarokkal szemben hordta a havat, a mely megvakította őket. Mi több, egy átpártolt németekből álló zászlóalj a csata folyamán hirtelen a magyarok ellen fordult, a mi nagyban hozzájárult az ütközet elvesztéséhez. Úgy, hogy végre a tábornokok és főtisztek több rendbeli hibás intézkedései után — a kik is a hadviselés mesterségében járatlanok valának — a magyar sereg megbomlott s meghátrált. A fejedelem ismételve és személyesen akart közbelépni és segítséget vinni oda, a hol ennek szükségét látta, de a környezetében levő udvari tisztjei, rosszul alkalmazott féltő ragaszkodással, mindenkoron visszatarták őt attól, hogy megközelítse a küzdelem színhelyét. Olyannyira, hogy az udvari tisztekre hallgató, s őt körülfogó testőr karabélyosainak az egész csata alatt úgyszólván rabja volt. E szerencsétlen ütközet után a fejedelem *Esterházy* tábornoknak parancsot küldött, hogy Lipótvár ostromával rögtön hagyjon fel és vonuljon vissza Nyitrára.

Ezek valának az 1704-ik évi hadjárat eredményei. Erdélyben eléggé szerencsés volt. *Pekry*, *Mikes* és *Teleki* grófok számos sereget gyűjtöttek, a melylyel *Bussi-Rabutin* császári fővezért az erődített, védfalakkal körülvett városokba zárkózni kényszeríték 4000 lovasának maradványával. Ezek legnagyobb részét az élelem beszerzésére tett nagy menetelések fáradalmai, valamint a sokféle ide-oda vonulások jóformán tönkretették.

De épen most jelentik nekem, hogy a Marseillebe induló hajó a horgonyt egy óra múlva felszedi. Nem akarom pedig, hogy eddig írt levelemet magával ne vigye. Így tehát nincs már időm reá, hogy Rákóczi fejedelem élettörténetét ezúttal befejezzem. Megigérem azonban, hogy a folytatást a legközelebbi alkalommal el fogom küldeni és

hogy Önnek, Uram egész életemben őszinte ragaszkodással leszek

Pérából, Konstantinápoly mellett, 1734 január 29-ikén
igen alázatos és engedelmes szolgája
C. De Saussure.

Második levél.

Uram!

A mint látja, igéretemet pontosan megtartom, küldvén fejedelmem történetének folytatását minden hosszabb bevezetés nélkül, ott a hol elhagytam.

A nagy-szombati csatában Rákóczi hadserege nem ment tönkre, csak szétszóratott. A menekülőket könnyűséggel egybegyűjté és már 1705 február havában gróf *Károlyit* nagyobb lovas hadosztály élén a Dunántúlra küldötte. Ő e csapatokkal Bécs külvárosáig száguldozott s a merre csak járt, mindenünnen nagy zsákmánynyal, hadisarczczal tért vissza, ezzel a bécsi udvarnak a nagyszombati csata miatt érzett örömét nagyon lelohasztá. *Heistet* gyalogságát *Modor*, *Bazin* és *Szent-Györgyben*, a Fehér-hegység alján terülő erődített városokban szállásolá el, a míg maga Károlyi után Dunántúlra iramodott egész lovasságával, a melyet azután ott oktalan hajszolással, ide-oda kergetődzéssel legnagyobb részben tönkretett. Bercsényi ezalatt nagy gyalog sereggel hirtelen ostrom alá fogá ama városokat, a hol Heister gyalog ezredeit beszállásolva hagyta. S e városok néhány napi bombáztatás után sorra megadták magukat. Helyőrségeik egy része hadi fogolylyá lőn, a többi a fejedelem szolgálatába álla. Heister diadalmas hadserege így ment tönkre e télen.

A fejedelem a telet Egerben töltötte az ország ügyeinek rendezésével és a csapatok szervezésével, a melyeknek rendes fizetést szabott. Hadait számbavévén, meggyőződött, hogy 75 ezer lovas és gyalog katonája van immár; igaz, hogy ennek talán csak a fele fegyelmezett és jól fegyverzett. *Desalleurs* őrgróf, a franczia király altábornagya ide

Egerbe érkezett a fejedelemhez, a kinél mint XIV. Lajos követe, ünnepélyes fogadtatásban részesült. Két hadmérnököt és egynéhány más franczia tisztet hozott magával; de sem fegyvereket, sem pénzt, a mint pedig azt a *Fiezville* lovag útján kötött titkos szerződés szerint Rákóczi joggal reméli vala.

A mint a fejedelem tavaszra kelve újra táborba szállt, legképzettebb csapataival át kivánt kelni a Dunán. Már előre küldé Bottyán tábornokot, a ki hajóhidat vert a folyón és a hídfőnél erődítményt emelt.

A fejedelem útja közben értesült, hogy *Klekespeig* császári tábornok *Budát* 400 lovassal * elhagyván, meglepte Bottyánt,** megbombázta, felgyújtatta erődítését, mire a súlyos sebeket kapott Bottyán a hídon átvonulva, ezt maga után fölégetteté. A fejedelem továbbá arról is értesült, hogy a 6000 dánnal szaporított császári hadsereg *Herbeville* tábornagy alatt a régóta körülzárt és eleség hiánya miatt már capitulálni készülő Lipótvár megsegítésére készül. Erre a fejedelem egész seregével *Herbeville* e czéljának meggátlására indulván, őt olyan ügyesen tőrbe csalja, hogy egész seregével elpusztult vagy hadi fogságba jut vala, ha Bercsényi s a többi magyar tábornok *** tudatlanságból nem segítettek volna rajta a kelepczéből kimenekülésében. *Herbeville* szerencsésen be is vonult Lipótvárba. A magyar hadsereg pedig, fölháborodva vezérei ügyetlenségén, hangosan követelte, hogy az ellenséggel ütközzenek meg, mihelyt az elhagyandja Lipótvárt. A fejedelem kénytelen lőn tehát az ellenséget reá nézve kedvezőtlen helyen, *Pudmezic* falu közelében megtámadni. De tábornokai, főtisztei és csapatai mind oly rosszul működtek ekkor is, hogy ámbár az ellen-

* És ágyúkkal, gyalogsággal, csajkás ráczhaddal, összesen 9000 emberrel.

** Ezt Rákóczi *nem írja*; a minthogy az örökké éber Bottyánt soha senki meg nem lephette; most is épen kémszemlére ment ellene lovasezrede élén és keményen összecsapott vele.

*** Rákóczi nem Bercsényit, hanem világosan Eszterházy Antalt említi, mint a hiba elkövetőjét.

ségnél négyszerte erősebbek valának — a hadirend már úgyszólván az első támadásokkor megbomlott és a csapatok megfutottak, noha csak kevés embert veszítettek. Azonban Rákóczi csakhamar éreztette a bécsi udvarral, hogy seregét csak szétszórták, de nem verték meg; Bercsényi grófot ugyanis nagy lovas hadosztály élén Morvaországba küldé, a honnan ez sok hadifogolylyal és tömérdek zsákmánynyal tére vissza.

Ez időben sok tárgyalás folyt oly fegyverszünet ügyében, melynek a békét kellett volna megelőznie. Remélhető volt, hogy ezen fáradozások több sikerrel fognak járni az új császár I. József alatt, mint atyja az 1705. év májusában elhalt Lipót császár életében. Rákóczi fejedelem nem akart a békéről egymaga tárgyalni, nem óhajtván sem elégedetlenséget kelteni, sem pedig egyedül intézni az ügyeket; és mivel a magyar protestánsok jogait, a miket a bécsi udvar és a magyar katholikusok lassanként elkoboztak, helyre kiváná állítani, elhatározá, hogy az ország rendeit egybehívja Szécsénybe. Minden mágnás vagy főúr, a papság, a nemesség, a vármegyék és a szabad városok követei odagyűltek szeptember elején ama három vagy négy város kivételével, a melyekben német őrség volt. Ez az országgyűlés minden megkívánható formák megtartásával alakult meg és ülésezett; és megválasztá a fejedelmet «*Dux*»-szá, vagyis «*Vezérlő-Fejedelem*»-mé, főnökké s a királyság kormányzásának jogát és hatalmát reáruházta s a békének tárgyalását és a mennyire csak lehet, a nemzet javára való megkötését a mellé adott 24 tagból álló választott kormánytanács közreműködésével. A vezérlő fejedelem e tisztére vonatkozó esküjét az egri püspök kezébe tette le. Erre minden főúr, főpap, kormánytanácsos, a vármegyék és városok követei a fejedelem kezébe tették le az engedelmességet, hűséget és a confoederatio statutumainak megtartását fogadó esküt. Azután pedig a nemzet régi szokásához híven a legfőbb rendek pajzsra emelék, hogy őt a nép és a seregek, mint fejüket s fővezérüket megláthassák.

A katholikusok és a protestánsok közötti ellentétek

kiegyenlítése sok gondot okozott a fejedelemnek, a ki ámbár személyére nézve buzgó katholikus vala, — igazságot szolgáltatott a protestánsoknak, visszaadván nekik erőszakkal elvett templomaikat és visszaállítván szabad vallásgyakorlatukat biztosító törvényes jogaikat. Sőt még többet tett; ugyanis nem egy alkalommal észrevette, — sőt bizonyítékai voltak reá, hogy a jezsuiták teljesen a bécsi udvarhoz ragaszkodtak, s hogy a bujtogatók, a kik a magyarok között a vallás révén az egyenetlenséget szították, ők valának; mind kiutasította tehát őket az országból. Ezzel teljesen megnyeré a protestánsok bizalmát, szeretetét és ragaszkodását. Ez az elbeszélés, a melyet röviden közöltem, nem foglaltatik emlékirataiban, de báró *Zay (Zsigmond)*-tól, *Mátiássy (Ádám)* ezredestől és régi tisztjeinek többjétől, a kik jelenleg is udvaránál tartózkodnak, tudom.

A bécsi udvar elhatározá, hogy *Herbeville* tábornagyot seregével Erdélybe küldi, mert *Nagy-Szeben*, az ország fővárosa és néhány más város, inkább a hosszas körülzárás, mint az ostrom miatt maholnap kénytelenek lesznek magukat Rákóczinak megadni. A császári udvar e tervéről a fejedelem idejekorán értesülvén, Erdélybe küldé Forgách grófot, hogy a széleken élelmi raktárakat állítson és hogy erősbítésül vigyen be oda magával néhány csapatot. Gróf Károlyi és Bottyán tábornokok mellé pedig egyenként három vagy négy ezer lovast rendelt, hogy az ellenséget útja közben zaklassák. Erdélyt Magyarországtól magas hegyek választják el s egyik országból a másikba csak két fő útvonalon lehet jutni, az egyiket Zsibónak, a másikat Karikának hívják. A fejedelem november elején ért oda, tizenöt nappal előbb *Herbevillenél*. A szorosokat elsánczoltatván, nyugodtan várta az ellenséget. Arra is számított, hogy a császári sereget Károlyi és Bottyán nyugtalanítani fogják, azonban mitsem tettek.* Forgách pedig a maga részéről a fejedelemnek egy

* Azaz hogy sokszor tettek hadi próbákat ellene, de lovasaikkal a két oldali szekérsorok közt haladó császári táborban nem sok kárt okozhattak.

parancsát sem teljesítette. S a *(szibói)* sánczok előtt az ellenség alig jelent meg: a balszárny Forgách gróf hibás vezérlése következtében úgyszólván ellenállás nélkül megfutott s az ellenség a sánczokat ezen oldalról kényelmesen foglalta el. A fejedelem ezután nem tudván ellenállani a németnek, seregének azon részével, a melyet a felbomlástól vissza bírt tartani, *Szamos-Ujvárra* vonult vissza. *Herbeville* pedig útját folytatva, szerencsésen Kolozsvárra jutott.

Mind e szerencsétlenségek daczára, sem a fejedelem, sem a magyarok nem vesztették el bátorságukat. Szerencsésebbek voltak ők a kisebb hadakozásokban, mint a rendezett ütközetekben; mert amahhoz jobban értettek.

Fő előnyük a száguldozás és a zsákmányolás volt. *Károlyi* nagy lovasság élén Erdélyben maradt s az egész télen át elég dolgot adott a németeknek. *Bezerédy* dandárnok jókora lovas csapatával folytonosan zaklatta Ausztriát és Stýriát betöréseivel, a melyek legtöbbnyire sikerültek. *Bottyán* tábornok pedig átkelvén a Dunán, ott hatalmas sereget szervezett, a melylyel annyira szorongatta *Sopron*, *Német-Ujhely* és más ausztriai zárt városok helyőrségeit, hogy azok bástyáik falai közül ki sem mozdulhattak.

A császár és a szövetkezett magyar rendek követei Nagy-Szombatban töltötték a telet s a béke érdekében kötendő fegyverszünetről tárgyaltak. A fejedelem 1706 tavaszán Nyitrán időzvén, itt fogadta milord *Stepney*-t, *Anna* angol királynő követét a császári udvarnál, a kivel a két havi fegyverszünet föltételeiben könnyen megegyezett. A németek Rákócziné fejedelemasszonyt a tullni apáczakolostorban idáig fogolyként őrizték. A mint azonban a fegyverszünet aláíratott és kihirdettetett, a császártól könnyű szerrel engedélyt nyert férjének meglátogatására: nagy pompával fogadták Érsek-Újvárott, a hol őt Wratislau gróf a császár kedvencze és a béketárgyalásoknál főmegbizottja ismételten meglátogatá. A fejedelemnek többször volt alkalma ekkor vele a fejedelemasszonynál barátságosan összejönni. A gróf biztosítá Rákóczit, hogy a császár örömmel gondol vissza a közöttük ifjúkorukban fönnállott jó viszonyra és baráti érzelmeit meg-

őrizte számára; és ennek jeléül több más előnyön kívül felajánl részére a császári birodalomban egy fejedelemséget, örökös uralkodási joggal, helylyel és szavazattal a birodalmi gyűlésen, ha Rákóczi odahagyja a magyarokat és Erdélyt, melyet a császár beleegyezésével úgysem fog bírhatni soha. A fejedelem azt válaszolá, hogy ő a császári felségnek, személye iránt táplált jóindulatát fölötte igen méltányolja ugyan, de fényes ajánlatait mégsem fogadhatja el, mivel ő hazája igaz ügyét sohasem hagyandja el a saját személyes érdekeiért és hogy ő eddig is csak a szegény Magyarország szabadságának visszaállításán működött, a mely ország a legsúlyosabb igák egyike alatt oly hosszú ideig nyögött. Ám, a mi Erdélyt illeti: ő hajlandó megválasztási diplomáját visszaadni e fejedelemség rendeinek, föltevén, hogy szabadságukban álljon új fejedelmet választaniok, ama megegyezés értelmében, a melyet *Lipót* császár *II. Apaffi Mihály*lyal kötött.

József császár még tovább mene. Magyarországba küldé *Aspremont* grófnét, a fejedelem testvérét, a kiről tudta, hogy mindenekfölött kedves Rákóczi előtt. Aspremontné biztosítá a fejedelmet, hogy a császár mindig nagyon érdeklődött iránta, úgy fogsága előtt, valamint az után, rosszul esik neki őt fegyverrel a kezében, ellene fordulva látnia. Üres lapot küld tehát általa neki, hogy arra írjon fel mindent, a mit személyére nézve csak kiván, az egy Erdély kivételével. A fejedelem elismerte, hogy ezen ajánlatok családjára nézve sokkal előnyösebbek, mint minden, a mit követelhetett volna; azonban ő sohasem vállalhat magára oly becstelenséget, hogy hazája érdekeit a saját érdekeiért föláldozná, különösen akkor, midőn inkább remélheti, mint valaha, hogy az jobb sorsot tudna kivívni magának, mint a milyenben szabadságának és jogainak elvesztése előtt volt.

A fejedelemasszony nem maradt sokáig uránál. Mivel gyöngélkedett, Karlsbad fürdőbe, Csehországba óhajtott menni, s el is utazott, ámbár a fejedelem igyekezett őt erről lebeszélni. A fegyverszünet leteltével azután, alighogy

megkezdette Karlsbadban a vízivást, a császár útlevelei ellenére elfogták. Előbb polgári őrséget rendelének melléje, melyet utóbb az égeri katonai helyőrség egy szakasza váltott föl egy hadnagy vezetése alatt; s mindannak daczára, hogy fekvő beteg volt, folyton szemmel tartották; mi fölött ő megbotránkozva, megnyerte őreinek hadnagyát, a ki is lovakat szerzett az elmenekülésre. Két szolgával szöktek meg s megállás nélkül eljutottak Szászország határáig. A fejedelemasszony arra számított, hogy a svéd király (*XII. Károly*), a ki épen ott szállásolt hadaival, jól fogja őt fogadni, ez azonban bocsánatot kért, de nem fogadta. Néhány svéd tábornokkal és miniszterrel folytatott ugyan tárgyalásokat, de miután sem a saját maga, sem férje számára semmi előnyt nem bírt kieszközölni, Lengyelországba ment, a hol kénytelen volt szűken élni, a míg a trónjára visszahelyezett *Ágost* király rangjához illő jövedelmet nem juttatott neki. 1720-ban költözött aztán Francziaországba, a hol 1722-ben meghalt.

Azonban térjünk vissza Magyarország viszonyai ismertetésére.

A fegyverszünet alatt Anglia és Hollandia bécsi követei s a császárnak és a szövetkezett rendeknek teljhatalmú megbízottjai a béke helyreállításán munkálkodtak és tárgyaltak egymással. De a bécsi udvar a magyarok békefölté-teleit visszautasítá, mivel ők először is az elkobzott összes nemzeti jogok, vagyis a felfüggesztett alkotmány helyreállítását kívánták és másodszor, hogy ezt mint garánsok, a tengeri hatalmak, továbbá a svéd és porosz király biztosítsák. Miközben a fegyverszünet a sok hiábavaló tanácskozással és a semmiféle kezességet vállalni nem akaró bécsi udvar határozatlan igéreteivel lejárt.

Ezalatt a fejedelem minden szükséges előkészületet megtett Esztergom megostromlására. A fegyverszünet elmúlta után csakhamar körül is zárta azt és a várost 48 óra alatt bevevé, a vár megostromlása már több időt igényelt, de urává lőn annak is, mert megadá magát. Mindazáltal Esztergom vára nem sokáig maradt Rákóczi birtokában. A bécsi

udvar ugyanis még a fegyverszünet lejárta előtt gróf *Starembergh Guido* tábornagy vezérlete alatt hadsereget küldött az országba. E tábornok előbb *Komárom* körül táborozott volt, a hol mintegy 5000 főnyi *(sokkal számosabb!)* sereget vont össze. Néhány héttel azután, hogy a fejedelem Esztergomot elfoglalá, *Starembergh* ostrom alá fogta azt és 12 napi vívás után a fejedelemtől oda helyezett parancsnok *(a franczia Bonafous)* gyengesége és csekély bátorsága miatt visszafoglalá. A kassai parancsnok *(az őreg Radics András)* már sokkal jobban védte magát. *Bussy-Rabutin* császári tábornagy ugyanis kijövén Erdélyből ama hadsereg maradékával, melyet Herbeville vezetett volt be oda a mult évben, azokhoz csatolá még a parancsnoksága alatt állott egyéb csapatokat *(s nagyszámú rácz hadat)*, úgy hogy összesen négy vagy ötezer *(12,000!)* embere vala, a kikkel ostrom alá fogta Kassa városát. De ezen erősség helyparancsnoka olyan vitézül védekezett, hogy Rabutin sok szenvedés és sok katonájának elvesztése után kénytelen volt az ostrommal fölhagyni.

A fejedelemnek igen tetszett *Rivière* hadmérnök dandárnoknak ama terve, hogy az úgyszólván védetlenül hagyott *Pozsonyt* meglepéssel foglalják el. Mely terv végrehajtását Forgách tábornokra bízá, erős gyalog és lovas hadosztályt rendelvén alája. Meghagyá neki, hogy ha a meglepés nem sikerülne is, akkor legalább gyújtsa fel s pusztítsa el azon élelmezési raktárakat, melyeket *Starembergh* ott, a város alatt, a Duna mentén állított. A fejedelem elővigyázatos volt s írásban adta ki ezen utasítását. De azért Forgách nem tőn eleget a parancsnak, megelégedett azzal, hogy megsarczolá Pozsony lakosait, engedélyt nyert szőlőik leszüretelésére, továbbá azzal, hogy csapataival betört pusztítva Ausztriába s határain végigszáguldozott. Visszatértekor a fejedelem megelégelve önfejű tábornokának viselkedését, elfogatta és mint foglyot *Szepes* várába záratá őt. Forgách ablakvasára erősített kötélen leereszkedvén, meg akart szökni, de a kötél elszakadt, a czombját kificzamitotta és mielőtt elszökhetett volna, elfogták és *Munkács*

várába vitték, a hol aztán majdnem a háború végeig fogva is maradt.

Az 1706-ik év végén a fejedelem azon kellemes hírt vevé, hogy Bezerédj brigadéros túl a Dunán a Heister császári tábornok, — a hasonló nevű tábornagy testvérének — vezérlete alatt *cáczokból* és *horvátokból* alakított császári sereget megtámadván, teljesen megverte, sőt magát a tábornokot is elfogta és őt több elfoglalt zászlóval és standárral együtt a fejedelemhez küldé.

A fejedelem 1707 márczius elején udvarának egy részével Erdélybe utazott. Miután ott akkor nem volt jelentősebb ellenség, nagyobb számú kiséretre nem volt szüksége. Az ország közepén fekvő *(Maros)* Vásárhelyre ment, a hová országgyűlésre hivatá egybe a fejedelemség rendeit. Itt iktatták be őt az *erdélyi fejedelemségbe*. E szertartás nagy fénynyel mene végbe, egy nagy térség közepén emelt színpadszerű emelvényen. A fejedelem letette az esküt az ország alkotmányára az előre megállapított szöveg szerint. Igérte, hogy törvényeiket s jogaikat megtartja; hogy őket minden erejével támogatja és védelmezi, hogy érdekeiket sohasem hagyja cserben, sem pedig a rendek beleegyezése nélkül a fejedelemségről le nem mond. Az ország rendei is viszont letették hűségesküjöket. A fejedelmet elkisérték oda a magyarországi *szövetkezett rendek* követei és az erdélyiekkel véd- és daczszövetséget kötöttek. A fejedelem számos országos ügyet elintézett e *vásárhelyi* gyűlésen s nyilvános ünnepélyes fogadtatásban részesité *Desalleurs* marquist, a ki XIV. Lajos király levelét adta át, a melyben az erdélyi fejedelemmé történt beiktatásához szerencsekivánatait fejezé ki Rákóczinak. A fejedelem onnan *Kolozsvárra* ment, hol az ország dolgai huzamosabban visszatartották. Itt ünnepélyes szertartással felállította a 100 nemes ifjúból álló «*Nemesek társaság*»-át, a melynek kapitánya ő maga lett; abban reménykedvén, hogy ez az intézmény az ország nemesei közt vetélkedést fog szülni és idővel innen kap majd jó hadi tiszteket.

A fejedelem 1707 május havára *Ónodra* hívta össze

a magyarországi *szövetkezett rendeket.* Ő maga a gyűlés megkezdése előtt csak néhány nappal ért oda. A bécsi udvartól titokban megnyert *Túrócz* vármegye körleveleket küldött volt az összes megyékhez, a mely körlevélben igen élénk, sőt túlzott színekkel festvék le a háború okozta bajok, a mely háború állítólag csak bizonyos magánemberek előnyére kezdetett volna és folytattatnék. *Túrócz* tehát felszólítja a vármegyéket: egyesüljenek mindnyájan a végből, hogy az ország bajai orvoslásának módjait megtalálják. E körlevelet valamennyi más vármegye — hívebbek, mint *Túrócz* — visszaküldötte nekik. A fejedelem látván, hogy Túrócz ő reá céloz és hogy a többi megye lelkesedését lelohasztani igyekezik, — az *ónodi* országgyűlést hosszú beszéddel nyitá meg, a melyben a történteket előterjesztvén, a körlevelet visszaküldött vármegyéknek hűségét megköszönte, — Túrócznak ellenben a szemére vetette, hogy ha panaszra különös oka van: miért nem fordult hozzá, mint a *Szövetkezett Rendek Vezérlő Fejedelméhez?* És felszólította őket: mondják el, mik a panaszaik és nevezzék meg: kik ama magánosok, a kik a háborút a saját érdekükben folytatják? A vármegye két követe felállott és sokáig beszélt, nagyon élénken színezték ki a háború bajait és nyilván kijelentették, hogy a legrosszabb béke is kívánatosabb, mint ama bajok, melyekben Magyarország több év óta szenved már, de azonban azt, hogy kik tehát azok a magánosok, a kikre levelükben céloztak, nem akarták megmondani. Erre a fejedelem kijelentette, hogy kétségtelenül őt akarták vádolni a háborúnak saját érdekében való megkezdésével és folytatásával; igazságot és elégtételt kér tehát a Rendektől Túrócz megye vádjai- és rágalmaiért. A gyűlés most hosszú ideig néma csendben maradt; senki sem szólalt föl, mert a vármegyék követei arra vártak, hogy először a főurak szóljanak, ezek pedig azt várták, hogy amazok kezdjék. A fejedelmet ez a nagy csend igen meglepte, mert azt hivé, hogy Túrócz nézetét a többi megye is osztja. E körülmény nagy fájdalommal tölté őt el s igen felháborítá. Hosszasan és igen élénk beszédben éreztette ve-

lük: mily igaztalanok vele szemben! Fölkelt trónszékéről és kijelenté, hogy miután nincsen bizalmuk benne, ő a vezérlő fejedelmi tisztét ezennel leteszi és visszavonul erdélyi fejedelemségébe, a hol igyekezni fog magát úgy fentartani, a mint lehet. Ekkor nagy zaj támadt; *Bercsényi*, *Károlyi* és mások többen felkiáltottak: «*Veszszenek inkább ezerszer e gazok, mintsem hogy egyetértésünket megbontsák!*» Sőt kardot is rántottak s a két túróczi követre — kik az előbb beszéltek — reávetették magukat, az egyiket menten megölték, s a másikat több helyen megsebesítették. Túrócz jelenlevő többi nemeseit is levágták volna, ha ez ellen a fejedelem hevesen nem tiltakozik vala, ha nem veszi őket pártfogásába és a vihart sok fáradsággal le nem csillapítja. Másnap a fejedelem nem is ment a gyűlésbe. Azt a követet, a kit az előző napon megsebesítették, fejvesztésre ítélték. És mivel a körlevelet *Túrócz* megye közgyűlésén szerkesztették volt: e vármegyét zászlajának széttépésével és pecsétjének összetörésével büntették.

A Szövetkezett Rendek ezen országgyűlésükön Bercsényi grófot választották fővezérré és fejedelmi helytartóvá, hogy a fejedelem távollétében ő legyen az ügyek vezetője s bizonyos fensőbbséggel bírjon minden mások fölött, nehogy az ország megsínlje a fejedelem távollétét, azon esetben, ha valami előre nem látható esemény őt Magyarországból való távozásra kényszerítené! A Rendek továbbá megszabták a vármegyék adóját és a harcz újult erővel való folytatásához hozzájárulási arányát, s azonkívül az ország javára szolgáló több fontos ügyet intéztek el.

Desalleurs őrgróf, a franczia király követe, a Magyarország Szövetkezett Rendeivel való véd- és daczszövetség megkötését mindig azzal utasította vissza, hogy ura a király ellenségének alattvalóival nem szövetkezhetik. S annyit tudott igérni és mesterkedni, mígnem az Ónodon összegyűlt Rendek az Ausztriai ház trónvesztességét kimondották és az ország trónját üresnek jelentették ki. Ekkor azután e franczia követ a Szövetkezett Magyar Rendekkel ura nevében oly értelmű szerződést kötött, a mely szerint XIV. La-

jos úgy segélypénzekben, mint csapatokban tetemes segélyt nyújtand nekik és a császárral nem köt békét a nélkül, hogy Magyarország jogait és törvényeit helyre ne állíttatná és a nélkül, hogy Erdélyt az Ausztriai háztól ne függetlenítené. De a következmények megmutatták, hogy abban az időben Francziaország szövetségére és igéreteire nem lehetett nagyon számítani. Európának szerencséje, hogy XV. Lajos e tekintetben nem hasonlít dédatyjához.

Említettem volt, hogy nem sokkal azután, mikor a fejedelem 1703-ban visszatért hazájába s a vármegyék legnagyobb része fegyvert fogott mellette — Lengyelország primása, mielőtt Szaniszló királyt megválasztották volna, felajánlá Rákóczinak, hogy ha Lengyelország királyává leendő megválasztásába beleegyezik, tehát ő a primás, valamint a korona nagy marsallja az ő megválasztatása mellett fognak működni. Lengyelország képe ezen idő óta igen megváltozott. Nevezetesen a mindig győztes svéd király Ágost királyt az országból kiűzvén, a szász választófejedelemségbe szorította és oly hátrányos békefeltételek elfogadására kényszeríté, a melyeknek első pontja értelmében a lengyel koronáról végképen lemond. Ekkor azonban XII. Károly nagy ellensége, az orosz czár, jókora haderővel még Lengyelországban időzött. Ez látván, hogy a szász választó az ő szövetségét megsértve, a trónról írásbeli szerződéssel lemondott: mást, egy harmadikat akart lengyel királylyá választani XII. Károly jelöltje ellen. E czélból *Nagy Péter* czár titkon követet küldött Rákóczihoz, ki neki e királyság koronáját a köztársaság beleegyezésével felajánlotta és javaslá: lépjen szövetségre az ő urával, a ki a maga részéről — Rákóczi közvetítésével — szintén szövetkezett volna a franczia királylyal, ennek segélyével a svédekével békét kötendő. A fejedelem jól tudva: mily segítségére lehetne ő neki a czár szövetsége, — megbízá követét: köszönné meg a czárnak, hogy ő Felsége reá gondolt, de közölje vele, hogy miután Lengyelország szabad királyság, különösen királyának választására nézve, — kéri tehát, tartaná e dolgot titokban és mint meg nem történtet, mindaddig, míg a pri-

más és a korona nagy tanácsa ugyanezt az ajánlatot meg nem teszik neki. Más részről a svéd királyt Szászországban úgy a franczia király, mint a Szövetkezett Magyar Rendek szerették volna megnyerni szövetségesül. A fejedelem tehát tartott tőle: ha az meg találná tudni, hogy ő a felajánlott lengyel koronát elfogadta és a czárral szövetkezett, — a császárhoz pártolna és annak rendelkezésére hadsereget adna ő ellene. Szóval e dolog igen kényes volt. Azért Rákóczi, nehogy ellenségei számát szaporítsa, titokban követet küldött Szászországba XII. Károlyhoz, s közlé vele I. Péter czár üzenetét és az ő arra adott válaszát; és megkérdeztette: minő segítséget remélhet tőle azon esetre, ha a czár, — a ki hadaival Magyarország határain áll, — a császár kérelmére ő ellene fordulna? A svéd király válasza határozott és őt jól jellemző volt: «A követ mondja meg urának, Rákóczi fejedelemnek: maradjon a czárral jó barátságban mindaddig, míg én Lengyelországba betörök, a mi nemsokára megtörténik, és akkor a czárt én onnan ki fogom verni.» Ez a válasz a fejedelmet arra bírta, hogy a czárt valahogy meg ne bántsa. Rövid idő múlva Lengyelországból egy nemest küldöttek hozzá következőképen, s a primás és a nagytanács nevében felszólítá a fejedelmet: tartson igényt a koronára, részükről biztosítván őt, hogy megválasztatása érdekében mindent elkövetnek. A fejedelem erre azonnal számos előkelő személyből álló követséget indított Varsóba, ennek élén gróf Bercsényi állott, a ki egyedül volt beavatva valódi czéljaiba. E czélok a következők valának: az ő lengyel királylyá leendő megválasztását elkerülni, a a czárt kímélni s békét létesíteni közte s a svéd király között; a franczia király és a bajor választófejedelem fölajántott közbenjárásával, azon föltétel mellett, hogy ez a választó fejedelem emeltessék Magyarország trónjára s tartassék ott meg, Szaniszló Lengyelországban és Rákóczi fejedelem pedig Erdélyben uralkodjék. Azonban mind e terveket csakhamar rombadöntötte XII. Károlynak Lengyelországba való beütése, a honnan a czárt csakugyan kiűzé.

Az 1707-ik év hadieseményei Magyarországon nem vol-

tak döntő hatásúak. Staremberg gróf, a ki az 5—6000 főnyi császári fősereg parancsnoka volt, a Csallóköz szigetről kijövén, Trencsény és Lipótvár között erős sánczot építtetett. Eszterházy Antal tábornagynak a Vág mentén két akkora hadserege volt, mint Starembergnek; mindazáltal mitsem tett ellene, noha ellenfelének tönkretételére két szép alkalma is lett volna. A fejedelem erdélyi tanácsosainak s néhány tábornokának rábeszélésére, Károlyi grófot nagy gyalog és lovas hadtesttel *Arad* ostromára küldötte. Ez a várost néhány nap alatt el is foglalá, de a várat nem tudta bevenni és kénytelen volt az ostrommal felhagyni, hogy útját állja annak a háromezer (*7000!*) németnek, a kik *(Rabutinnal)* Erdély felé igyekeznek vala. Ámbár a fejedelemtől számos segédcsapatot kapott, annyi hibás menetelést teljesített, hogy az ellenség zavartalanul és akadály nélkül vonulhatott át hadvonalai közt. Ez alatt *Andrássy (Bottyán)* tábornok, ki alá *Bezerédy* és *Kisfaludy* brigadérosok valának rendelve, elég nagy sereggel Alsó-Magyarországon *(Dunántúl)* tartózkodott és onnan ismételve betört Ausztriába és Styriába, és mindenkor nagy zsákmánynyal tért vissza. E hadviselési módhoz a magyarok jobban értettek, mint rendes ütközet vívásához.

Az 1708. évi hadjárat igen szerencsétlen vala. A fejedelem elég későn vonta össze hadseregét Érsek-Újvárnál. Sohasem volt még ilyen szép, jobban fegyelmezett s jobban felruházott hada, különösen a gyalogság. Czélja volt egyelőre minden nagyobb műveletet elkerülni, hogy a hadjárat végével azután egész seregével Sziléziába nyomulván, ott vegyen téli szállásokat és foglaljon állást. E császári tartomány elégedetlen nemességével ugyanis már titkos összeköttetésben állott, de szándékának, mint látni fogja, nem lehetett ura. Az ellenséges sereg ez évben *Heister* marsall parancsnoksága alatt állott és a Csallóköz szigetén táborozik vala. Ez a tábornagy *Viard* tábornokot erős lovas különítménynyel kivezénylé a Morva vize mentén táborozó és Morvaországba betörni készülő *Ocskay* brigadéros elűzésére. Közeledtére Ocskay visszavonult a Vághoz, mire Viard Szakol-

czán szállásolá el hadát, mely város a morva határszélen fekszik. *Bercsényi, Pekry, Ocskay* és más vezéreket a fejedelem tétlen maradása meglepvén, az ellenség felé való előnyomulásra oly hevesen biztatták, hogy nem bírt többé ellenkezni velök, annyival inkább, mivel észrevevé, hogy a tisztek, sőt maguk a katonák is zúgolódnak: mért nem viszik őket az ellenség ellen ilyen szép és erős hadsereggel, a milyene akkor volt. Az ellentáborról ellenben, — mely a Csallóközben sánczolta el magát, azt tartották, hogy gyönge. A fejedelem, hogy e zúgolódást elhallgattassa, előnyomult a Vágig, a honnan, bár igen kedve ellenére, Pekry tábornokot lovasságának javarészével Viard ellen küldé. Ez a magyarok közeledtére kijött Szakolczából, megütközött velük és megverte, helyesebben megfutamítá őket, mert Pekry csak kevés embert veszített és a fejedelemhez majdnem egész csapatával tért vissza.

Rövid idő múlva a fejedelem főtisztjei arról értesülvén, hogy Trencsény vára az élelmiszereknek már nagyon a híján van; őrsége gyönge és minden valószínűség szerint kénytelen lesz az első támadásra megadni magát, azonban értesültek arról is, hogy *Viard* parancsot kapott megsegitésükre, ellátásukra. E hírekre a fejedelem haditanácsot tartott. Az egész tanács e vár ostrom alá vétele mellett volt, egyedül a fejedelem vala más nézeten, mivel ő Lipótvár megszállását vette volt tervbe. De mert Trencsény Szilézia határán fekvő elég fontos vár vala és így az ezen tartományra vonatkozó terveit annak elfoglalása előmozdította volna, haditanácsának javaslatát végre is elfogadta. Egész seregével Trencsény felé indult tehát s a Vág mentén csak tartalék-hadat hagyott vissza *Bottyán* tábornok vezérlete alatt. Megérkeztekor tudta meg, hogy a várnak élelmiszerekkel való ellátását meg nem akadályozhatja, mivel *Viard* kerülő utakon már az előző éjjel megérkezett oda. A fejedelem most megelégedett azzal, hogy az ellenség további mozdulatait megfigyelő táborhelyet választszon.

Heister kémei azt vitték volt hírül neki, hogy a fejedelem és Bercsényi összezördültek és a gróf egyedül szállt

a lovassággal Trencsény alá, míg a fejedelem a gyalogsággal másfelé ment. E híreknek alapja az vala, hogy a fejedelem és gróf *Bercsényi* különböző nézetben voltak és a haditanácsban kissé élénkebben beszéltek és hogy Trencsény alá csakugyan különböző úton mentek, egyik a gyalog, másik a lovashaddal. E hírek vételével *Heistet* elhatározá, hogy 2000 lovassal és néhány század ráczczal *Bercsényi* ellen vonul, odaérkeztekor meglepte őt, hogy a fejedelem egész hadseregét csatasorokban felállítva találta, mire Trencsénybe szép csöndesen visszavonulni igyekezett. De *Pálffy* gróf, a ki *Heistet* alatt vezényelt, észrevevén, hogy a fejedelem jobb szárnyának lovassága, a melyet Pekry gróf vezetett, vezetőjének tudatlansága és határozatlansága miatt több gyámoltalan mozdulatot vitt végbe, — azt hivé, hogy ez a szárny rosszul van biztosítva, rábírta Heistert a ráczoknak néhány század német lovassal e jobbszárnynak megközelítésére. A magyar lovasság egy része visszaveré a ráczokat, a másik része azonban szégyenletesen megfutott. A fejedelem tartalékban álló udvari karabélyos ezredét akará a rend helyreállítására odavezényelni, de a mint hozzájuk érkezett, látta, hogy az ezred eleje épen hátrálni készül, oda akart vágtatni visszatérítésükre. Mivel azonban a terep rendkívül egyenletlen és árkokkal teljes volt, — melyek közül lova már kettőn vagy hármon általugrott, — mikor ismét egy, a többinél valamivel szélesebb árokhoz ért vala, vagy pedig a ló nem ugrott elég jól, — megbotlott, elesett s egy nagy kövön agyonzúzá magát. A fejedelem oldalt veté le magát s a balszeménél nagy zúzódást kapott. Ezen ütődés miatt elájulván, a csatatérről a szomszédos erdőbe vitték, a hol csaknem két óra múlva tért csak magához. Ekkor tudta meg, hogy minden elveszett; ugyanis *Viard* tábornok, midőn látta, hogy a csata megkezdődött, kijött Trencsényből, mire a fejedelem seregét, — két tűz között látván ekként magát, — rémület lepte meg s a csapatok a hegyek és az erdők közé menekültek.

A világ e leggyalázatosabb vereségének nagyon szerencsétlen következményei lőnek. *Heistet* marsall dán gya-

logsággal erősbbödvén, ostrom alá fogta s pár nap alatt el is foglalá *Nyitra* várát. Majd elfoglalta az úgynevezett *bányavárosokat* is. Több főúr és nemes a fejedelem balsikerein elkedvetlenedve, elpártolt tőle. Ocskay brigadéros pedig *Pálffy* gróffal titokban megegyezvén, átszökött ezredével. Példáját más tisztek is követték s *Heister* hadseregébe léptek. Mi több, a csapatok legnagyobb része felbomlott és ki-ki hazatért házi tűzhelyéhez; úgy hogy a fejedelem azzal a kis erővel, a mi még megmaradt mellette, hadat viselni nem tudván többé, visszavonult *Munkács* várába. (!)

Heister átkele a Dunán és Eszterházy grófot, ki Alsó-Magyarországban *(túl a Dunán)* vezényelt, visszavonulni kényszeríté és azon vidékeket meghódította. Azután ismét visszaköltözött a Dunán és seregeit két hadtestre osztotta, egyiket az Ipoly völgyébe, a másikat Vadkertre (Nógrád m.) szállítá. A szerencsétlenség növelésére a török határokról behurczolták a pestist, a mely Magyarországon rövid idő alatt nagy pusztításokat vitt végbe.

A fejedelem azonban váratlanul némi segítséget nyert. Miután a svéd királyt az oroszok Pultavánál megverték, az ő Lengyelországban levő csapatainak helyzete is megroszszabbodott. A Szaniszló király párti *Potocky* kiewi palatinus vezérlete alatt álló, mintegy 2—3000 főnyi sereg — lengyel és svéd lovasok s gyalogok — az oroszoktól szorongattatva, Magyarországba menekült. A fejedelem csak oly feltétel mellett ereszté őket be az országba, ha szolgálatába állnak. Ezek őszszel *(1709)* érkezvén Munkácsra, ott a hűségesküt letették. E váratlan segítség a magyarok bátorságát újra felélesztő. A fejedelem összegyűjtött körülbelül 2000 gyalogost s Erdélyből, hol a németek kerültek fölül, magához rendelé Károlyit, hadosztályával együtt. Ez összegyűjtött csapatokból a fejedelem egy kis hadsereget szervezvén, azzal ismét támadólag akart föllépni a rendkívüli hideg tél és a dühöngő pestis daczára, a mely a falvak és városok megközelítését lehetetlenné tevé és a szabadban táborozásra kényszerítette őket.

Rákóczi 1709 január hava végén *(helyesebben: 1710*

január 22-ikén) kis seregével *Romhány*hoz érkezett, oly czélból, hogy az ellenséget *vadkerti* hadállásában meglepje. De Zikin *(Sickingen)* császári tábornok, ki körülbelül 2000 lovassal feküdt ott, értesülvén arról, hogy *Károlyi* a szomszéd falvakban táborozik kisebb gyalog-csapatokkal, elhagyá állomását és ellene indult. *Romhány*hoz érve, meglepetésére ott a fejedelmet találá egész seregével. A csatát most már ki nem kerülhették. Ha a fejedelem nem aratott is itt teljes diadalt, hadserege legalább keveset vesztett és nem futott meg, mint szokása vala.

E csata után *Érsek-Újvárt*, a mely az élelmiszereknek már szűkében vala, ellátta a szükségesekkel.

A Lengyelországból érkezett csapatok egy része a fejedelem szolgálatában nem sokáig maradt. Ugyanis egy svéd lovasezred, két lengyel dragonyos század, *Szaniszló* király testőrei és néhány egyéb csapattöredék *Potocky* palatinust magukkal ragadván, arra kényszerítették őt, hogy őket erőltetett menetekben Erdélyen és Moldován keresztül vezesse *Benderbe* a svéd királyhoz. A fejedelem tervükről későn értesülvén, nem akadályozhatta azt meg. Sőt serege még azzal is megfogyott, hogy *Kassa, Eperjes* és más oly városoknak, melyekben a dúló pestis tömérdek embert elpusztított, helyőrségük erősbítésére újabb gyalogságot kellett küldenie. Ezután a fejedelem Alsó-Magyarországba *(Dunántúlra)* kisebb csapatokat vezényelt jeles tisztekkel a végből, hogy oldaltámadásokat tegyenek és a lakosságot újabban fegyverbe szólítsák. Azonban ez az expeditió nem sikerült, mert az elkedvetlenedett nép annyira meg volt félemlítve, hogy nem mert felkelni.

Heister tábornagy ostrom alá fogta Érsek-Újvárt s néhány heti *(havi!)* ostrom után elfoglalá. A fejedelem Bercsényi gróffal való fontos tárgyalások miatt kénytelen lévén *Szerencs*re menni, kis seregének parancsnokságát Esterházy *(Antal)* grófra bízá. Azonban ez, a fejedelem által adott elővigyázati utasítások egyikét sem teljesítette. S csapatait a bányavárosokból leereszkedő *Viard* meglepte és megverte, helyesebben mondva szétszórta.

A Lengyelországban győztes *Nagy-Péter* czár az év elején megbizottat küldött a fejedelemhez, a ki által üzente, hogy ha a franczia király nagykövetet küld hozzá, ő oly szövetségre lép vele, a melynek értelmében kötelezi magát győzedelmes hadseregével a fejedelem segítségére menni, a császárt Francziaországgal való békekötésre kényszerítendő, föltéve, hogy XIV. Lajos a szövetségesekkel a czár mellőzésével nem kötend békét. Erre a fejedelem azonnal elküldé *Le Maire* hadmérnök-brigadérost, hogy a versaillesi udvarral a czár ajánlatát közölje. Elfogadták. A franczia udvar értesíté a fejedelmet, hogy I. Péterhez a tervezett szövetség tárgyalására és megkötésére nagykövetet küld. A fejedelem a maga részéről Bercsényi grófot Lengyelországba indítá, hogy az említett szövetség-kötésnél a fejedelem és a *Szövetkezett Magyar Rendek* érdekeire ügyeljen, nehogy azokat a szerződésből kifelejtsék. Azonban a törököknek az oroszok ellen kezdett háborúja mindezen terveket megsemmisítette.

XI. Kelemen pápa, ki a császárral feszült viszonyban áll vala, kibékült vele és intéseket küldött Magyarország papságához, hogy ismerjék el *József* császárt törvényes királynak s a Confoederatiót kiátkozás terhe alatt hagyják el. Erre a fejedelemtől, vagyis inkább hazája ügyétől majdnem az egész papság elpártolt, a Vatikán villámaitól félve s a császár érdekeit karolá föl. A buzgó vagy jobban mondva vakbuzgó katholikus tisztek és nemesség pedig követte a papság példáját. Ez vala oka annak, hogy a fejedelem két fontos pontot elveszített. Tudniillik Eger kanonokjai és Szolnok város papsága megvesztegetvén a helyőrségeik tisztjeit, ezek a parancsnokokat kényszeríték, hogy a várat adják föl egy olyan császári lovascsapatnak, a mely fölszólította ugyan őket a megadásra: de nem volt volna képes megostromolni váraikat.

Gróf Pálffy, született magyar, leánya révén, ki József császár szeretője vala, nyerte el a magyarországi császári hadak főparancsnokságát. A fejedelem a dolgok rosszra fordulását látva, megbízta Károlyi grófot: írjon Pálffynak, a

kivel igen jó barátságban állott volt s ajánljon neki fegyverszünetet. Ezt mindkét részről csakhamar elfogadták, aláírták és kihirdették. Pálffy gróf magával a fejedelemmel óhajtott személyesen értekezni, abban a reményben élvén, hogy a béke megkötése ügyében ő vele több sikerrel fog tárgyalhatni, mint bárki mással. Némely előzetes föltételekben könnyen meg is egyeztek; azután *Vaján* találkozának, a hol még elég hosszú magánbeszélgetést is folytattak. Pálffy gróf biztosítá a fejedelmet a császár jóindulatáról, kinek nevében a fejedelem személyére nézve mindenféle előnyt és tisztséget fölajánlott az egy erdélyi fejedelemséget kivéve, melyről teljességgel le kell mondania. Biztosította őt még arról is, hogy a béke helyreállítása és a zavarok lecsendesítése czéljából a császár hajlandó a magyaroknak és erdélyieknek a törvényeken alapuló szabadságaikat visszaadni, általános amnesztia mellett; azonban minden garantia nyújtása* nélkül. A fejedelem válasza az volt, hogy ő a Szövetkezett Rendek közreműködése és beleegyezése nélkül semmit sem tehet; egybe fogja tehát hívni őket és mint fejük, ő mindent fogadand és aláírand, a mit azok érdekeikkel összeegyeztethetőnek itélendnek. A mi pedig saját személyét illeti, ő a maga részéről soha semmit sem fog kérni vagy követelni, mivel meggyőződése, hogy a nemzetnek a béke gyümölcsei élvezhetését a császár miniszterei sohasem engedik meg; ő tehát nem akarja, hogy valamikor azt mondhassák róla, hogy elárulta hazáját, mert a saját érdekeit eleibe tevé nemzete javának.

A fejedelem, mialatt azt várta, hogy gróf Pálffy Bécsből a béke megkötésére teljes fölhatalmazást nyerjen és a Szövetkezett Rendek *Huszton*, a hová őket összehívta, egybegyűljenek: Kis-Várdán hadiszemlét tartott, megmaradt csapatai fölött. A különféle veszteségek és a nemzet elkedvetlenedése daczára még mindig 12 ezer embere, lovas és gyalog együtt jelent meg itt, mind jól fölszerelve és fölfegyverezve.**

* Vagyis a közbenjáró külhatalmak jótállása.

** Még ennyinél több vala a várakban, legfőkép Kassán és Munkácson.

A fejedelem kormánytanácsosait és az erdélyi tanácsurakat 1711 januárjában a Munkács közelében fekvő Salánkra hívta össze tanácskozásra. Közlé velük, hogy Pálffy gróffal összejött, hogy nyilatkozott Pálffy és mit válaszolt ő. Mindnyájan egyetértettek abban, hogy a Szövetkezett Rendek részvéte és határozata nélkül békét nem köthetnek. Azután megkérdezé őket, mint vélekeznek, mi lenne jobb az országra nézve, az-e, ha ő szükség esetén Munkács várába zárkózik és azt, ha a fegyverszünet lejár, azt ostrom ellen is a legvégsőkig védendi, avagy az, ha Lengyelországba megy, ott személyesen fölkeresi a czárt és a tőle kilátásba helyezett segítséget sürgeti? Mindnyájan azt a nézetet vallák, hogy legjobb lészen, ha átmegyen Lengyelországba. Azután tudatta erdélyi tanácsadóival: gróf Pálffy arról biztosítá őt, hogy a császár hajlandó a fejedelemség összes jogait, a fejedelemválasztási jog kivételével visszaállítani; és miután ő nem akar romlásuknak okozója lenni, sem őket abban megakadályozni, hogy a bécsi udvarral ne alkudozhassanak s ennek netaláni sikerét el ne érhessék: elhatározá tehát, hogy ha nekik is úgy tetszik, fejedelmökké megválasztása oklevelét visszaadja nekik s fölmenti őket hűségesküjök alól, kérvén, hogy viszont ők is mentsék őt fel azon esküje alól, hogy a fejedelemségről a rendek hozzájárulása nélkül soha le nem mondand. A tanácsurak erre azt válaszolták, hogy nagylelkűsége meghatja őket, de miután őt az országos rendek választották fejedelmükké, nekik (t. i. a tanácsosoknak) nincs se joguk, se hajlandóságuk őt a megválasztásakor letett esküje alól fölmenteni; sőt inkább fölötte igen kérik: ne gondoljon a lemondásra, mert erősen bíznak abban, hogy látni fogják még őt békében és boldogságban uralkodni fölöttük. Egyébként ők is osztják a magyar kormánytanácsosok azon véleményét, hogy a közjó érdekében utazzék Lengyelországba, a czártól a segítséget kinyerni.

A fejedelem tehát útrakészült. A fővezényletet távolléte idejére Károlyi grófra ruházá, azzal a parancscsal, hogy a Pálffy gróffal megkezdett békealkudozásokat folytassa. Magyarországot 1710 februárjában *(1711 február 21-ikén)*

hagyta el. Lengyelországba érve tudta csak meg, hogy a czár még nincs ott, de napról-napra várják. Érkezését várva, egy darabig *Skolián,* jó barátnőjének, Lengyelország főtábornoka *(Sieniawsky gróf)* nejének birtokán tartózkodik vala. Rövid idő múlva gróf Károlyi magával hozá* ama békefőltételeket, a melyeket *Pálffy* — ki Bécsből teljhatalommal ruháztatott fel a béke megkötésére — közölt volt vele. A fejedelem Bercsényi, Eszterházy, Károlyi, Csáky és Forgách grófok, ez utóbbit néhány hónappal ezelőtt bocsátatván ki börtönéből és a fejedelmet Lengyelországba követett még néhány más főnemes, tanácsot tartottak, a melyen elhatározták, hogy *Károlyi* térjen vissza Magyarországba és kérjen egynémely homályos pontra nézve fölvilágosítást Pálffytól; tudassa ezzel, hogy a fejedelem májusra összehívta a Szövetkezett Rendeket Husztra, ő maga is megjelenend közöttük és mindazt, a mit ők az ország javára hasznosnak itélendnek, végrehajtatja.

A fejedelmet kevéssel ez után azzal a hírrel lepték meg, hogy a Szövetkezett Rendek eme gyülését Károlyi önhatalmúlag *(Nagy-) Károly*-ba — a saját kastélyába — tette át és korábbi határidőre hívta egybe, mint a fejedelem kitűzé. E gyülést Károlyi a hadsereg főtisztjei egy részéből és oly nemesekből alkotta össze, a kik az ő személyes hívei valának; és annak daczára, hogy az országnak sem egyetlen főura, sem Károlyin kívül egyetlen kormánytanácsosa (senator), sem egy vármegyének követe sem vala jelen: mégis a Szövetkezett Rendek czímét vették föl s Pálffyval a béketárgyalásokat — mint ilyenek — folytatták. E gyülés a fejedelemmel szemben mindazáltal elég tapintatos vala s követeket küldött ki hozzá Lengyelországba azzal a kéréssel, hogy a létrejött megállapodásokat szentesítse. De mivel a bécsi udvar e békepontokban Magyarország szabadságai helyreállítását csak nagyon határozatlanul, kétértelműen és fölötte bizonytalanul igérte meg, sem a fejedelem, sem azok a főurak és tanácsosok, a kik

* Nem ide, hanem *Strybe.*

mellette valának, a békeokmányt nem írták alá. A fejedelem a követeket visszaküldvén, Károlyit erősen elitélő kiáltványt osztatott szét a hazában, abban a reményben, hogy ez majd a vármegyéket, a nemességet és a népet Károlyi ellen zúdítandja. Azonban a küzdelembe ezek már mind belefáradtak vala.

Gróf Károlyi nem törődött a kiáltványnyal, hanem azokkal együtt, a kikből a *károlyi** gyűlést összealkotá a Pálffyval kötött békeszerződést aláírta, aláiratta s a hadsereggel a fegyvert *(csak a zászlókat!)* letétette. Mely hadsereg sokkal nagyobb volt, mint a németeké.

Átadatta a császáriaknak Kassát, Eperjest,** Munkácsot és mindama városokat, a melyek még a fejedelem birtokában valának, a bennök fölállított éléstárakban felhalmozott tömérdek készletekkel egyetemben.***

Ez volt íme ama szerencsétlen háborúnak vége, a melyet Rákóczi fejedelem hazája szabadságának s kiváltságainak visszaállításáért indított volt — s a mely tábornokainak s tisztjei nagyrészének tudatlansága és kevés hozzáértése, csapatainak fegyelmezetlensége, állhatatlansága, a pénz- és fegyverhiány, *(a dühöngő pestis)* és még sok más

* Helyesebben: *szatmári,* mert időközben e városba áttett.

** Ez már korábban kapitulált volt; hanem Kassát, Ungvárt, Husztot, Kővárt stb.

*** Különösen Kassa és az akkor bevehetetlen erősségű Munkács évekre föl valának szerelve élelemmel s mindennel. Munkácson nemcsak lőpormalom, ágyú- és bombaöntőműhelyek, vártűzérségi szergyár, bőr- és posztógyár, sőt még pénzverde is volt, a helyőrség számának megfelelő érczkészlettel; szegény fejedelem minden pénzzé verhető arany-ezüst eszközeit, műkincseit ott hagyta, csakhogy a várőrség havi zsoldjait a jövőben is rendesen ki lehessen adni. S ha a hős Zrinyi Ilona fiát le nem beszélik azon hozzá méltó eredeti szándékáról, hogy Munkács várába zárkózik — ott (netaláni árulás esetét leszámítva) bizonyára nyugton bevárhatja vala az orosz-török háború befejezését, de talán a franczia békealkudozások kezdetét is. Sőt, ha Rákóczi idehaza Magyarországban, vagyis Munkácson marad, — bizonyos, hogy az 1711 márczius 14-én a császárnak már titokban hűséget esküdött Károlyi sem fogta volna végrehajthatni ellene árulását, vagy legalább nem oly mértékben.

kedvezőtlen körülmény miatt végződött ilyen balsikerrel. Úgy, hogy e háború inkább káros, mint hasznos vala szegény Magyarországra, miután a bécsi udvar, a mint azt a fejedelem előre látta, sohasem hagyta abba kedvencz tervét, hogy e szerencsétlen királyságot teljesen zsarnoki uralom alá hajtsa. El is vette annak jogai és kiváltságai legnagyobb részét; s a kálvinisták és lutheránusok templomai, iskolái s alapítványai nagy részét szintén elkobozta. Szóval még a károlyi *(szatmári)* béke föltételeit sem tartotta meg.

A fejedelem ismételten találkozott Lengyelországban *Nagy-Péter* czárral s rábírta őt, hogy Francziaországgal oly szerződést kössön, a melynek értelmében hadseregével Magyarországba indul. Már azon a ponton volt, hogy e szerződést aláírja, midőn a *(svéd királytól fölizgatott)* törökök hadat üzentek neki és e háború folyamán hadait a *Pruth* mellett annyira tönkretették, hogy e miatt a fejedelem tervei teljesen megsemmisülének.

Rákóczi Emlékiratai itt érnek véget. Azonban én megkisérlem folytatásukat azon közlések alapján, a melyeknek elmondásával ő engemet kitüntetett, továbbá azon elbeszélések nyomán, a melyeket udvarában élő magyar uraktól s nemesektől, valamint őt soha el nem hagyott hű szolgáitól hallottam. Számítok ugyanis arra, hogy Önt, Uram, e jó, de szerencsétlen fejedelem további sorsa is érdekli annyira, miszerint élettörténetének folytatását ismerni kívánja.

A károlyi *(szatmári)* békekötés színhelyéről nagyszámú magyar főúr, nemes és tiszt utazott Lengyelországba; kik inkább elhagyták hazájukat, semhogy annak alávessék magukat. Fölkeresték lengyel földön a fejedelmet, azon reményben, hogy majd ő gondoskodhatik életszükségleteikről. De mert ő maga is igen szorult helyzetben vala, tudtokra adá, hogy nem áll módjában idegen országban kellőképen segítségükre lehetni és azt tanácsolá nekik: menjen vissza haza ki-ki a sajátjába és vesse magát alá a békekötésnek, mielőtt még az amnistia határideje lejár. De csak nagynehezen tudta őket erre rábírni. Midőn azután elbúcsúztanak tőle: sűrű könnyhullatások közt biztosították arról,

hogy életük és vagyonuk szolgálatára fog mindig állani. A tábornokok és a vele levő számos nemes azonban nem tértek többé vissza Magyarországba. Élénken emlékeztek még ezek az 1687-ki *eperjesi vértörvényszékre* és arra, hogy a *nagyon kegyes* Ausztriai Ház a kihirdetett amnistiát nem tartja meg, vagy legalább nem tartotta meg mindig pontosan, a mostanihoz hasonló esetekben. Inkább szerettek bújdosókká lenni; egy részük Lengyelországban maradt; mások Moldvában és Oláhországban telepedtek le, sőt egynéhányan török oltalom alá vetették magokat.

A fejedelem fájdalommal látta, hogy örökre meg kell válnia annyi hű, becsületes emberétől. De ama súlyos viszonyok előtt, a melyek között élt, meg kell vala hajolnia. S ezek még rosszabbakká váltanak. Miután körülbelől egy évig tartózkodott lengyel földön, kénytelen volt lakóhelyet cserélni. Ugyanis a császári trónt öröklött *VI. Károly, Ágost* királyt kemény szemrehányásokkal illette, hogy szövetséges volta daczára, ellenségeinek menedéket nyújtott. Egyébként is a fejedelem élete nem volt biztos Lengyelországban. Kicsinybe múlt, hogy egy vadászat alkalmával, midőn kísérőitől kissé távolabb került, meg nem ölte három orgyilkos, a kik meglepték és bizonyára elvérzett volna csapásaik alatt, ha néhány emberét a szerencsés véletlen segítségére nem viszi. Hogy az üldöztetések elől kitérjen, Danczka városába vonult vissza, a hol tíz hónapig lakott. Ama kevés jövedelem, a mi még megmaradt neki, okozá, hogy itt igen elvonultan és rangján alól kellett élnie. A mikor ugyanis hazáját elhagyá, csak nagyon kevés értéktárgyat vihetett magával. Francziaországban pedig nem sokat törődtek azzal, hogy a császár elleni hadviselés folytathatására kikötött segélyösszegeket pontosan a kezeihez juttassák. Sőt a szerencsétlenség betetőzésére az a kétségbeejtő helyzet, a melybe Magyarországon levő hívei jutottak, megfosztá őt még attól a segítségtől is, a mit onnanhazulról remélhetett vala.

Ehhez járulának a bécsi udvar ama szigorú rendeletei melyek a vele és követőivel való mindennemű érintkezést vagy

a legegyszerűbb levélváltást is szorosan eltiltották. Íme egy elég rideg és meglepő példa erre.

Máriássy (Ádám) ezredes felesége danczkai kereskedőknek tokaji bort merészkedett eladni oly módon, hogy a vételárt ezek a fejedelem mellett tartózkodó férjének fizessék ki. Ezt az asszony szerencsétlenségére fölfedezték és az úrnőt leányával együtt börtönbe hurczolták, a hol több hónapon át mindenféle sanyargatást kellett szenvedniök. Ez az embertelen szigor igen megfélemlíté a fejedelem kíséretében levők rokonait és barátait; úgyannyira, hogy senki sem merte többé megkísérleni valami segitség juttatását hozzájuk.

Miután a fejedelem *(lengyelországi jaroslawi uradalmát kénytelenségből elzálogosítá s majd azután)* — noha igen szűkre szabott udvarának fentartási költségeire a kevés még megmaradt ezüstneműjén s majdnem minden értékes holmiján túladott: elhatározá, hogy Francziaországba költözik. Remélé ugyanis, hogy hátralékos tartozásaikat úgy majd mégis inkább megfizetik és nem feledkeznek meg végképen nagy szolgálatairól, a miket ő magyarországi támadásával XIV. Lajosnak tett ama nehéz időkben, a mikor a király háborút viselt a császárral. 1713 január hava elején hajóra szállott tehát, öt vagy hat magyar nemes kíséretében, kik végképen hozzá csatlakoztanak. Utazásuk kezdetben eléggé szerencsés vala, de az időjárás megfordult, ellenkező szél kergette őket és 19 napig tartó szörnyű vihar tört rájuk. Végre Angolországba *Hull*-ba értek, de hajójuk mindenképen meg volt rongálva s nem bírtak kikötni. Most a halál más formában fenyegette őket: kicsibe múlt, hogy éhen nem haltak. Öt napig nem volt más élelmük, mint a tengervizétől megromlott nedves kétszersült és valami kis bor. Még az édesvizük is elfogyott. Nyolcz napig maradtak *Hull*-ban, míg hajójukat kitatarozták és várták a jó szelet, melylyel aztán *Dunkerque*-be vitorláztak.

A fejedelem Francziaországba érkezve, a «*Sárosi gróf*» nevet vevé föl. A király, a mint a fejedelemnek kiváló érdemeit *(és megnyerő egyéniségét)* fölismeri vala, különös

tiszteletével és jóindulatával tüntette ki őt. Ennek látható jelét adá azzal, hogy udvarában minden tisztességet megadatott neki és számára nagy havi összegeket utaltatott ki, értékes ajándékokkal kedveskedett neki és legbelsőbb tanácskozásaira is meghívta. Versaillesi tartózkodása alatt Rákóczi a legtöbb vérbeli herczeg és főúr tiszteletét s barátságát megnyeré és hasonlóképen néhány udvari hölgyét is, mivel a legdaliásabb és legszeretetreméltóbb emberek egyike vala. Noha már körülbelől 60 éves, még mindig jól bírja magát.*

Azonban a versailles-i kellemes időzés csak múló mosolya volt a szerencsének. A király meghalt *(1715)*. Ez nagy veszteség, igen érzékeny csapás volt az én fejedelmemre nézve; az udvar vele szemben megváltozott s ez volt részint oka annak, hogy ő a camalduli atyáknak Páristól négy mérföldnyire fekvő *grosboisi* kolostorába vonult egy időre. E tartózkodás annyira jól esett neki, hogy elhatározá hátralévő napjait ott tölteni, csendben, magányban élve. Kényelmes és kellemes lakóházat építtetett tehát ott magának s ennek környékét szép fasorokkal és kertekkel ékesítette. De csakhamar oly körülmények merülének föl, a melyek megakadályozták, hogy annyi ideig lakjék ott, mint a hogy elgondolta.

A császár és a nagyúr *(a török szultán)* hadat üzent egymásnak. Ezen utóbbi *csauszt* küldött követül Rákóczi fejedelemhez, meghíván őt Törökországba, hogy majd onnan, a tőle nyerendő segítséggel hazájába Magyarországba visszatérhessen. A fejedelem azonban nem egykönnyen határozá el magát kedvelt magánya elhagyására és az emberek közé való visszatérésre. A kíséretében lévő magyarok és a török követtel jött két magyar rábeszélései s az a remény, hogy kedves hazája nehéz sorsán valahára majd könnyíthet, végre mégis elfogadtatták vele a török császár ajánlatát. 1717 szeptemberében elutazott Marseillebe, a hol a király *(XV. Lajos)* egyik hajójára szálla s elég szerencsés vitorlá-

* Értsd: Saussure e sorainak írása idejében, 1734-ben.

zás után a *Propontis* torkolatában fekvő *Gallipoli*-ba érkezett. De a mint szárazföldre lép vala, már hírét vevé, hogy a császáriak a törökön Belgrádnál diadalt aratának és hogy ennek hatása alatt *Passarowitz*-ban már a béketárgyalások megindultak. Rákóczi mindazonáltal *Drinápolyba* utazott, hol akkor a török császár udvarával tartózkodott volt. Itt nagy díszszel és pompával fogadták, gazdagon megajándékozták s nagy összeget utalványoztak számára. Rövid idő múlva a nagyvezér s azután a szultán fogadá őt nyilvános audientián, a hol biztosították ő Felsége pártfogásáról, jóakaratáról, valamint arról is, hogy érdekeinek a porta gondját viselendi. A mint a Lengyelországban maradt *Bercsényi*, *Forgách*, *Eszterházy* és *Csáky* grófok és több más magyar bujdosó főúr és nemes megtudta, hogy a fejedelem Törökországba érkezett, — mind melléje jövének.* A porta mindegyiküknek rangjához illő *thaïnt* vagyis évdíjat utalványozott, mely méltó és tisztességes ellátásukra elegendő volt. A bécsi császár miniszterei azonban nem átallották volna ennyi becsületes úriember sorsát megnehezíteni. Ugyanis a béketárgyalásokon jelenvolt császári biztosok erősen és sokáig ragaszkodtak vala azon követeléshez, hogy a fejedelmet és a vele lévő összes magyarokat a porta szolgáltassa ki az ő uroknak. Mindazáltal e méltatlan kívánságot a török császár oly határozottan utasította vissza, hogy az többé szóba sem hozathatott és a békét a nélkül kötötték meg.

A török császár a fejedelemnek Drinápolyba érkezte után körülbelől hat vagy hét hónappal elhagyá e várost és egész udvarnépével visszatért a fővárosba. A fejedelem s a vele lévő magyarok nemsokára követték őt.

Ő fensége előbb a Konstantinápoly közepében fekvő erdélyi követségi nagy házban lakott, melyet annak idejében *Thököly* vásárolt meg s a mely — mellékesen meg-

* Saussure itt téved, mert Bercsényiék a porta hívására — az egy, eleinte habozó Forgách kivételével — még 1716-ban Törökországba jöttek s a fejedelemnek is odajövetelét a portával együtt épen ők sürgették legjobban.

jegyezve — 1729-ben a nagy tűzvész alkalmával leégett. Mivel azonban a fejedelem kíséretében lévő tábornokok és urak udvarnépe, továbbá a szolgák száma kétszáznál több főre rúgott — a porta nem látta tanácsosnak, hogy fővárosa közepében ily nagyszámú idegen lakjék s annyival kevésbbé, mert franknak* — legyen bár követ vagy másféle — egyáltalában nem szabad Konstantinápolyban *(a belvárosban, Sztambulban)* letelepednie, hanem csak a külvárosokban.** A fejedelemnek és a magyaroknak lakhelyét tehát *Jenikő*-be tették át. E nagy falu a Fekete-tenger csatornája *(a Bosporus)* partján, a várostól három mérföldnyire fekszik, hol is a fejedelem kíséretével mintegy két évig lakott.

A *(bécsi)* császár követe a fejedelmet a porta ily közelségében nem látta szívesen, annyival inkább, mivel ő itt már bizonyos baráti körre és tekintélyre tőn szert. Állhatatosan követelte tehát, hogy Rákóczi Anatoliának valamely félreeső helyére, vagy a Szigettenger egyik szigetére belebbeztessék. A fejedelem, a mennyire módjában áll vala, tiltakozott ez ellen, de mivel ekkoriban a porta érdeke úgy kívánta és mivel a szultán a császárnak ez iránt ismételten hozzá intézett kéréseit teljesen visszautasítani nem akarta, végre is oly értelmű *fermánt*, vagyis parancsot adott ki, hogy a fejedelem és magyarjai a Propontis parti Rodostóba költözzenek.

A fejedelmet tábornokaival és főbb tisztjei egy részével nagy hadi gálya szállította Rodostóba; a többi magyar pedig, ki tengeren, ki szárazföldön utazott. A város nyugati szélén, a hol az örmények laknak, a legjobb házak közűl vagy harminczat rendeltek részükre, melyeknek évi bérét a porta fizette s a melyeken a fejedelem számos változtatást tétetett; különösen négy vagy öt év óta*** azzal szórakozik s örömet talál benne, hogy e helyet, a hol lakik, szépítse, kényelmessé

* Idegennek, keresztyénnek.

** *Péra, Galata* stb. már külvárosoknak tekintetnek.

*** Már Nagy-Péter czár halála, vagyis 1725 ősze, 1726 tavasza óta.

s kellemessé tegye. Udvara, vagyis házanépe körülbelől 80 személyből áll. Még néhány évvel ezelőtt számos paripája és jókora kopófalkája volt. Mert a vadászatot mindig szerette. Rendesen hetenként kétszer élt e szórakozással. Háztartása költségeire a porta havi 5 erszény pénzt küld — a mi 5000 frankot tészen — s díszőrségül 80—100 janicsárból álló csapatot rendelt melléje egy *csiorbasi* (százados) alatt és öt vagy hat *csauszt* vagyis ajtónállót, hogy parancsaira mindenkor készen álljanak és a hová küldi, menjenek. Ezenkívül a franczia udvar is évjáradékot ad neki, úgymint a legutóbbi megállapodások szerint esztendőnként 60,000 livret. *Ibrahim* pasának, a volt nagyvezérnek vagy inkább a *kiájá*-nak, *Mehemet* pasának fukarsága és haszonlesése okozta, hogy 1729-ben a fejedelem *thaïn*-jának csaknem a felét visszatartották. Ekkor eladta lovait, feloszlatván istállóját és vadászfalkáját. De a mint 1730-ban I. Mahomed követte a trónon nagybátyját, III. Ahmetet, ő a fejedelem évjáradékát ismét fölemelé a régi összegre. A tábornokok és a többi magyar nemesek, a kik Lengyelországot elhagyták és a fejedelemhez csatlakoztak, szintén húztak a portától tisztességes megélhetésükre módot nyujtó *thaïnt*. De az ő számuk igen megfogyott már. Rodostóba telepedésük *(1720)* után néhány évvel Bercsényi gróf *(1725)* és neje, a grófnő, a ki mindenüvé híven követte urát, meghaltak *(1723)*,* hasonlóképen gróf Eszterházy is meghalt *(1722)*. Forgách gróf nem maradt sokáig Törökországban; látván, hogy a békét *Passarowitz*ban megkötötték és így nincs többé remény, hogy hazájukba visszamehessenek, újra visszatért Lengyelországba, hol életét nemsokára *(1730-ban)* befejezte.**

* Fiok, gróf Bercsényi *(László)*, ifjú éveiben Franciaországban telepedett le, a hol huszárezrede van. Altábornagy s a Szent-Lajos-rend nagykeresztes vitéze és 1758 óta Franciaország maréchalja. *(De Saussure jegyzete.)*

** Saussure Rodostóban laktakor a volt kurucz tábornokok közül egyedül gr. *Csáky Mihály* volt még életben, a kire föntebb hivatkozik is; továbbá kívüle a főurak közül (de már az ifjabb nemzedékből) *Zay Zsigmond* báró.

A fejedelem Rodostón rendes, csendes, visszavonult életet él. Mióta lovain túladott, nem hagyja el palotáját, csak ha a levegőre megy, vagy azokban a szép kertekben sétál, melyeket lakása előtt ültettetett. Naponként háromnégy órát fordít franczia vagy latin nyelvű munkái írására. A napnak bizonyos óráit áhitatossággal, másokat olvasással tölti el, pihenőül esztergályozással szórakozik; nagyon szép kis elefántcsont-faragásokat készít; néha rajzol és pedig nagyon ügyesen; időnként bennünket, udvarbelieket azzal tisztel meg, hogy billiárdozik velünk. Ily módon múlnak napjai csöndesen, s öröme telik benne, ha azok életét, a kik szerencsések közelében lehetni, tőle telhetőleg kellemessé teszi.

Mielőtt befejezném, még néhány szót Rákóczi fejedelem fiairól: *József* munkácsi és *György* makoviczai herczegről.

Mikor anyjuk, a fejedelemasszony Bécsből férjéhez Magyarországba utazott *(1706 tavaszán)*, a császári udvar nem engedé meg, hogy fiait is magával vigye. Ők továbbra is kénytelen-kelletlen a császár miniszterei kezei közt maradtak s csak rangjukon jóval alul neveltették őket. Miután atyjoknak roppant birtokait mind elkobozták s azok legnagyobb része császári generálisok és a császár más kegyenczei között osztatott szét, a fejedelemfiúk fentartására Siciliában fekvő némely nem nagy birtokot rendelének. De még ezeknek sem kapták meg összes jövedelmét, úgy, hogy gyakran szükséget kellett szenvedniök. Mikor anyjuk, a fejedelemasszony Párisban meghalt, gyászruhát sem voltak volna képesek ölteni, ha gróf *Bonneval*, — a ki akkor Bécsben vala és az udvarnál kegyben állott — meg nem segítette volna őket a szükséges pénzösszeggel. E történetkét maga Bonneval úr mondá el nekem. Neveltetésüknek főtörekvése volt, lelkükben atyjuk iránt ellenszenvet és idegenkedést, Magyarország és minden magyar iránt pedig gyűlöletet kelteni. Sőt Rákóczi herczeg néven nem is nevezték s alig ismerték őket. A császár és a császárné nevére emlékeztető neveket adván nekik, az idősebbiket *Santo-Carlo*-i grófnak, a kisebbiket *Santa-Elisabetha*-i grófnak hívták. Tulajdon-

képen foglyok valának.* A bécsi udvar megtett minden elővigyázati intézkedést, hogy valamikép atyjukhoz ne mehessenek, hogy tőle s róla hírt ne kaphassanak és hogy hozzá ők se juttathassanak hírt magukról. György herczeg azonban 1726-ban *(még 1725 őszszel)* mégis megszökött Bécsből. Francziaországba ment,** a honnan Rodostóba utazott *(1727 tavaszán)* sohasem látott édesatyjához. Két évig tartózkodott itt, mely idő után a fejedelem Párisba küldé őt és fentartására évi 30,000 livret utalványozott abból a 60,000-ből, a melyet e királyi udvartól húz. György herczeg most is ott tartózkodik még. Bátyja, *József* herczeg Bécsben van; mondják, hogy szemmel tartják.

De mára elég ennyi. Szivből ölelem Önt és maradok stb. stb.

Rodostó, a Propontis partján, 1734 márczius 13-án.

* Sőt, — a miről De Saussure nem tudott — a szegény fogoly Rákóczi-fiúkon, a mikor már serdülni kezdének, oly istentelen barbarismust akart a bécsi udvari tanács elkövetni, (már az operatio végrehajtása is ki volt tűzve), a mitől a még épen nem érzelgős VI. Károly császár lelke is visszaborzadt, s egy jámbor főpaptól értesülvén, a végrehajtást ő tiltotta meg. E gyalázatos merényletről egy nem sokkal későbbi korú svájczi könyvben (czímét alább idézzük) szóról-szóra a következő sorok olvashatók: .... «Les deux jeunes Ragotzkys, malgre les plaintes de toute la Maison de Hesse, à laquelle ils appartenoient de près par leur mère, *étoient presqu'a la mendicité dans Vienne, élevés par des mains viles, en un mot traites avec tant rigueur, qu'on avoit delibere au Conseil (de la Cour) si, pour éteindre à jamais une odieuse race, on ne leur ôteroit pas la qualité d'homme, par une opération violent? Ceux de qui je tenois cette barbare proposition, m'avoient assuré, qu'ayant en traîne toutes les voix, elle auroit été suive de l'exécution, si l'Empereur Charles VI. n'eût fait prendre l'avis de quelques Prélats, qui la condamnerent.*» L. «*Le Monde Moral, ou Mémoires pour servir a l'histoire du coeur humain*», *Genève, 1764.* III. köt. 65. l. Gr. Apponyi Sándor könyvtárában meglévő igen ritka példány.)

** Előbb Olaszországba, hol (1725 nov. 27-én) a páduai egyetemre iratkozott be a jogi tanszakra, ezt még talán császári engedélylyel; onnan szökött azután el Francziaországba, ú. l. a velenczei franczia követ titkos közreműködésével.

Harmadik levél.

Uram!

Érdekes események híreivel telt levele, melyet néhány napja kaptam meg, nagy örömömre szolgált. Az Európában nemrég kitört háború, mely eldönti: ki leszen *Ágost* király utóda? okozza, hogy a keresztyén világból nyert hírek most olyannyira érdekesek. Kérem, közölje velem Ön a híreket oly gyakran, a mint csak módjában lesz.

Kérdezi Ön, hogy mint érzem magamat *Rodostóban?* Megmondom: igen jól, ámbátor itt a fejedelem udvari nemesein és tisztjein kívül semmi más társaságot sem lehet találni. Magunk között szórakozunk s eléggé kellemesen töltjük időnket. Gyakran járunk ki vadászni és mert a vad sok, a vadászat igen vonzó.

Találunk néha egy olyan fajta vadat is, a milyenről sohasem hallottam. Ez bizonyos fajta madár, melyet a mi uraink *campêtière*-nek* neveznek. Igen hasonlít a túzokhoz, nagysága s íze kivételével. Ez a campêtière nem nagyobb, mint a fáczán, míg ellenben a túzok akkora, mint a jól kifejlett pulykakakas. De az előbbi madár pecsenyéjének íze és zamata végtelenül finomabb és jobb, mint a másodiké. A campêtière-t itt csak nyár derekán lehet látni. Nem tudjuk, hová költöznek télire?

Rendszerint a mezőkön és szántóföldeken tartózkodnak, de annyira félénkek, hogy nehéz őket röptükben való lövésre megközelíteni.

A túzok itt nem ritka. A görög parasztok gyakran hoznak nekünk túzokokat, de csakis télen, nyáron sohasem; ezek t. i. csak akkor vonulnak erre, ha már némi kis hó esett; könnyen megközelíthetők s ezért oly olcsón kaphatók, hogy egy derekas túzok csak 15—20 parába kerül. Ne feledje Ön el, hogy a *para* egy sol-t vagyis fél svájczi *bache*-t ér.

* Outarde-campêtière, otis tetrax, magyarul: *reznek*; nálunk ritkán (még leginkább a Csallóközben és Moson, Sopron s Vas vármegyében) előforduló kisázsiai madár.

A fejedelemnek van egy megszelidült olyan túzokja, a melyet dédelgetve neveltek föl. Nincsen valami szebb és kedvesebb, mint ez a madár; odajön kézből enni, különösen a fejedelemhez, mert megismeri őt, s úgy látszik, tudja, hogy ő az ura, ép úgy, mint minekünk is.

Mivel a környékbeli mezők és rajtuk a séták igen kedvesek és kellemesek, gyakran járunk ki. S a mi nekem legjobban tetszik, az a gyapottermő földek nagy száma, ezek fehér és zölddel keverve, a szemet gyönyörködtető színűek.

Ön bizonyára nem tudja, mi módon termesztik e növényt és így talán nem fog haragudni, ha erről csevegek valamit.

Kétféle gyapot van; egyik az indiai, másik a levantei gyapot. Úgy mondják, hogy az első, a mely fehérebb és finomabb, mint a másik, fákon terem. Miután ilyet én nem láttam, hát nem írok róla. A mi gyapotunk a levantei pamut, ezt a mezőkbe (*szántóföldekbe)* vetik, művelik és aratják. Márczius végével felszántják, vagyis inkább felturkálják a földet; a pamutmagot elvetik, de a helyett, hogy beboronálnák, nagy fahengerrel járnak rajta végig. A pamutnövény egy vagy másfél lábnyira nő meg s egy-egy szár többé-kevésbbé 3 vagy 4 ágat hajt; levele hasonlít a szőlőéhez, stb. stb.*

Rodostó, 1734 július 24.

Negyedik levél.

Uram!

Ime, e levelemet Konstantinápolyból, helyesebben Pérából írom, a hol 15 napja tartózkodom már. Rákóczi fejedelem küldött ide némely ügyeinek elintézése végett. Nem tudhatom, még hosszabb ideig fogok-e itt tartózkodni? Kicsibe múlt, hogy meg sem érkeztem volna és a halak faltak volna föl, mert bizony majdnem belepusztultunk a tengerbe.

* Következik a gyapottermelés tüzetes leírása; azonban ez nem tartozván tárgyunkhoz, mellőzzük; különben már *Mikes Kelemen* is ismerteti azt «Törökországi Levelei»-ben.

Tisztelendő *Grosset* atya, a Jézus-társaság levantei missiójának főnöke, a három évenként szokásos körútját a Sziget-tenger szigetein és másutt, a hol jezsuita missióállomások vannak, éppen befejezte. Visszatértében vagy két hetet minálunk Rodostóban töltött. Együtt szálltunk egy gabonával rakott csakolevóra (csajkára),* körülbelől 9 órakor reggel. Nem volt szép időnk, sem kedvező szelünk, de reméltük, hogy dél felé megváltozik. Az egész nap csak *Szulináig* jutottunk. A mint besötétedett, a szél erősödött s a tenger szilajul hullámzott, kegyetlenül megtánczoltatván bennünket. Lavírozással egy kis utat mégis megtettünk. A jezsuita atya és én egy kis rossz bódéban háltunk.

Úgy éjféltájban, a mikor szunnyadozni kezdettem, hallottam caravokieri-nket, vagyis a bárka gazdáját, a mint törökül teljes erővel többször kiált: «Tireja tribord!» a mi annyit tesz, hogy jobbra irányozd! Egy perczczel később oly iszonyú rázkódtatást éreztem: azt kellett hinnem, hogy a hajónk ezer darabra zúzódott. Egy ugrással a födélzeten teremve, úgy láttam, hogy egy másik csajka, hátsó széllel s telt vitorlákkal tört reánk és ámbár a gazdánk nem tudom hányszor kiáltott, a felénk tartó hajó emberei nem igyekeztek bennünket kikerülni, mivel mind aludtak. Mi a szél ellen mentünk, hajónk erősen meg volt rakva, annyira, hogy kormányosunk nem birta kikerülni a másik csajkát, a mely villámsebességgel és oly erővel tört reánk, hogy hajónk jobb oldaláról két nagy deszkát leszakított és e nyíláson gabonánk a tengerbe folyt s a víz csajkánkba ömlött. Gazdánk és matrózai, mindnyájan görög születésűek és vallásúak, látván a nagy veszedelmet, a melybe jutánk, egyebet sem tudtak tenni, mint a *Panaya*-hoz, vagyis a Szent-Szűzhöz kiáltoztak segélyért, a nélkül, hogy magukon segíteni igyekeztek volna.

* A csakolevo vagy csakoleva oly kisebb hajó, a minőket csak a Propontison és a Szigettengeren használnak. Kétárbóczosak, mindegyiken egy-egy nem egészen háromszögletes vagy latin vitorlával. Csendes időben evezőkkel hajtják. *(De Saussure jegyzete.)*

A szerencsétlenségnek még fokozására a belénk ütközött bárka megakadt a *csarnak**-ot képező kötélzetben és bennünket magával ragadt. Egy hajónkon utazó török a lábai mellett baltát látván, azzal a kötélzetet elvagdalta s ezzel életünket menté meg, mivel a másik bárka, orrán az erős ütődéstől nagy léket kapván, alig két percz múlva elmerült mindazokkal együtt, kik rajta valának, s szemünk láttára eltűnt, a nélkül, hogy közülük csak egyet is megmenthettünk volna, kivévén a gazdáját, a ki addig, míg a hajója a miénkbe volt akadva, általugrott födélzetünkre. Ez a hajótörés görögjeink rémületét természetesen még inkább fokozta, a kik is lélekjelenlétüket tökéletesen elvesztették és csak a *Panaya* után kiáltoztak, pedig nagy veszedelemben forogtunk, mivel a víz a hajó jobboldalán szakított nyiláson nagy erővel ömlött be. Megvallom, szörnyű helyzetben valánk és vagy negyedóra hosszat nem hittem, hogy ki birunk menekülni belőle. Az éj olyan sötét vala: négy lépésnyire sem lehetett látni; a zápor ömlött, az idő viharos, a tenger haragos és igen hullámos volt; hajónkba pedig zuhogott a víz. Bizony ilyen helyzetben nem igen jól érzi magát az ember. Mégis ki kellett lábalnunk a hinárból, hacsak odaveszni nem akartunk volna. Az elmerült bárka gazdája török volt, a ki hidegvérét vesztesége daczára megőrzé és a mi gyermekmódra síró gazdánk helyett ő rendelkezett; tüstént irányt változtatott s hajónk sérült oldalát szélnek fordította, ezzel elérvén azt, hogy a nyílás a víz fölé került és így hajónkba több víz nem folyhatott be. Ideje is volt, mert immár majdnem elmerültünk. Visszafordulánk, nem birván a viharzó tengerrel daczolni és mivel ekkor hátunkba kaptuk a szelet, egy óra múlva *Heraclea (Eregli)* kikötőjébe értünk.

Megpihenni s magunkhoz térni a székesegyházhoz tartozó görög barátok, a coloyero-k zárdájához mentünk. E jó atyák módot nyújtottak rá, hogy száraz ruhát öltsünk ma-

* A *csarnak* erős kötélzet, a mely az árboczokat tartja; a kötelek létraszerűen vannak egymással összekötve, s ezeken járnak föl az árboczkosarakba és a vitorlarudakhoz. *(De Saussure jegyzete.)*

gunkra, mert bőrig általáztunk. Tőlük telhetőleg szívesen fogadtak és jól bántak velünk. Mire ruháink megszáradtak s nappal lett, *Grosset* atya, egy janicsár, a szolgám és én lovakat béreltünk és elég rossz időben, esőben, hóban, két nap alatt ide érkezénk.

A rossz idő daczára szívünk vidám vala és örvendezett, hogy a halaknak nem szolgáltunk eledeléül. A jezsuita atya azt mondá, hogy ily nagy veszedelemben sohasem forgott még és a véghez ily közel sohasem érezte még magát. De a nagy veszedelem egész ideje alatt nem is szűnt meg Istenhez francziául imádkozni, akár csak én. Midőn másnap reggel lóháton ültünk s a rossz idő ellenére nagyon örvendezünk vala, hogy ismét a földön utazunk, azt mondám neki: «Hejh, bizony van okunk áldani az Istent és hálákat adnunk neki, hogy veszedelmes nehéz helyzetünkből kimentett! De Tisztelendő Atyám, én valami igen meglepő dolgot vettem észre, azt t. i., hogy Ön a nagy veszedelem idején francziául imádkozott Istenhez, akárcsak én és nem latinul, sőt a mi több, csak egy parányi kis imát sem mondott Ön sem Loyolai Szent-Ignáczhoz, sem Xavéri Szent-Ferenczhez, de még a Szent Szűzhöz sem!» «Barátom! — válaszolá ő — olyan sürgős esetekben, mint ez volt, közvetlenül magához a **Forrás**hoz kell fordulnunk!» El kell ismernem, hogy e válasz talpraesett volt. Ismételten alkalmam vala meggyőződni, hogy *Grosset* atyának — jezsuita volta daczára — több szelleme, felvilágosodottsága és józan esze van, semminthogy jó pápista lehetne; azonban attól nagyon őrizkedik, hogy nézeteit bárki előtt nyilvánítsa. Mondom: jó pápista, mert én a felvilágosodott *római katholikus* és a *bigott pápista* között nagy különbséget teszek. Az előbbi nem hisz, nem bízik s nem lelkesedik az indulgentiák, a körmenetek, a búcsújárások, a szentek, különösen azok képeinek tisztelete és a római egyház egész szentséges lim-lomja iránt, mint az utóbbi, a ki vakhitét minden dolgában kimutatja. Az előbbi nem rajong különös lelkesedéssel a pápáért és nincs egészen meggyőződve annak állítólagos csalhatatlanságáról és a mennyben, valamint a földön lévő teljes hatalmáról, a mit a pápa örökké

fenntartani szeretne, de kezdenek immár a szemek kinyílni.* Nem kétlem, hogy Ön is tett már hasonló megfigyeléseket, kiváltképen franciaországi tartózkodása alatt, ott, a hol annyi józan eszű és felvilágosodott ember van. Időközönként ime másra térek át, elhagyván tárgyamat. Térjünk hát vissza hozzá.

Csajkánkat Heracleában kitatarozták s Konstantinápolyba négy vagy öt nappal később ért. A török a mi *caravokiery*-nket megérkeztekor pörbe fogta s először el is zárták. Miután azonban bebizonyosodott, hogy a török a maga bárkáját inkább a saját hibájából, mint a görögéből veszítette el, ez utóbbit a török követelései és a per alól fölmentették; de mivel a bárkával együtt két török is elpusztult: a szegény görögöt arra itélték, hogy ezen elhaltak rokonainak 200 piaster vérdíjat fizessen és míg ezt le nem fizette, nehány napig börtönben tartották. Még örült, hogy ily olcsón menekült. De nem is szabadult volna ily könnyen, hogyha *az én fejedelmem nem könyörült volna meg zajta s ő nem tételett volna érdekében lépéseket.* E példa bizonyítja, hogy a keresztyénre nézve milyen veszedelmes, különösen, ha *zája,* azaz a szultán alattvalója, hogyha török halálának közvetett vagy közvetlen okozójává válik és hogy a bűnhödés elől nem igen menekülhet.

A mint milord *Kinnoul* nagykövet úr megtudta, hogy Pérába érkeztem, meghívott ebédre. Körülbelől esztendeje már annak, hogy őt elhagytam és Rodostóba költöztem; azóta többek által kérettem már: fizetné ki a tartozását. *Villeneuve* őrgróf, a franczia nagykövet és neje, a marquisné voltak oly szivesek és szóltak neki az én érdekemben. Továbbá *Calkoen* úr, a hollandus követ, valamint barátjai közül mások is melegen érdeklődtek nála irántam. Olykor visszautasította őket és mit sem akart felőlem hallani; máskor viszont kilátásba helyezte, hogy elégtételt adand nekem,

* Úgy látszik, hogy a ma uralkodó római katholikus fejedelmek legnagyobb része, ámbár jó *katholikusok,* semmivel sem kevésbbé *pápisták. (De Saussure* jegyzete.)

azaz: megfizet. E sok huza-vona minden reményemet elvette, s mikor most ideértem, pénzemet már elveszettnek tekintém. Meghívása tehát — a mint azt Ön könnyen elképzelheti — igen meglepett s egyúttal nagyon megörvendeztetett. E meghívást követő napon tiszteletemet tettem a milordnál. A legszívélyesebben fogadott; azzal a vonzó szívességgel halmozott el, a melylyel olyan jól tud bánni, ha kedve tartja. Ebéd után szobájába hívott. Igen sajnálja a közöttünk történteket, — mondá — de rosszúl tájékoztatták volt őt. Mentségeit röviden megszakítva, hozzátette: «Most nem tudok fizetni, nincs pénzem, hanem arról az 593 piasterről, a mivel tartozom, íme egy utalvány a Nemzet Kincstárosához, a ki Önnek egy hónap múlva kifizeti az összeget!» Elhiheti Ön, Uram, hogy a mit a nagykövet legutóljára mondott, nagyobb örömet okozott nekem, mint bármi más. Nem akarta köszönetemet s azt meghallgatni, a mit mondani kivántam neki, rögtön átment a szomszéd szobába, hol társaság vala együtt és intett, hogy kövessem. S ettől a naptól kezdve számtalan figyelemben részesít. Tegnap pl. Franciaország és Hollandia nagyköveteit látta ebédre, engemet is meghívott. A milord e két nagykövet előtt, — tudván, hogy a köztünk történtekről ők tájékozva vannak — különös barátságával és kegyeivel feltűnően halmozott el. E kedveskedéseknek ekkor sokkal jobban örültem, mintha más időben tüntetett volna ki velük.

Azonban már eleget beszéltem magamról; beszéljünk másról.

Franciaország, Hollandia és Köln város újságait elég rendesen kapjuk itt. Az ezideiek, a mint Ön is okvetetlenül olvasta, ismételten híresztelték, hogy a porta igen tevékeny és hogy rettenetes hadikészületeket tesz. Egyszer azt hírlelik, hogy élelmi- és hadiszer-raktárakat halmoztak össze Albániában és Savoyában *(így!*)* és nagy sereget vontanak össze, melylyel fenyegeték Horvátországot és a Krajnát. Másszor meg azt újságolták, hogy *Asof* felé

* Talán a *Száva* vidékét akarta e szóval jelezni.

hadakkal és hadiszerekkel rakott nagyszámu hajót indítottak a *muszkák* megtámadására. Mindazáltal a porta e híresztelések daczára igen nyugodt maradt. Az azonban igaz, hogy a Konstantinápolyban székelő keresztyén nagykövetek nagyon munkálkodtak és sokat tárgyaltak a czélból, hogy a portát belebonyolítsák a most folyó európai háborúba. Ennek érdekében Rákóczi fejedelem, a franczia nagykövet és *Bonneval* tábornok mindent el is követtek. Felhívták a nagyvezér figyelmét arra, hogy a *pruthi* békét a muszkák megszegték, mivel sereget küldöttek Lengyelországba, hogy ott az uralkodjék, a ki nekik tetszik, s a lengyeleknek nem engedtek szabad királyválasztást, holott a fényes portával kötött békeszerződésben erre kötelezték volt magukat. Másrészt kimutatták, hogy a császárral kötött *passarowitzi* béke ideje nemsokára letelvén, a porta nem találhatna jobb alkalmat *Belgrád, Temesvár* és a többi elveszett erősségek visszafoglalására, mert ha a hadüzenettel addig vár, míg a császár e most folyó franczia háborúját befejezendi, úgy akkor minden valószínűség szerint összes erejét a török ellen fogja fordítani és ő fog támadólag föllépni.* A császár és a czárné nagykövetei azonban a tengeri hatalmak támogatásával minden erejükkel e tárgyalások czélzatai ellen dolgoztak. Mondják, hogy ezen alkalommal mindkét fél részéről sok ajándék járta, különösen a muszkák részéről. Mert, ha a törököknél valamit el akarunk érni, akkor általában véve a legjobb és leghathatósabb indokok az ajándékok. *Ali pasa*, a nagyvezér, a török császárság legpolitikusabb, legfinomabb modorú, legügyesebb s egyúttal legudvariasabb államférfia, mindnyájuk iránt egyaránt szíves volt, igen kedvesen fogadta őket, reményt keltett bennük, sőt néha még igért is, de igéreteiből mit sem tartott meg. Úgy látszik mégis, hogy ha a portát a perzsák ellen viselt háború el nem foglalná

* E föltevés igen helyesnek bizonyult, mivel 1738-ban VI. Károly császár csakugyan hadat izent a törököknek, a nélkül, hogy erre oka lett volna. De nem is volt e háborúja szerencsés, mert békére kényszeríttették és Belgrádot (Szerbiával) vissza kelle adnia.

annyira, az oroszok ellen lépne föl. Ugyanis a hadsereg és Konstantinápoly lakossága ismételten adák annak tanújelét, hogy ez a háború kedvükre való volna. Azonban *Thamas Kuli* khán legyőzése nagyobb feladat volt a törököknek, hogysem még más háborúra is gondolhattak volna. E perzsa vezér a múlt tavaszszal *Georgiába* tört be, a melyet majdnem elfoglalt. *Erivánt*, *Tiflist*, *Tauriát* és *Derbentet* csak könnyen bevette. Igaz, hogy ez a legutóbbi hely, épp úgy, mint a Nagy-Péter czár által a perzsáktól elhódított *Ghilak* és *Baku* tartományok az oroszokkal kötött békeszerződés értelmében adatott át neki. Így tehát ezen évben Konstantinápolyban semmi nevezetes nem történt, annak daczára, a mit a hírlapok írtanak, melyek a Keletről a legtöbbször nagyon téves értesüléseket kapnak, úgy, hogy inkább csak találomra és alap nélkül beszélnek, mint olyanok, kik sem az országot, sem a szokásokat nem ismerik.

Ne higyjen tehát Ön olyan könnyen az újságok konstantinápolyi híreinek.

(A levél többi része török szokások stb. leírásából áll s a mi tárgyunkat nem érinti. A következő, Rodostóból 1735 márczius 9-ikén keltezett V. számú levélben sincs semmi magyar vonatkozás; a keleten lakó görögök, örmények, zsidók és európaiak (frankok) vallási viszonyairól szól.)

Péra, 1734 deczember 17-ikén.

Hatodik levél.

(Rákóczi betegsége s halála.)

Uram!

Bizonyára hallotta már Ön, úgy a közhírek, mint magánértesülések révén, hogy ő Fensége Rákóczi Ferencz, Erdély és a Római Szent Birodalom fejedelme, a kinek szerencsés valék udvari nemese lenni, elhúnyt. Ha valamely hajó előbb indult volna Marseille felé, vagy ha más alkalmatosságom lesz vala, e szomorú hírt már korábban adtam volna Önnek tudtára és részletesen értesítettem volna róla. Szo-

morúnak mondom e hírt, mert reám nézve valóban az volt, ugyanis a fejedelem engemet, mint ügyeinek megbizottját épen Párisba akart küldeni, jó fizetéssel, a mi nagy örömömre szolgált volna, mivelhogy ezáltal közelébb jutottam volna Önhöz.

A jó fejedelem látható örömmel hallotta annak hírét, hogy idősbik fia, *József munkácsi herczeg* a múlt (1734) év végén Bécsből megszökött és Velenczében vonta meg magát. Azonnal megüzené neki, hogy lehető mihamarabb látogassa meg őt. Azonban József herczeg szerencsétlenségére túlsokáig tartózkodott *Don Carlos*nak, a nápolyi új királynak udvaránál, a hol a császártól részére adományozott siciliai birtokainak kezéhez adását kérelmezé. S így az atyának nem nyilt alkalma megölelhetni e kedves fiát, kit egy éves kora óta nem látott. Tudniillik akkor halt meg szegény, a mikor napról-napra reméli vala, hogy meglátja, s a mikor a legtürelmetlenebbül várta őt.

A folyó év *(1735)* márczius 23-ikán kezdettük észrevenni, hogy a fejedelem nincsen jól, nem eszik úgy, mint rendesen, szokása szerint és természetes arczszíne sincs meg. De mivel nem panaszkodott, reméltük, hogy csak múló rosszúllét bántja. Azonban a következő napokban az evéstől való undora fokozódott s teljesen elveszté étvágyát; arcza elváltozott, természetes frisseségű piros színe meghalványodott, sőt kissé meg is sárgult.

Azok, a kik legközelebb állottak hozzá, nem állhatták már tovább szó nélkül s nem titkolván többé előtte, hogy aggódnak egészsége miatt, minden tőlük telhetőt elkövettek, hogy őt valamely orvosság beszedésére bírják; de soha sem akart bevenni, sőt a bőjtölést sem akará elhagyni, mert épen a nagybőjt ideje vala. Állapota napról-napra rosszabbodván, egész teste igen megsárgult, mire orvosa és első káplánja, a ki tábori papja és gyóntatója volt, — mégis valahogy reábirták, hogy húst egyék, de arra már sohasem lehetett rávenni, hogy orvosságot vegyen be, ámbátor időnként a gyomrát fájlalta és nagy szívfájdalmai is voltak. Így sorvadt vagy két hétig, mindazáltal nem panaszkodott, mindig tár-

saságban evett, szokása szerint naponként misét hallgatott, sőt az első napokban még egy kicsit esztergályozott is.

Április 7-ikén* este rosszabbul érezvén magát, a szokottnál korábban feküdt le s igen rosszul aludt. Másnap reggelre betegsége még súlyosbodván, már nem titkolhatták el előtte, hogy élete veszélyben forog; a mire elhívatta papját, meggyónt s fölvette a szentségeket. Azután behivatta udvarmesterét, kamarását, első titkárát és udvari tisztjei s nemesei közül még kettőt-hármat, közöttük engemet is. És mondá nekünk, hogy ő néhány év előtt végrendeletet írt, s megjelölvén a helyet a hol ez föltalálható, előhozatta és fölolvastatta. Azután azt mondá, hogy annak több tételét meg kell változtatnia, kiváltképen elsőszülött fia *József* herczegre vonatkozólag, kiről *(akkor)* alig emlékezett meg, mert a mikor végrendeletét írta *(1732-ben)*, az még Bécsben volt; de továbbá azokat illetőleg is, a kik azóta léptek szolgálatába. És itt azzal tüntetett ki engemet, hogy ezek között nevemet említette. A gyónás a nagybeteget kimerítette, s hasonlóképen a jó hosszú végrendeletnek felolvasása is; annyira, hogy rögtönösen nem volt képes dolgozni, változtatni rajta, azért elküldött bennünket, meghagyván, hogy másnap reggel nyolcz órakor keressük fel őt, a végből, hogy végrendeletében a szükséges változtatásokat megtehesse előttünk. Csakhogy ez a másnap őneki már nem virradott fel.

Éjjel a végét érezvén közeledni, kérte és fölvevé az utolsó kenetet és néhány perczczel később, *1735 április 9-ikén, szombaton*, hajnali három óra tájban elhúnyt.** Néhány hónappal múlt el hatvan éves.*** Epeömlésben halt

* Voltaképen *6-ikán.*

** Ez a Mikesétől eltérő adat; mert ő szerinte Rákóczi április 8-ikán *nagypénteken* hajnalban húnyt el. De ú. l. a dátumban itt Saussure tévedett, mert (hogy egyebet ne említsünk) másik művében, t. i. a fejedelem Emlékirataihoz 1740-ben írt följegyzéseiben ő maga is április 8-ika, nagypéntek, hajnali 3 órát említi, mint a halál idejét és óráját.

*** 1676 márczius 27-ikén született, tehát csak a 60-ik évében járt.

meg és ezt az év elején őt ért nagy búbánat, gyötrő gondok okozták vala, melyeket hosszú ideig eltitkolt és a szívébe zárt. Íme, eredete eme gondoknak.

Egy *Bohn* nevezetű dán nemes érkezett 1722-ben vagy 1723-ban Konstantinápolyba. Rideg, komor és tartózkodó ember volt, a ki elég jól értett a hadmérnökséghez és a számtan némely ágához; igen ügyesen rajzolt és festett. Megérkezte után néhány tervet és térképet rajzolt a porta számára, a honnan némi jövedelmet húzott. Rövid idő múlva módját ejtette annak, hogy Konstantinápolyban lévő néhány magyar nemessel ismeretséget kössön s összebarátkozzék velök. Meghívták Rodostóba s ő élt a meghívással. Bemutatták a fejedelemnek, a ki külön kihallgatáson is fogadta. Bohn akkor általadá neki a fejedelemasszony ajánló leveleit. A fejedelemasszonynyal Bohn Lengyelországban találkozott, sőt azt hiszem, szolgálatában is állott egynéhány hónapig. E levelek elegendők valának arra, hogy a fejedelem őt szolgálatába fogadja. Mint udvari nemese lépett szolgálatába. Körülbelül egy év múlva, vagy talán már hamarabb is, Bohn, a ki lutheránus vallású volt, katholizált, hogy ezzel a fejedelemnél annál jobban megkedveltesse s behízelegje magát. A mi nagyon is sikerült neki. A fejedelem úgy megszerette, hogy semmitsem titkolt előtte s igen fontos ügyek tárgyalását is reábízta. 1733-ban Konstantinápolyba küldötte őt a végből, hogy *Villeneuve* marquisval, Franciaország nagykövetével és *Bonneval* tábornokkal egyetértve, a porta érdeklődését Szaniszló királyra irányítsák, a kinek pártja Lengyelországban csak nehezen tarthatta fenn magát. A nagykövet is megbízott *Bohn*-ban, közölte vele terveit és a fejedelemmel folytatott tárgyalásai közvetítésére is őt használta fel. Azonban a portánál nem érhettek el semmit, lehet, hogy a *Thamas-Kuli* khán ellen folytatott háború miatt, de meglehet, hogy a császár és a czárné, valamint a tengeri hatalmak portai követeinek a fejedelem, a franczia nagykövet és Bonneval tervei ellen folytatott aknamunkája miatt is.

A fejedelem 1734 április havában Bohnt a franczia udvarral folytatandó bizonyos tárgyalások vitelére Franczia-

országba küldé. Elutazásakor több ajándékot adott neki, s ezer tallér jövedelmet biztosított számára és *Bourbon herczeghez*, *Du Maine herczeghez* s a *toulousei grófhoz** meleg ajánló levelekkel látta el. Francziaország portai nagykövete pedig, — a kinek jóindulatát *Bohn* szintén megnyeré, — a miniszteréknek ajánlotta őt különösen *Mauzepas*-nak és *Chauvelin*-nek. Így azután, a mikor az udvarhoz ért, a vérbeli herczegek és a miniszterek igen jól fogadták őt. *Chauvelin* gyakran tanácskozott vele egyedül is a Kelet ügyei és Francziaországnak a császárral épen akkor viselt háborúja fölött. Ez jó darab ideig így folytatódott. Azonban egy *de Bons* nevű franczia nemes, a ki már több év óta intézi vala Párisban Rákóczi fejedelem ügyeit, féltékeny szemmel látta: mily kedvezően fogadták az udvarnál a dán Bohnt és hogy ez most a fejedelem egyedüli ügynöke, — szorgos figyelemmel kísérte működését. És fölfedezte, nem tudom miként, hogy Bohn időről-időre vaskos levélcsomagokat küldöz Hollandiába. Figyelmeztette erre *Chauvelin*-t, a ki maga is kezdett néhány nap óta gyanakodni Bohnra, miután ez többször hamis jelentésekkel áltatta őt és némely részletkérdésekre meg nem felelő felvilágosításokat adott.

A miniszter erre elrendelé, hogy a póstán a legelső csomagot, a mit Bohn felad, hasonlóképen a hozzá czímzett leveleket is tartsák vissza. A mint a dánus leveleinek visszatartását észrevevé, nagyon megijedt, s a házat, a hol szállva volt, azonnal elhagyva, a hollandiai nagykövet udvarmesterének szobájába menekült, kinek az utóbbival nagy összeköttetései voltak. Oly sietséggel szökött pedig oda, hogy sem elég elővigyázó, sem elég okos nem vala papírjainak vagy magávalvitelére, vagy elégetésére. Másnap elfogatására *Hezault* rendőrtiszt elküldvén emkereit, ezek Bohn lakásának ajtaját betörték, s ott több oly iratdarabot találtak, a melyek árulását eléggé igazolták. Harmadnapra azt is kitudták, hogy a hollandi nagykövet házába menekült, a hová elfogására a nagykövet engedélyével mentek és Bohnt

* XIV. Lajos királynak a parlament által törvényesített fiai.

hollandi matróznak öltözve s a félreeső helyen elbújva találták meg. Honnan elővonszolván, egyenesen a Bastilleba kísérték.

Nem kellett őt kinpadra vonni, hogy minden bűnét beismerje. Bevallá, hogy csak a bécsi udvar rendeletére és rábeszélése folytán ment volt annak idején Törökországba és állott Rákóczi fejedelem szolgálatába, annak czélzatait kikémlelni s a császár portai nagykövetének tudomására juttatni; és ezt azalatt a 12 év alatt, a míg szolgálatában állott, meg is tette és hogy legközelebb Dahlmannal *(Tallmann)*, a bécsi udvar konstantinápolyi követével minden tárgyalást és minden legtitkosabb lépést közölt, a miket a fejedelem, a franczia nagykövet és *Bonneval* tábornok a portánál a végből tőnek, hogy ez a lengyelországi háborúban részt vegyen és ilyenképen ő vala részben okozója eme tervek nem sikerültének, s végül azt is megvallá, hogy a bécsi udvar szolgálatát Párisba érkezte óta is folytatta, tudatván ezen udvarral mindazt, a mit csak kitudnia sikerült.*

A fejedelem épp az év *(1735)* első napján tudta meg Bohn árulását, a mi halálosan bántotta lelkét, különösen azért, hogy oly melegen ajánlotta volt őt a franczia királyi herczegeknek. Elég hosszú ideig némán zárta magába azt a maró s emésztő bánatot, a mit e hír vétele okozott szívének és oly vidámnak igyekezett látszani, mint a minő rendesen vala. De belső szolgája, a ki mellette volt, s az ágya közelében lévő kamrában hált, csakhamar észrevevé, hogy urát valami nagy búbánat gyötri, mivel éjszaka nyugtalan

* Csudálatos, hogy ez a szerencsétlen ember bűneinek s árulásának méltó büntetését a Bastilleban nem kapta meg. Mikor ugyanis e levelek írója 1739-ben Párisban járt, biztos forrásból értesült arról, hogy Bohnt sokáig ott felejtették a Bastilleban s nem végezték ki. A mint ezt a szolgája valahogyan megtudta, megírta Bécsbe; mire aztán a béke megkötése után a franczia udvartól a császár és miniszterei Bohn kiadását kérvén, cserében ki is adták és most Bécsben él, a hol húzza nyugdíját és bírja alezredesi rangját, a melyről szóló okmányát párisi letartóztatásakor megtaláltak nála. *(De Saussure jegyzete.)*

volt, nem aludt annyit, mint rendesen szokott és gyakorta mélyen felsóhajtott, a mi nem volt szokása. Mi *(udvariak)* mindig azt hittük, hogy e gyötrő bánkódás és az a gond, a melylyel azt előttünk eltitkolni igyekezett vala, — okozá vagy legalább is elősegíté azt az epekiömlést, a melybe belehalt.*

A fejedelem személyére nézve nagy és igen szép arányokkal bíró termetű vala; hajzata és szeme fekete; szemei élénk és tüzes tekintetűek, arczkifejezése oly nemes és méltóságteljes volt, hogy a kik szerencsések valának őt láthatni, már első megpillantására meglepődtek. A mikor a fejedelemasszonyt nőül vevé, mindenki egyetértett abban, hogy a császári udvarban ez a legszebb pár. E mellett tudós volt, öt *(hat!)* különféle nyelven jól beszélt s több oly munkát írt, melyek bizonyára megérdemlik a kinyomatást, különösen az, melynek czíme: «*Traité sur la politesse*» (Értekezés az udvariasságról.) Jó, nagylelkű, könyörületes és vallásos vala; naponként három nyilvános vallási ténykedésben vett részt. Végül elmondhatjuk, hogy Rákóczi minden tekintetben *nagy fejedelem vala.*

Nagy volt szerencséjében, pályája legmagasabb pontján, értem akkor, a mikor két virágzó államnak feje volt és ő jó, nyájas, jóttevő vala, sok szép cselekedete hirdeti nagylelkűségét, valamint azt, hogy az uralkodásra mindenképen méltó vala. És nagy volt balszerencséjében, mert ennek

* Ezen áruló «*Paul Wilhemb Bohn*»-ról s Rákóczi ellen a konstantinápolyi osztrák nagykövetség útján a bécsi császári udvarnál évek hosszú során át elkövetett alávaló kémszolgálatairól én már az 1893-ban megjelent «*Rákóczi-Emlékek Törökországban*» czímű könyvemben (71—72. l.) megemlékeztem, továbbá még bővebben írtam a bécsi cs. és kir. udvari és államlevéltár titkos aktái nyomán (a melyeknek adatai De Saussure föntebbi elbeszélését mind megerősítik) a «*Századok*» 1898-iki évfolyama 492. s köv. lapjain. Azonban azt, hogy ő származására nézve nem német, hanem *dánus* volt, s hogy miként került azután Rákóczi szolgálatába Rodostóban, és hogy az ő gyalázatos árulásának kiderülése okozá a dicső fejedelem nagy, halálos bánatát és súlyosbítá betegségét, — csak most Saussure-től tudjuk meg.

leglesújtóbb csapásait is hősi lélekkel tűrte és soha sem mutatta, hogy nagyon érezné; fejedelmi rangját mindig méltósággal viselte; a bajok sohasem verhették őt le, sőt határozottságával a legfájóbb gondokat is el tudta rejteni mindazok előtt, a kik hozzá legközelebb állani szerencsések lehettek. Egyetlen tulajdonsága, a mit talán hibájául róhatni föl, az volt, hogy az embereket nem ismerte eléggé és bizalmát igen könnyen meg lehetett nyerni; mert a többi embert is a szerint ítélte meg, mint a milyen az ő saját szíve volt. Becsülésének megnyerésére elég vala a látszat. Innen származott aztán az, hogy barátsággal viseltetett olyanok iránt is, a kik ezt meg nem érdemelték; és ha idők folytán észrevevé is, hogy bizalmát méltatlanra fecsérelé, nem birta azt tőle megvonni. Több mint egy példáját láttam én ennek, azon időben, a míg udvarában éltem. Eme gyöngesége különböző alkalmakkor nem kis kárára is volt.

Az imént mondottam, hogy Rákóczi fejedelem jó és nagylelkű volt. Íme egy eset, a mely elég érdekes arra, hogy Önnek tudomására juttassam. A fejedelem franczia titkárai egyikének, kit *Des Roches*-nak neveztek, valamikor Francziaország nem emlékszem melyik tartományában olyan szerelmi viszonya volt, a mely számára az apa czímet szerzé meg. Hogy az illető kisasszonyt elvennie ne kelljen, magára vállalta úgy a szerencsétlenné tett leány, mint a gyermek eltartására bizonyos jövedelem biztosítását. Az első években elég rendesen fizette is a részleteket, de mióta a Keletre jött, s a fejedelem szolgálatába állott, ebbéli kötelezettségeinek nem tett többé eleget. Hölgye hiába írt leveleket neki, csak nem kapott tőle semmit sem, sőt néha még vá laszra sem méltatta egykori kedvesét; vagy ha írt is neki, akkor is csak mentegetődzött. A többi közt egyszer azt írta, hogy sem hátralékait, sem ellátási díját meg nem fizetheti, mert mindenféle balszerencséje volt és oly szegény fejedelem szolgálatában áll, a kitől csak szerény fizetést húz és a ki oly fukar, hogy alkalmazottainak sohasem juttat valami külön jutalmazást; s még egyéb ilyen hasonló kifogással tölté meg levelét. A kisasszony, a kit régi szerelmesének e

bánásmódja megharagított és mivel remélé, hogy így talán majd hamarabb jut pénzéhez, — erre közvetlenül a fejedelemnek írt, a kinek előterjesztvén esetét, bepanaszolá a titkárt, kérvén Ő Fenségét: kényszerítse őt fizetésre. Egyúttal volt szeretője közömbösségének megbosszúlására annak utolsó levelét, a mit tőle kapott, eredetiben mellékelte. A mikor a fejedelem ez iratcsomót elolvasta, titkárát magához hivatá, s a kisasszony levelét elolvasás végett odanyújtá neki. A titkár már erre is nagy zavarba jött, s hát még, a mikor meglátta a saját mellékelve volt levelét, — majd hanyatt vágódott ijedtében, annyira megdöbbenté őt ez az épen nem várt meglepetés. A fejedelem pillanatra elmosolyodott *Des Roches* roppant zavarán, ki mentségére csak egy árva szót sem tudott kiejteni. Azután így szólt hozzá: «*Igazad volt, mikor azt írtad, hogy én nem vagyok gazdag, mert valóban nem vagyok. De nem volt igazad, mikor azt állítád, hogy fukar vagyok, mivel még nem volt alkalmad bőkezűségemet tapasztalhatni. Hogy tehát megmutassam, miszerint nem vagyok olyan, a milyennek gondoltál: íme itt van egy négyezer livrétől szóló váltó, a mennyivel a kisasszonynak tartozol; ezennel megparancsolom: küldd el neki és írd meg, hogy ezt az összeget az az olyan szegény és olyan fukar fejedelem adta teneked ajándékba, elhagyott kedvesed követelésének kifizetésére. De különben erről a dologról senki más ne tudjon!*»

Vajmi kevesen vannak, a kik ily nagylelkűen bosszúlták volna meg magukat! Könnyen elképzelhető: mekkora volt Des Roches álmélkodása s mily forrók lehettek hálaérzelmei, mert egyébként ő igen kedves ember, a kit én szívből szeretek és nagyrabecsülök. Mikor e történetet Des Roches először mondotta el nekem, úgy elérzékenyedett és úgy meg volt hatva, hogy elbeszélését alig tudta befejezni. Igaz az is, hogy a hölgyével folytatott szerelmében — bizonyos körülményeket számba véve — nem volt annyira bűnös, mint a minőnek első pillanatra látszik. Mindezt ő sokkal hosszadalmasabban mondá el nekem, mint a hogy én itt leírtam.

Egy-két órával a fejedelem halála után hátrahagyott hívei szolgálattévő nemescinek egyikét Konstantinápolyba küldötték, *Ali pasának*, a nagyvezérnek, és a franczia nagykövetnek átadni ama leveleket, a melyeket a boldogult akkor intézett volt hozzájuk, a mikor végrendeletét írta, azokkal a levelekkel együtt, a miket udvarának főbb tisztjei most írtak, bejelentvén urok elhunytát. Mihelyt ez a nemes Konstantinápolyba ért, mindez iratokat tüstént lefordittatta *Ibrahim effendivel*, a nyomdászszal — a fejedelemnek a portán lévő dragománjával, vagyis tolmácsával — törökre és ennek kíséretében ő maga adta át. A nagyvezér a fejedelem halálát fölötte sajnálta, mert nagy tisztelettel s elismeréssel viseltetett iránta. Mikor búcsúzó levelét elolvasta, annyira megindult, hogy könnyeit nem birta visszatartani. A mit *(a bujdosók)* tőle kértek, annak azonnal eleget tett; tudniillik *thaïn*-ért, vagyis évjáradékért folyamodtak a néhai fejedelem udvarának fentartására, addig míg idősbik fia, József herczeg meg fog érkezni, kit napról-napra várunk. Ez ügyben a nagyvezér elrendelé, hogy a *Kasmadar*-tól *(Hasznadár)* vagyis a török császár főkincstárnokától naponként húsz piastert kapjunk.*

A fejedelem halála után néhány nappal összegyűjtötték mind a nemeseket, mind a tiszteket és minden rendű s rangú udvari szolgát, kik előtt a boldogultnak végrendeletét felolvasták. Ennek másolatát elküldöm Önnek, mint oly rendkívül érdekes darabot, melyet bizonynyal meghatva olvasand el. A mint is az egybegyűltek legnagyobb része nem hallgathatta sírás nélkül a végrendelet felolvasását, annyira szerette e jó fejedelmet és rajongott érette mindenki, a ki szerencsés lehetett szolgálatában állani. Rövid idő múlva ezután a végrendeletet elküldötték annak a négy franczia vérbeli herczegnek, a kiket testamentoma végrehajtásával megbízott, — levél kíséretében, a melyet árván maradt udvarának főtisztjei bátrak voltak e gyászos ügyben hozzájuk intézni.

* Mikes többel, ú. m. napi 10 tallért említ ismételten.

Rákóczi fejedelem főbb tisztjeinek gyakran mondotta volt rodostói tartózkodása alatt, hogy azon esetben, ha e helyütt találna meghalni: az édes anyja mellé temessék, ki a galatai jezsuiták temploma Xavéri Szent-Ferenczről nevezett kápolnájában nyugszik, a hol ő egy szép, jó ízlésben épült oltárt emeltetett. Ezt az óhajtását a vezérhez intézett azon levelében is kifejezte némileg, a melyet halála után adtak át neki. Az engedély elnyerésére nézve el is követtünk minden tőlünk kitelhetőt, de a portán következetesen visszautasíttattunk, indokul azt hozván fel, hogy valamely halottnak Konstantinápolyba való bevitele ellenkezik a török szokásokkal és pedig annyira, hogy még ha valamely nagyvezér halna is meg Konstantinápolyon kívül, még annak a tetemeit eltemetni sem hozhatnák be a városba. A fejedelem holttestét bebalzsamoztattuk, felöltöztettük az aranygyapjas rendnek egyenruhájába,* a mely rendet V. Fülöp spanyol királytól kapott és gazdagon feldíszített ravatalra helyeztük, a mely egy szép és nagy teremben vala felállítva. Három napig naponként nagy misét mondottak fölötte e helyen és azután a harmadik napon nyilvánosan és ünnepélyesen eltemettük egy mély üregbe, a mely ama kioszk vagy pavillon alatt nyílt, a mit a fejedelem néhány év előtt építtetett nagy kertjének végében *(kilátó pontúl, «Belvedere»)*. E kriptát aztán ismét elzárták, sőt be is falazták.

A fejedelem halála után mintegy három hónapra a portától minden nehézség nélkül engedélyt kaptunk arra, hogy a fejedelem ezüstneműjét, legdrágább bútorait és értékesebb tárgyait, mégpedig mindennemű vám- vagy egyéb vizsgálattól mentesen — Konstantinápolyba szállíthatjuk és ott kőből épült tűzbiztos raktárban helyezhetjük el. A mint ezt az engedélyt megkaptuk, huszonkét teljesen egyenlő nagyságú és alakú ládát készíttettünk s ezek egyikébe rejtettük Urunk koporsóját, holttestét, és a ládák elszállítására csajkát avagy kis hajót bérelénk. A boldogult fejedelem kamarása *(Mikes Kelemen)* és én e hajóra szállottunk.

* Ebben is találtuk meg koporsójában 1889 október 7-ikén.

Konstantinápolyba érkeztünkkor csajkánkat nem vizsgálták meg. A galatai rakparton, a jezsuiták rendháza közelében rakodtunk ki. S mialatt én ládáinkat egy franczia kereskedő tűzbiztos raktárába szállíttattam: a kamarás azon ürügy alatt, hogy a fejedelem holttestét rejtő láda könyvekkel van tele, azt a jezsuiták rendházába vitette be. A páterek azután a következő éjjelen eltemették templomukban, úgy, a mint az üdvözült kívánta volt, a nélkül, hogy akárki is megtudta volna.

Ez volt az utolsó kötelesség, a melylyel annak a fejedelemnek tartoztam, a ki iránt a legmélyebb tisztelettel, a legőszintébb ragaszkodással viseltettem vala, s ez a kötelesség hozott engem vagy két hete ide Konstantinápolyba. Azt hiszem, hogy még ugyanannyi ideig fogok itt maradni, azután visszatérek *Rodostóba,* a hol megteendem a szükségeseket arra, hogy visszatérhessek a keresztyén világba. Noha naponként várjuk József herczeg érkezését, alig hiszem, hogy én megérkeztéig itt maradjak. Milord *Kinnoul* azonban, — a kinél majdnem naponként megfordulok most és a ki elhalmoz kedveskedéseivel, — ismételten tudtomra adá, hogy szívesen venné, ha újra szolgálatába állanék. *Calcöen* úr, Hollandia nagykövete pedig kanczellárja állását, a ki nemrég pestisben halt el, volt kegyes nekem felajánltatni. Ajánlatát udvariasan visszautasítottam, mert nagyon szeretnék már a keresztyén világba visszatérni s ott Önt is fölkeresni.

Oly államnak két követével találkoztam itt, a melynek eddig még nem volt követe a portánál. T. i. a svéd udvar a mult évben két nemest küldött a Levante-ba, úgymint báró *Höpken*-t és *Carlson* urat, megbízván őket: szerezzenek tájékozást ezen ország kereskedelméről és igyekezzenek odaműködni, hogy az angolok és a hollandok példájára ők is kereskedelmi összeköttetést létesíthessenek a török birodalommal. Ezen urak átmentek *Egyptomba, Syriába* is és a Levante főbb állomásait meglátogatták, a végből, hogy kereskedésükkel megismerkedjenek s jelentéseket küldöttek Stockholmba. A jelen év (*1735*) április ha-

ban azután már mint megbízó levéllel ellátott követek tértek vissza Konstantinápolyba, azzal a feladattal: eszközöljenek ki a portától a svédek számára ép olyan kedvezményeket és vámmentességeket, mint a minőkkel más nemzetek bírnak.

(A levél többi része nem tartozik tárgyunkhoz.)

Péra, 1735 augusztus 13-án.

Hetedik levél.

Uram!

A mikor utolsó levelemet írtam,* nem hittem, hogy olyan közel legyen elutazásom, s hogy oly hamar hagyjam el Konstantinápolyt. Levelem elküldése után néhány nappal *Icard* urat, a franczia követség titkárát, az udvar a Levante kereskedelme főfelügyelőjévé nevezte ki, a mi igen tiszteletreméltó és jól jövedelmező állás; s egyúttal parancsot kapott, hogy lehető rövid idő alatt menjen Marseille-be. Miután pedig mi jó barátok vagyunk és én előreláttam, hogy igen kellemes lesz vele az utazást együtt tenni meg, — azonnal elhatározám, hogy e kinálkozó alkalmat megragadom. Rodostóba siettem tehát, hogy kisebb ügyeimet rendezzem és ottani barátaimtól búcsút vegyek. *Pérába* visszatérve elhatároztuk, hogy *Smyrnába* megyünk, a hol épen Marseille-be induló hajó rakodott; ugyanis Konstantinápolyban nem volt oly hajó, mely a közel jövőben Franczia-országba indult volna.

1735 szeptember 17-én reggeli hat órakor szálltunk hajóra. Hajónk a csajkáknál valamivel nagyobb fajtához tartozik, kedvező időnk és szelünk volt. Másnap a Márványtenger és a thrácziai szigetek között hajóztunk el s elértük a Dardanellák első erődeit stb.

(A levél többi része tárgyunkat nem érinti.)

Smyrna, 1735 október 29.

* V-ik számú levelét (mely csupa görög, örmény és egyéb levantei viszonyokat tárgyal), 1735 márczius 9-én keltezi Rodostóból; míg az imént közlött VI-ikat 1735 augusztus 13-án Pérából.

Kilenczedik levél.*

(Rákóczi Józsefről.)

. . . . . .

Ismételten voltam szerencsés találkozni Rákóczi György makoviczai herczeg ő Fenségével, másodszülött fiával néhai II. Rákóczi Ferencz erdélyi fejedelemnek, a kinek néhány évig szolgálatában állottam és a kiről némely levelemben hosszasabban emlékeztem meg. Ő Fensége bátyjára, József herczegre vonatkozó több oly részletet beszélt el nekem, a melyeket én nem ismertem; elmondom azokat.

A mikor atyjuk halálának hírét vették, az idősbik herczeg még Nápolyban időzött a két Sicilia királyánál, az ifjabbik pedig Párisban. Igy Marseilles-ben adtak egymásnak találkát, a hol összejövén, ügyeiket együttesen rendezték s abban állapodtak meg, hogy az idősebbik, József herczeg, átmenend a Keletre. Előbb azonban Spanyolországba utazott, hol V. Fülöp udvarában némely dolgokat (certaines choses) szorgalmazott, a miket azonban nem kapott meg.** Ez volt az oka, hogy Konstantinápolyba csak az 1736-dik év deczemberében érkezett meg. A porta nem fogadta ünnepélyesen, mert háborúban állott a muszkákkal és VI. Károly császár a hadakozó hatalmaknak közvetítését ajánlotta fel. Nem akartak tehát panaszra okot adni azzal, hogy a fiatal Rákóczi herczeget nagy fénynyel fogadják. Csak néhány napig maradt *incognito* Konstantinápolyban,

* A VIII-ik levél De Saussure szülővárosában, Lausanneban kelt 1736 január 26-án. De tárgyunkra vonatkozó semmi részlet nincs benne.

** E dolgok bizonyára a néhai édes atyja által a spanyol udvartól húzott 20,000 livre évjáradék folytatása és a részére is adományozandó aranygyapjas rend jelvényei voltanak. Az előbbit megtagadták, az utóbbit azonban nem, Duc de Luÿnes naplójának bizonysága szerint. (L. II. köt. 249. l.; 1738 szept. 22-éről szóló följegyzés.)

azután Rodostóba ment, a hol a porta thaïnt, vagyis évjáradékot biztosított számára, de jóval kisebbet, mint a milyent néhai édes atyja húzott. A mint azonban megtudták, hogy a császár a portának hadat üzent, Rákóczi herczeget Konstantinápolyba hívták, a hová nyilvános és pompás bevonulása volt; a vezér s utóbb maga a török császár is audientián fogadta, drága ajándékokat kapott s nagy évi járandóságokat utaltak ki számára. A török hadsereghez csatlakozott, a melylyel két hadjáratot küzdött végig, magyarokból, erdélyiekből és más elemekből összegyűjtött kis sereg *(6000 ember)* élén. A törökök ugyanis azt remélték, hogy Erdélyben vagy Magyarországon fölkelést fog neve hírével előidézni.

A bécsi udvarra nézve kétségtelenül nagy előny vala, hogy Rákóczi Ferencz fejedelem nem élt többé, mert ha ő lett volna jelen a török seregben a fia helyett: joggal lehet valószínűnek mondani, hogy a magyarok — a kiknek szeretetét, tiszteletét s ragaszkodását bírta — az ő érdekében megmozdultak volna. Annyival inkább, mert a fejedelem elhalálozása előtti évben több magyar főúr és nemes szerit ejti vala néki tudomására hozni, hogy nem felejtették el őt, hogy mindvégig hűségesen ragaszkodnak hozzá s hogy türelmetlenül várják az alkalmat neki erről tanubizonyságot tenni s érdekében cselekedni. Nem lehet azonban csodálni, hogy a fiáért semmihez sem kezdettek, mivel őt senki sem ismerte, sőt tudták róla, hogy sem Magyarországhoz, sem a magyarokhoz nem igen vonzódott, s honfitársainak sem tekintette őket, valamint az sem volt titok, hogy az a lángész, az a tudás és azok az erények, a melyek néhai atyjában megvalának, s a melyek szükségesek arra, hogy oly nagy fontosságú és oly természetű ügyet megkezdhessen és folytathasson — ő benne hiányoztak.

Rákóczi József herczeg, mikor az 1738. évi hadjárat után Konstantinápoly felé visszatért volna, útja közben a dunamenti Csarnavodán megbetegedett s néhány nap múlva meghalt, némelyek azt mondják: pestisben, mások, hogy gonosz lázban, ismét mások azt gyanítják, hogy megmér-

gezték.* Midőn halálát *György herczeg* tudtomra adá, azt hivém, hogy a bátyja helyett most már majd ő menend a a Keletre, de úgy mondják, hogy ez eszében sincs. Jobban szereti Párist és annak kellemességeit, hogysem elhagyná.

. . . . . .

(A levél többi része csak franczia érdekű, valamint a még következő levelekben sincsen többé magyar vonatkozás.)

E III-ik kötet végén közölve van:

a) a Rákóczi Ferencz fejedelemnek 1732 október 27-én Rodostóban kelt végrendelete;

b) ugyanakkor a nagyvezérhez és

c) Villeneuve őrgróf konstantinápolyi franczia nagykövethez intézett búcsúzó levele; — ezek azonban a rodostói bujdosóknak fejedelmi urok elhunytát jelentő két levelével együtt eredeti franczia szövegben már Rákóczi 1739-ben

* A csernavodai görög templomban — a hol, míg Konstantinápolyba, atyja koporsója mellé vihetnék, egyelőre nyugalomra helyezték, — állítólag a következő sírverset vésették emléktáblájára:

«Princeps Rákóczius Josephus, nomine primus
Hic requiem obtinuit, quam vivo terra negavit;
38-vos Annos ætatis suæ cum numerasset
Hic sopor ingruit Læthum, tumbamque subivit.»

(Egykorú följegyzés a Magyary-Kossa család levéltárában, Tápió-Szent-Mártonban.)

Nem tartozik ugyan szorosan ide, de mint Rákóczi Józsefnek egy szép jellemvonására világot vetőt megemlítjük itt, hogy a fejedelmi Rákóczi-családnak egykori törzsbirtokául s előnevéül is szolgált *Felső-Vadász*, abaújvármegyei község r. kath. egyháza anyakönyvében a következő érdekes halotti bejegyzésre találtunk: «*Die 13. Aprilis 1788. sepultus est Andreas Barkóczy, alias Tapasztó, hic vulgo Katona vocitatus, per possessionis hujus olim Terrestris Domini, dein rebellantis Rákoczij filium (Josephi) Constantinopoli (tehát 1737 vagy 38-ban) a Turcica captivitate 400 florenis redemptus.*» Tehát József herczeg is követte dicső nagyanyja Zrínyi Ilona és dicső atyja nemes példáját, kik számos magyar hadifoglyot váltottak volt ki a gályákról és a török fogságból saját pénzükön.

Hágában kiadott Emlékirataiban megjelentek, magyarúl pedig ezen Emlékiratok általunk történelmi jegyzetekkel kísért kiadása függelékében hű fordításban olvashatók,* ismételt közzétételüket tehát itt fölöslegesnek tartjuk.** Közöljük azonban *De Saussure Czézárnak* a végrendelet további sorsára vonatkozó nagyérdekű sorait, melyeket az ő másolatához fűzött, s a melyek a következők:

Rövid idő mulva azután, a hogy a vérbeli herczegek *** megkapták a végrendelet eredetijét, megvárták a kellő időt, hogy azt a királynak felolvashassák. Ugyanis ők Rákóczi Ferencz fejedelem és azok iránt, a kik hozzátartoztak, melegen érdeklődtek, mivel iránta mindenkoron tisztelettel és barátsággal viseltetnek vala; közbenjártak tehát a Felségnél, esedezvén, hogy a végrendeletnek tegyen eleget. Beszélik, hogy a király, midőn a végrendelet felolvasását végighallgatta igen meg volt hatva és a mit a herczegek kértek tőle, azonnal megadta. Elrendelé, hogy magánpénztárából vegyenek föl annyi összeget, a mennyi a végrendeletben foglalt összes hagyományok kifizetésére elegendő; közelebbről pedig

* «II. Rákóczi Ferencz fejedelem Emlékiratai a magyar háborúról, 1703-tól végéig, 1711. Közli Thaly Kálmán. Ötödik kiadás.» Pest, 1872. Ráth Mórnál.

** A végrendelet keletkezését illetőleg fölemlíti Saussure, hogy annak kelte idejében, az 1732-ik év őszén akkora pestis dúlt Rodostón és környékén, hogy a fejedelem udvara népéből is többeket elragadott vala s e körülmény bírta reá Rákóczit testamentoma elkészítésére. Teljesség okáért ide iktatjuk még De Sussurenek a végrendelet ama pontjához csatolt jegyzetét, a melyre a fejedelem mint *latin nyelven írottra* hivatkozik. E csillag alatti jegyzet szószerint így hangzik: «Ses dispositions en latin n'étaint qu'une espèce de codicil, par lequel il disposait de quelques bijoux, comme une repetition d'or, (ismétlő aranyóra, melyet Mikes-nek hagyott), un crucifix d'or, une bague etc. et quelques uns de ses autres effets en faveur de ses principaux officiers.» Végre megjegyezzük, hogy a jezsuiták keleti vándor-misszióira hagyott 1000 livre helyett Saussure 10,000-et ír; ez azonban lehet, hogy csak tollhiba.

*** T. i. Bourbon hg., Du Maine hg. és a toulousei gróf, a kiket a fejedelem végrendeleti végrehajtókúl fölkért.

a végrendelet végrehajtásával Maine herczeget és a toulousei grófot bízta meg. Maine herczeg azonban ezzel az ügygyel nem foglalkozhatott, mivel nemsokára megbetegedvén, az 1736 év májusában meghalt. Az ügy gondozása tehát egyedül a toulousei grófra háramlott át, a ki is annak részleteit és elintézését első intendánsára bízta. A jezsuiták, a camalduli atyák,* Bons *(Bon)* úr, ki a fejedelem aranygyapjas rendjelét vitte vissza Spanyolországba, báró Zaÿ, Molitard úr és még egynéhányan, a kik 1737-ben Párisban voltak, kézhez is kapták a hagyományaikat. De sajnos, a toulousei gróf ezen év végén, mielőtt még az összes hagyományokat kifizették volna, elhalálozott. Rákóczi György herczeg akkor Párisban vala és könnyű szerrel fölvevé az udvartól a neki járó s a még hátralékos azon összegeket, melyeket a király néhai atyjának, a fejedelemnek végrendeleti hagyományai kifizetése czéljából utalt ki, — oly ürügygyel (sous prétexte), hogy ezeket küldje el Rodostóba, a hol még a néhai atyja,

* A jezsuiták keleti missió állomásainak 1000, míg a camalduliak grosboisi kolostorának 5000 livret hagyományozott. Ez utóbbiak e nagylelkű kegyes hagyományért azzal kívánták hálájukat megörökíteni, hogy templomuknak az üdvözült fejedelem nemes szívét eltemetve rejtő fülkéje falába márvány-emléktáblát tételtek, eme szép fölirattal:

«In huius cœnobii coemeteria jacet cor Serenissimi *Francisci* Dei Gratia Sacri Romani Imperii et Transilvaniæ Principis *Rákóczii,* Partium Regni Hungariæ Domini, Siculorum Comitis etc. Quo miro Divinæ Providentiæ ordine per varia vitæ discrimina ductus, in Domino requievit Rodostij ad Propontidem Anno Salutis mundi 1735. die 8-va Aprilis, ætatis suæ 59. Pro grati animi monumento ipsi, dum viveret, nolenti Serenissimo repugnantique præmodestia Principi, post mortem M. P. Macarius Pene, Camaldulensium Major, eremique hujus Prior hunc posuit lapidem Anno 1737.» *(Annales Camaldulensium,* Tomo VIII. pag. 652.) Ugyanott a bevezető, igen kegyeletes sorokban az is föl van jegyezve, hogy az elhunyt fejedelem «*Testamentum politicum et morale*», «*Meditationes in Sacram Scripturam*» és «*Confessiones*» czímű, rodostói magányában írt műveinek kéziratait is, bebalzsamozott szívével együtt, az ő kolostoruknak küldeté el megőrizni, illetőleg ott eltemetni.

a fejedelem udvarát képezett tisztek, szolgák és más egyének nagy része tartózkodott vala. Nem tudom, megkapták-e legatumaikat ezek; de azt igenis jól tudom, hogy én csak nagy fáradsággal bírtam a magaménak egy részét megkapni; és hogy soha egy garast sem láttam volna, ha 1739-ben Párisban nem vagyok s minden kérelmezéseim mellett az 500 livrest sem kapom meg abból a kétezerből, a mi megilletett. Sőt olyanok, kik ismerték azon embereket, a kikkel dolgom volt, úgy találták, hogy én még igen szerencsés valék. De csudálkozzunk-e ezen? Hisz nem látjuk-e naponként, hogy a hatalmasok nem a legjobb fizetők?

(A harmadik és utolsó kötetnek vége.)

LETTRE

D'UN GENTILHOMME DE SON ALTESSE SÉRÉNISSIME

LE PRINCE FRANÇOIS RAKOCZY

PRINCE DE TRANSILVANIE, À SON AMY N....

Monsieur!

Je suis charmé que l'Histoire des Revolutions de Hongrie vous soit tombée dans les mains. Elle vous a eté une occasion de me donner de vos nouvelles, et rien ne pouvoit me faire plus de plaisir que d'en recevoir, etc. . . .

Nous me demandes, si je say qui est l'Auteur de cet Ouvrage, supposant que je dois en savoir quelque chose parce que j'ay eté pendant quelques années chez le feu Prince Francois Rakoczy en qualité d'un des Gentilshommes de sa cour. Pour vous satisfaire, j'auray l'honneur de vous dire, que ce Prince est tres certainement l'Auteur des deux premiers morceaux du Livre, dont vous me parles. Il composa en Latin celui qui a pour titre *Histoire de Hongrie depuis l'an 1000 jusqu'en 1699.* et qui fait la matiere du premier Volume. Un de ses secretaires le traduisit en Francois, mais etant astreint par la Volonté du Prince a suivre l'original sans s'ecarter et a le rendre en quelque façon a la lettre, il ne lui fut pas possible d'y repandre les agreements du stile et un certain air aisé et naturel si necessaire pour interresser les lecteurs. Comme je n'en vis que quelques cahiers que le Secretaire me communiqua, je ne suis pas en etat de marquer les changements ou les additions que l'Editeur peut y avoir fait. Le second, le troisieme et le quatrieme Volume on l'on ne voit presque que des lettres, des memoires et des Instructions touchant la Treve et la Paix entre l'Empereur d'un côté, le Prince et les Etats confederes de Hongrie de l'autre sont encore de la traduction Françoise du meme Secretaire.

Quant a la seconde piece intitulée *Memoires sur la guerre de Hongrie depuis l'an 1703. jusqu'a sa fin,* le Prince la composa lui meme en François. Quelques tems

apres etre entré chez lui, il me remit cet ouvrage pour y corriger plusieurs fautes d'Orthographe qui s'y etoient glissées par l'inadvertence du copiste. Je m'emancipai jusqu'a y changer quelques phrases que je ne trouvois pas Françoises, mais je bornay cela a peu de chose par discretion et par menagement pour le Prince qui comme tous les Auteurs font ordinairement avoit le foible de regarder ses ouvrages d'un oeil prevenu, et d'en juger en pere aveugle sur leur conte. Apres y avoir fait quelques legers changements, je le mis au net et le rendis an Prince qui me parut en etre content. J'observe que l'Editeur l'a donnée au public d'une maniere assez fidelle. Qulque tems avant que le Prince mourut, il fit present de ces deux ouvrages avec la copie de toutes les pieces renfermées dans le second, le troisieme, et le quatrieme tomes a Monsieur Molitar un de ses Gentilshommes sous la promesse qu'on ne les feroit point imprimer sa Vie durant. Des qu'il fut mort M. Molitar s'en alla joindre a Paris le Prince Joseph qui ayant sçû qu'il avoit les memoires de son Pere les lui demanda a lire, et quand il les eut une fois il ne voulut plus les lui rendre, ce n'etoit cependant pas pour conserver un souvenir qui devoit lui etre precieux, car il les donna bientôt apres a un Abbé qui etoit alors son favori, je tiens cela de la bouche de Monsieur Molitar lui meme que je vis l'année derniere a Paris. L'Abbé etant ensuite tombé dans la disgrace du Prince Joseph, il jugea a propos de garder ses manuscripts sous pretexte qu'il lui en avoit fait present. C'est selon toutes les apparences de cette main que l'Editeur les aura eu.

Pour la troisieme piece dont le titre est *Memoires du comte Betlem Niklos* je ne puis rien vous en dire, je ne les avois point vû et n'en avois point ouï parler avant de lire l'Histoire des Revolutions de Hongrie ; ainsi je ne puis pas les garantir sur de meilleurs fondements que ceux dont se sert l'Editeur, mais il me paroit que l'Auteur etoit assez bien instruit des Affaires de ce tems la en Hongrie, et en Transilvanie, quoiquil ne peut pas s'empecher d'etre

partial en faveur du Prince Barchay, ce qui n'est pas etonnant puisquil aimoit la Princesse son Epouse, comme il l'avouë lui meme.

Vous souhaittes de savoir, Monsieur, la fortune du Prince Francois Rakoczy, apres quil eut été obligé d'abandonner la Hongrie, le lieu ou il se retira, et celui de sa mort. Je vais vous donner une courte relation du reste de sa vie selon toutes les particularites que m'en ont donnés les Seigneurs et Gentilshommes Hongrois qui l'ont suivi, et les anciens Domestiques de sa maison, de meme que de ce que ma memoire pourra me fournir des choses qui ce sont passées sous mes yeux.

Vous aves veu sur la fin de ses memoires les tristes circonstances qui le reduisirent a quitter la Hongrie, et comment Karoly fit la Paix avec le Marechal comte Palfy, quoi quil n'eut point de Pleinpouvoirs ni du Prince ni des Etats confederés. Vous aurez sans doute aussi leû l'acte de cette Pacification dans le quatrieme tome. Quand on le porta au Prince qui etoit dans ce tems la sur les frontieres de la Pologne, il ne voulut point le signer ni le ratifier, de meme que les Generaux et Comtes Bersény, Forgatz, Esterhazy, Csaky, et nombre de Senateurs, Nobles, et Gentilshommes, qui s'y etoient aussi retirés. Ils le trouvoient trop desavantageux aux Libertes de la Hongrie, puis qu'on ne promettoit que d'une maniere vague et generale d'en conserver les Loix et le Privileges. Aussi la cour de Vienne a bien fait voir dans la suite qu'elle n'avoit nullement dessein d'abandonner son plan favori de reduire ce miserable Roiaume sous une domination entierement despotique, puis quil gemit aujourdhuy sous un dur et rude Gouvernement, et qu'on lui a oté presque tous ses droits et privileges elle n'a pas meme rempli les engagements ou elle etoit entrée avec les Lutheriens et les Calvinistes dans l'Acte de pacification procurée par Karoly. On leur a oté cruellement dans la suite plusieurs de leur Eglises, nombre de leur Benefices, et on les a immolés en different tems a la supertition et a l'esprit de parti.

Le Prince accablé de disgraces, et contraint par la force a renoncer a son païs natal, avoit avec cela le chagrin de se voir accompagné de nombre de Seigneurs, Gentilshommes, et Officiers Hongrois, qui ayant en Horreur la paix que Karoly avoit faite etoient resolu d'abandonner leur Patrie pourveû que le Prince peût fournir a leurs besoins, mais comme il etoit lui meme assez embarrassé de sa personne, il leur representa quil n'etoit point en etat de rien faire pour eux dans un pais etranger, quil leur conseilloit de se retirer chacun chez soi et de se soumettre, avant que le tems de l'Amnistie fut expiré. Ce ne fut qu'avec beaucoup de peine quil pût leur persuader d'embrasser ce parti, et lors quils prirent congé de lui, ils l'assurerent tous en repandant des torrents de larmes, que leurs Vies et leurs biens etoient et seroient toujours entierement devouës a son service. Cependant les Generaux et plusieurs Seigneurs et Gentilshommes ne voulurent point retourner en Hongrie, quelques uns resterent en Pologne, d'autres allerent s'etablir en Moldavie, en Valaquie, et quelques uns meme passerent chez le Turc.

Le Prince apres avoir veû diminuer une cour, ou plustôt une suite trop nombreuse pour les circonstances presentes fixa son sejour en Pologne, ou il se trouvoit alors. Mais apres environ un an ecoulé, il fallut encore changer de retraite. Charles VI. qui venoit de succeder au throne Imperial fit faire des plaintes au Roi Auguste de ce quil donnoit Asile a ses ennemis, quoyquil fut son Allié. Sa vie d'ailleurs n'y etoit pas en sureté ; il faillit un jour a la chasse d'etre assassiné par trois scelerats, qui le surprirent, lorsquil etoit eloigné du reste de la trouppe, et l'auroient fait tomber sous leurs coups, si un heureux hazard n'eut amené quelqu'uns de ses gens a son secours. Pour se mettre a couvert de toutes ces poursuittes, il se retira a Dantzic, où il sejourna environ huit mois. Le peu de ressource qui lui restoit fit quil y vecut d'une maniere au dessous de son Etat. Lorsquil etoit sorti de la Hongrie, il n'avoit emporté avec lui, que peu de chose ; On n'etoit

point exact en France a lui faire toucher les pensions et les subsides qu'on etoit convenu de lui donner, pour le porter plus fortement a poursuivre ses projets contre l'Emperreur, Pour comble de malheur, la desolation, ou tout son parti etoit en Hongrie, le privoit des secours quil auroit pû en esperer ; joint à cela les deffences rigoureuses qu'on avoit fait d'avoir aucune Communication avec lui, ni d'entretenir la moindre correspondance avec ceux qui l'avoient suivi. En voicy un example bien cruël et bien frappant ; La femme du Collonel Mariassy s'etant hazardée de vendre quelques pieces de vin a des Marchands de Dantzic, pour en conter le montant a son Epoux qui etoit aupres du Prince, eut le malheur d'etre decouverte, et d'etre ensuite avec sa fille trainées dans les prisons ou elles eurent beaucoup a souffrir pendant plusieurs mois. Cela jetta si fort la terreur chez les Parents et les amis de ceux qui avoient suivi le Prince, que persone dans la suite n'osat tenter de leur faire parvenir quelques secours, vû le danger qu'on courroit.

Apres que le Prince se fut deffait du peu de vaisselle qui lui etoit restée, de presque tous les effets de quelque valeur quil se trouvoit, et cela pour fournir a une depense journaliere, et tres mediocre, il forma la resolution de passer en France se flatant qu'on lui payeroit les arrerages qui lui etoient dû et qu'on lui tiendroit conte des services importants quil avoit rendu a Louïs XIV. en faisant une aussi grande diversion en Hongrie dans le tems quil etoit en guerre avec l'Empereur. Il s'embarqua sur un vaisseau Anglois au commencement de Janvier 1713 avec cinq ou six Hongrois qui s'etoient entierement attachés a lui. Leur Voiage fut d'abord assez heureux, mais le tems etant venu a changer, ils furent chassés par les vents contraires et battus d'une tempête terrible pendant dix-neuf jours ; ils arriverent enfin a Hull en Angleterre, leur Vaisseau faisant eau par tout. La mort s'etoit offerte a eux d'un autre façon, il faillirent a perir de faim ayant été cinq jours sans autre provision que du Biscuit mouillé de l'eau de mer et quelque

peu de vin, l'eau donce leur avoit presque entierement manqué. Ils resterent pendant huit jours a Hull pour se radouber et attendre le vent favorable qui les conduisit heureusement a Dunkerque.

A son arrivée en France il prit le titre de *Comte de Saazos*. Des que le Roi eut reconnu son grand merite il l'honora de son estime particuliere, et de sa bien veuillance, il lui en donna des marques les plus sensibles, en lui accordant toutes sortes d'honneurs dans sa cour, en lui assignant de grosses pensions, en lui faisant des presents considerables, et en l'admettant dans ses conversations les plus familieres. Pendant son sejour a Versailles le Prince s'attira l'estime et l'amitié de la plus part des Princes du Sang et de nombre des premiers Seigneurs du Roiaume ; il eut part aussi a celle de plusieurs Dames, etant un des hommes le mieux fait, et le plus aimable qu'on eut vû a la cour. Mais tous ces agreements n'etoient que des faveurs passageres de la fortune. Le Roi vint a mourir ce qui fut une grande perte pour le Prince, et a la quelle il fut infiniment sensible. Les choses ayant ainsi changé de face pour lui a la cour, il se retira au Convent des Peres Camaldules au Grosbois a quatre lieuës de Paris dans le dessein d'y rester quelque tems ; il trouva dans la suite ce sejours si agreable quil resolut d'y passer le reste de sa vie dans la tranquilité et la solitude, il y fit batir un corps de logis ou plustôt une petite maison commode et agreable dont il embellit les dehors par de belles avenuës et de jolis jardins. Mais il vit bientôt naitre d'autres circonstances qui l'empecherent d'y demeurer aussi longtems quil contoit.

L'Empereur et le Grand Seigneur etant venu a se declarer la guerre, ce dernier lui envoya un *Chiaoux* en qualité de Deputé pour l'inviter a passer en Turquie afin de r'entrer de la en Hongrie avec les secours quil lui fourniroit. Ce ne fut pas sans beaucoup de peine quil pût se resoudre a quitter sa chere solitude, et a r'entrer de nouveau dans le monde, quil croioit avoir quité pour toujours. Mais les solicitations des Hongrois qui etoient avec lui, et de ceux

qui etoient venu de Constantinople avec l'Envoyé Turc, joint a l'esperance de pouvoir un jour addoucir le triste sort de sa patrie, l'engagerent a accepter les offres du Sultan. Il partit en Septembre 1717. pour Marseilles, ou il s'embarqua sur une Tartane du Roy. Apres une navigation assez heureuse, il arriva à Gallipoly ville située sur la Propontide, ou des quil eut mis pied a terre, il aprit la Victoire que les Allemands avoient remportée sur les Turcs à Bellegrade, et qu'on tenoit un Congres à Passarowitz. Il alla cependant a Andrinople, ou etoit alors le Grand Seigneur avec toute sa cour. Il y fut reçeû avec eclat et magnificence, on lui fit des presents considerables, et on lui assigna une grosse pension. Peu de tems apres son arrivée il eut une audiance publique du Grand Vizir, et quelques jours apres un autre du Sultan, ou on l'assura de la protection et de la bienveuillance de sa Hautesse, et du soin que la Porte prendroit de ses interêts. Des que les Comtes Bersény, Forgatz, Esterhazy, Csaky et plusieurs autres Seigneurs et Gentilhommes Hongrois qui etoient restés en Pologne, sçûrent le Prince en Turquie, ils vinrent tous l'y joindre ; la Porte leur donna des *Thaïns* ou pensions suivant leur rang, suffisantes pour les entretenir honorablement et avec dignité. Mais il ne tint pas aux Ministres de l'Empereur d'empirer le sort de tant d'honnetes gens. Ceux qui etoient au Congres insisterent longtems sur ce qu'on leur remit le Prince avec tous les Hongrois qui etoient aupres de lui. Une demande aussi injuste fut refusée par le Grand Seigneur avec fermeté, de sorte qu'on fit et on signa la paix sans en parler davantage.

Environ six ou sept mois apres l'arrivée du Prince a Andrinople, le Grand Seigneur quita cette Ville avec tous ses Ministres pour retourner a sa Capitale. Le Prince l'y suivit quelque tems apres avec tous ses Hongrois, il alla d'abord loger au Palais ou a l'Hotel de Transilvanie qui etoit une grande Maison presque au milieu de Constantinople que le *Comte Tékély* avoit autrefois achetée, et qui par paranthese a été brulée dans la grande incendie de

1729. Mais il n'y resta pas longtems, comme il avoit pres de 300 Hongrois avec lui, tant de ceux qui appartenoient a sa maison, que des domestiques des Generaux et Seigneurs Hongrois qui le suivoient, la Porte ne jugea pas à propos de laisser un si grand nombre d'Etrangers au Centre de la Ville, entendu qu'aucun franc, tant Ministres que particulier, ne peut pas faire sa residence dans Constantinople meme, mais seulement dans ses fauxbourgs. On assigna au Prince et a tous ses Hongrois de nouveaux quartiers à *Yeni-kui* gros Village sur le canal de la Mer Noire a trois lieuës de Constantinople, ou il resta environ deux ans.

Le Ministre de l'Empereur voyant le Prince trop pres de la Porte, ou il avoit commencé a se faire des amis, et a se former un certain credit demanda avec instance qu'on le relegua dans quelqu'endroit ecarté en Asie, ou dans quelque'une des Isles de l'Archipel. Le Prince s'y opposa autant quil lui fut possible, mais la Porte ne voulant pas refuser tout a fait ce que demandoit avec empressement l'Empereur, d'autant plus que dans ce tems la, elle avoit quelque interêt de la menager, elle donna un *Fizment* ou un ordre pour que le Prince et tous les Hongrois allassent resider a *Rodosto* qui est une Ville assez grande située sur la Propontide, presque vis a vis de l'Isle de Marmora, environ à trentecinq lieuës de Constantinople.

Une Galere l'y transporta avec les Generaux, et une partie de ses principaux officiers, tous les autres Hongrois s'y rendirent les uns par terre, les autres par mer ; On leur assigna à l'extremité de la Ville ou demeurent les Armeniens une trentaine des meilleurs maisons, dont la Porte paioit les rentes, et aux quelles le Prince fit faire dans la suitte bien des changements, il rebatit quelques unes de celles quil occupoit, et ce fut sur tout pendant les cinq ou six dernieres années de sa vie quil trouvoit un amusement et quil prenoit plaisir a embellir et a rendre commode et agreable le lieu de sa residence. Il avoit une cour assez nombreuse et assez leste composée de plus de quatre vingt persones avec nombre de chevaux et de chiens de chasse,

ayant toujours eu beaucoup de gout pour ce divertissement quil prenoit ordinairement deux ou trois fois la semaine. La Porte lui donnoit pour l'entretien de sa maison un *Thaïn* ou une pension de cinq Bources par Lune, qui font 7500 Livres, deplus la cour de France lui payoit une pension ds 60 mille Livres par an. La cupidité du Vizir *Ibzahim-Pacha* ou plustôt de son *Khiaya*, *Mehemet-Pacha* fit qu'on lui retrancha en 1729. pres de la moitie de son *Thaïn*, il se defit alors de ses chevaux et de son equipage de chasse. Mais des que *Maämoud I.* eut succedé a son oncle *Ackmet III.* en 1730. il hui retablit sa pension sur l'ancien pied. Les Generaux et plusieurs Gentilshommes Hongrois tiroient aussi de la Porte des *Thaïns* qui les mettoient en etat de tenir maison et d'avoir plusieurs Domestiques. Quelques années apres leur arrivée a *Rodosto* le comte Bersény la comtesse son Epouse qui l'avoit toujours suivi et le comte Esterhazy y vinrent a mourir. Le comte Forgatz n'avoit pas fait long sejour en Turquie ; voyant la paix faite a *Passarowitz* et quil n'y avoit plus d'esperance pour eux de rentrer en Hongrie, il retourna avec l'approbation et le consentement du Prince en Pologne ou peu d'années apres il finit ses jours.

Le Prince menoit a Rodosto une vie tranquille, reglée, et retirée, en attendant quil se presenta quelqu'occasion favorable a pouvoir en sortir ; depuis quil s'etoit de fait de ses chevaux, il ne sortoit de son Palais que pour aller quelque fois prendre l'air et se promener dans les Jardins assez jolis quil avoit fait construire au devant de ses appartements. Il employoit trois ou quatre heures de la journée a la composition de quelques ouvrages d'esprit en Latin, ou en François. Il avoit ses heures consacrées a la devotion, d'autres a la lecture, et pour delassement il s'amusoit a tourner et faisoit des ouvrages tres propres en Ivoire ; quelque fois il donnoit des moments au dessein, ou il reussissoit parfaitement, et de tems en tems, il nous faisoit l'honneur de jouër avec nous au Billard. De cette façon le Prince passoit ses jours tranquillement, et se

faisoit un plaisir de rendre autant quil le pouvoit la vie agreable a ceux qui avoient l'honneur d'etre pres de lui.

Mais la mort devoit remplir sa maison d'un funeste deuil. Le 23e mars 1735. nous nous apperçeumes quil ne mangoit pas comme a son ordinaire, cependant il ne se plaignit de rien, ce qui nous fit juger que ce n'etoit qu'une legere indisposition, mais les jours suivants ses degouts augmenterent, il avoit presque entierement perdu l'appetit, son visage etoit deffait, et son tein ordinairement fraix et vermeil devint Jaunatre. Ceux qui approchoient le plus pres de sa personne, ne purent s'empecher alors de lui faire connoitre quils etoient inquiets sur sa santé ; il leur repondit qu'effectivement il etoit un peu derangé, mais quil comptoit que ce ne seroit rien, et quil falloit laisser agir la nature, aussi ne voulut-il rien prendre quoiquon pût faire pour l'y engager, il ne voulut pas meme cesser de faire maigre, on etoit alors en careme. Mais son mal empirant tous les jours et etant devenu fort jaune par tout le corps, son Medecin, et son Aumonier qui etoit son confesseur lui ordonnerent absolument de faire gras ; cependant ils n'eurent pas assez de credit sur son esprit pour l'engager a prendre quelque remede, quoiquil sentit de tems en tems des aigreurs dans l'estomac, et quil eut de grandes envies de vomir. Il languit de cette façon pendant quatorze ou quinze jours, il ne se plaignit point il mangea toujours en compagnie, il alla comme il avoit accoutumé de faire tous les jours a la Messe, et meme les premiers jours il travailla un peu a son Tour. Mais sur le soir du Mercredy 6e Avril, se trouvant plus mal il se mit au lit de meilleure heure qu'a l'ordinaire, il passa une tres mauvaise nuit ; et le lendemain matin son mal etant empiré, et voyant sa vie en danger, il fit venir son Aumonier, se confessa, et reçeut ses sacrements. Il fit ensuite entrer le Grand Maitre de sa maison, son Chambellan, son premier Secretaire et deux autres de ses premiers Officiers, il leur dit quil avoit fait quelques années auparavant un Testament, et quils le trouveroient dans le tiroir d'un Bureau quil leur indiqua ; Il se

le fit lire, et dit ensuite quil y avoit bien des choses a changer, sur tout par rapport à son fils Ainé le Prince Joseph Duc de Munkatz, qui etoit encore a Vienne dans le tems quil le composa, et dont par cette raison, il ne parloit presque point; mais les devotions quil venoit de faire l'ayant epuisé, il ne se trouva pas alors en etat d'y travailler il les renvoya en leur ordonnant de revenir aupres de lui le lendemain matin sur les huit heures, pour faire a son Testament les changements quil trouveroit a propos, mais ce lendemain ne vint point pour lui. Pendant la nuit se sentant tirer a sa fin, il reçeût le Viatique, et quelque tems apres il expira sur les trois heures du matin, le Vendredy 8e Avril 1735. apres avoir sejourné environ seize ans a *Rodosto*. Il mourut d'une bile repanduë, causée par de sensibles chagrins quil avoit eu au commencement de l'année, et quil cacha, et renferma avec soin dans son coeur pendant assez longtems. Vous ne seres peut etre pas faché de savoir ce qui y donna lieu.

Un Gentilhomme Danois nommé Bohn arriva a Constantinople en 1720, ou 1721. C'etoit un homme d'esprit, extremement froid, serieux et caché, il entendoit fort bien le Genie, plusieurs parties des Mathematiques et dessinoit et peignoit tres joliment. A son arrivée il se mit a faire quelques plans, et quelques Cartes de Geographie pour la Porte, dont il tiroit une petite pension. Quelque tems apres, il trouva moyen de faire connoissance et de lier amitié avec quelques Gentilshommes de la maison du Prince qui l'inviterent a aller passer quelque tems avec eux a Rodosto, il profita de leur invitation, et fut presenté au Prince, de qui il eut une audience particuliere, il lui remit alors des lettres de la Princesse son Epouse quil avoit veû en Pologne d'ou il venoit je pense quil lui avoit meme eté attaché quelque tems. Ces lettres le recommandoient fortement au Prince, elles suffisoient pour l'engager a le recevoir a son service, il y entra en qualité d'un des Gentilshommes de ses commandements. Environ un an apres, et peut etre moins, Bohn qui etoit Lutherien se fit Catholique, pour se

rendre plus agreable au Prince, et s'insinuer davantage dans son esprit, il y reussit assez bien, le Prince conçût une idée favorable des Caractere ; il lui ouvrit dans la suite son coeur sur bien des choses, et en vint meme jusqu'a le charger d'une negociation importante en 1733 quil l'envoya a Constantinople pour y agir de concert avec Mr le Marquis de Villeneuve Ambassadeur de France et Mr de Bonneval, connu en Turquie sons le nom d'*Akmet-Pacha,* dans la vuë d'engager la Porte a s'interresser pour le Roi *Staniſlas,* dont le parti se soutenoit en Pologne avec beaucoup d'inegalité, comme aussi d'entrer en guerre avec l'Empereur et la Czarine. L'Ambassadeur de France prit confiance en Bohn, lui decouvrit tous ses desseins, et se servit de lui pour negocier avec le Prince. Malgré leurs sollicitations et tous leur mouvements, ils ne laisserent cependant pas de voir leur projets manqués, et leur entreprise echouée, les uns crurent que c'etoit a cause de la guerre que la Porte avoit alors a soutenir contre *Thamas-Khouly-Khan,* mais ce qui y contribua le plus efficacement, ce fut les contrebateries que dresserent les Residents de l'Empereur et de la Czarine, et les Ambassadeurs des puissances Maritimes, sur tout celui d'Angleterre, dont le credit a la Porte etoit dans ce tems la fort grand, qui agirent fortement et avec beaucoup de chaleur pour rompre les negociations et les mesures du Prince Rakoczy, de l'Ambassadeur de France et de Mr de Bonneval.

Le Prince envoya en 1734. Bohn en France pour y negocier quelque affaire a la Cour, a son depart il lui fit plusieurs presents, lui assura une pension de mille Ecus, et hui donna de fortes lettres de recommandation pour le Duc de Bourbon, le Duc du Maine, et le Comte de Toulouse ; l'Ambassadeur de France, de qui il avoit aussi gagné la confiance, ne negligea point de le recommander fortement aux Ministres, sur tout au comte de Maurepas, et a Mr de Chauvelin, Arrivé a la Cour il fut parfaitement bien reçeû des Princes du sang et des Ministres. Mr de Chauvelin eu souvent des conferences particulieres avec lui sur

MTAKADÉMIA KÖNYVTÁRA

les affaires du Levant, et sur la Guerre que la France avoit alors avec l'Empereur. Cela continua pendant quelques tems, mais un Mr de Bon Gentilhomme Francois qui faisoit depuis plusieurs années les affaires du Prince a Paris voyant d'un oeil jaloux l'accueil qu'on avoit fait a Bohn le Danois veilla de pres sur sa conduitte ; il decouvrit quil envoioit souvent de gros paquets de lettres en Hollande, il en avertit Mr de Chauvelin qui depuis quelques jours commencoit a se defier de Bohn sur ce quil lui avoit donné un plan etierement faux de Mayence ; Le Ministre ordonna qu'on retint a la Poste le premier paquet quil y envoyeroit, aussi bien que les lettres qui seroient pour lui. Bohn ayant eu quelque avis qu'on retenoit ses lettres, prit l'Alarme, quitta promptement sa maison et se refugia chez l'Ambassadeur d'Hollande sans avoir eu la precaution de bruler ou d'emporter avec lui aucun de ses papiers. Le lendemain Mr Herault Lieutenant de Police envoya ses gens pour l'arreter, ils enfoncerent les portes de son appartement, ou ils trouverent plusieurs pieces suffisantes pour le convaincre de trahison. On decouvrit trois jours apres quil s'etoit retiré a l'hotel de l'Ambassadeur d'Hollande, ou on alla le prendre avec le consentement de l'Ambassadeur, on le trouva caché dans les lieux privés, deguisé en matelot Hollandois, on le tira de la, et on le conduisit a la Bastille. Il ne fut pas necessaire de l'appliquer a la question pour arracher l'aveu de tous ses crimes, il confessa quil n'etoit entré chez la Princesse Rakoczy et de la passé, au service du Prince son Epoux que pour se mettre au fait de ses desseins, et ensuite le trahir, quil avoit instruit la cour de Vienne de tout ce avoit peû decouvrir de ses projets pendant les douze années de tems quil avoit eté a son service, quil avoit en particulier decouvert a Mr Dalhman Ministre de l'Empereur a Constantinople toutes les negociations et toutes les demarches, que le Prince l'Ambassadeur de France, et Mr de Bonneval avoient fait conjointement aupres de la Porte pour l'engager a prendre part a la guerre de Pologne, que par la il avoit eté en partie cause quils n'avoient

pas reussi, et que depuis son arrivée a Paris il avoit continué a etre Espion de la cour de Vienne, et a lui faire savoir tout ce quil avoit pu decouvrir d'interressant. Il est cependant surprenant que ce malheureux ne trouva pas a la Bastille la punition que sa trahison meritoit; il y fut oublié pendant quelque tems, et l'on m'a assuré a Paris l'année derniere quil avoit eté echangé apres la guerre, et quil est actuellement a Vienne, ou il jouit d'une pension et d'un Brevet de Lieutenant-Collonel qu'on trouva parmi ses papiers, lors quil fut arreté a Paris.

Ce fut le premier jour de l'an 1735. que le Prince apprit la facheuse nouvelle de la trahison de Bohn, il en eut un chagrin mortel, sur tout parce quil l'avoit si fortement recommandé aux Princes du Sang; il etoufla pendant assez longtems le sensible deplaisir que lui causa cette desagreable nouvelle, il parut malgré cela d'aussi bonne humeur et aussi gay qu'a son ordinaire; Cependant le Valet de chambre qui etoit alors de service s'apperçeût bientôt quil avoit quelque chagrin, parce que pendant la nuit il etoit inquiet quil ne dormoit presque point, et quil jettoit souvent de profond soupirs, ce qui ne lui etoit point ordinaire; Nous avons toujours crû que ce chagrin et le soin qu'il prit de le cacher pendant pres de deux mois, ont été la cause de cet epanchement de bile dont il est mort.

Ce Prince etoit grand et parfaitement bienfait de sa personne, il avoit les cheveux et les yeux noirs; ses yeux etoient si vifs, et si pleins de feu, et il avoit l'air si Noble et si Majestueux qu'il frappoit ceux qui le voyoient pour la premiere fois. Lors quil se maria avec la Princesse son Epouse, tout le monde convenoit quils etoient le plus beau couple qui fut alors a la cour de Vienne. Il etoit savant, il possedoit parfaitement six differentes langues, il a composé divers ouvrages quil n'a jamais voulu qu'on publia, quoy que plusieurs lui eussent fait honneur. Il etoit bon, genereux, charitable, religieux, et extremement devot faisant tous les jours cinq differents actes de religion. Enfin on peut dire que c'étoit un grand Prince a tous egards. *Grand*

dans la prosperité en ce que dans le plus haut point de sa fortune, et lors quil possedoit en quelque maniere deux florissants Etats, il etoit doux, affable, bienfaisant et quil a fait voir par plusieurs belles actions quil etoit magnanime, genereux, et veritablement digne de regner. *Grand* encore dans l'adversité, en ce que dans les revers de la fortune les plus accablants, il les a toujours soutenu avec la grandeur d'ame d'un Heros, n'ayant jamais marqué quil y fut trop sensible, ayant toujours gardé son rang avec dignité et ne s'etant point laisser abbatre par les deplaisirs, ayant souvent la force d'esprit de cacher meme les plus cuisants a ceux qui avoient l'honneur d'approcher de plus pres de sa persone. La seule chose quil y eut a relever chez lui, c'est quil ne connoissoit pas les hommes et quil avoit une trop grande facilité a donner sa confiance ; Jugeant des autres par ce qui se passoit dans son coeur, les apparences lui en imposoient, et suffisoient pour attirer son estime ; de la il lui arrivoit souvent de prendre de l'amitié pour des gens qui ne la meritoient pas, et quoi quil s'apperçeût dans la suitte qu'elle etoit mal placée, il ne pouvoit se resoudre a la porter ailleurs. J'en ay veû plusieurs examples pendant que j'ay été a sa cour, et ce foible lui a fait bien du tort dans nombre d'occasions.

Je vous ay dit precedemment que le Prince avoit le coeur bon, et quil etoit genereux. En voicy un trait qui me paroit assez particulier pour vous etre rapporté. Un de ses Secretaires Francois avoit eu autrefois une intrigue amoureuse qui lui procura le titre de Pere. Afin de ne point epouser la Demoiselle, il s'etoit engagé de lui faire une pension pour elle, et pour son enfant. Il la paia assez regulierement les premieres annees, mais apres etre passé en Levant et quil fut entré au service du Prince il discontinua de satisfaire a ses engagements. La Belle lui addressa en vain lettres sur lettres, elle n'obtint rien, et meme la plus part du tems il ne l'honoroit d'aucune reponce, s'il lui en faisoit quelquefois, c'etoit toujours en lui donnant de mauvaises excuses. Un jour entre'autres il lui ecrivit

quil n'etoit absolument point en etat de lui payer ses arrerages, ni de lui continuer sa pension, parce quil avoit eu plusieurs malheurs, et quil etoit au service d'un Prince pauvre qui ne lui donnoit que des appointements peu considerables, que d'ailleur s'il etoit riche son sort n'en seroit pas plus doux, parce quil etoit interressé, et quil ne faisoit jamais aucune gratification a ses gens, il remplit le reste de sa lettre de pareilles defaites. La Demoiselle outrée du procedé de son amant et comptant de se faire payer ecrivit elle meme au Prince, lui exposa son cas, se plaignit de son Secretaire, le pria de l'obliger a la payer, et pour se vanger de son indifference, elle lui envoya la derniere lettre qu'elle en avoit receuë. Quaud le Prince eut ouvert le paquet, il fit venir le Secretaire dans son Cabinet, et lui donna a lire la lettre de la Demoiselle qui le deconcerta fort; mais jettant les yeux sur celle quil avoit ecrite lui meme, il manqua de tomber de son haut, tant il fut frappé et etourdi de ce coup au quel il ne s'attendoit pas. Le Prince prit plaisir pour un moment a voir l'embarras de son Secretaire qui n'eut pas la force d'ouvrir la bouche pour chercher a s'excuser; Il lui dit ensuitte; *Vous aves raison de dire que je suis pauvre parce qu'effectivement je le suis; mais vous aves tort de dire que je suis avare, parce que vous n'aves pas eu occasion d'eprouver ma generosité. Pour vous faire voir que je ne suis point a cet egard ce que vous m'aves crû; Voila une lettre de change des 4000 Livres que vous deves a la Demoiselle que je vous ordonne de lui envoyer, en lui mandant que ce Prince qui est si pauvre et si peu genereux vous en fait present pour la payer, mais que personne ne sache cette affaire.* Il y a bien peu de personne qui se fussent vangé de cette façon la. On peut aisement s'imaginer quel fut l'etonnement du Secretaire, et quels furent ses sentiments de reconnoissance; Des lors il donna au Prince plusieurs marques de son attachement, et de son zéle fout le tems quil resta a son service.

Quelques heures apres que le Prince fut expiré, on expedia a Constantinople Mr Molitar un de ses Gentilshommes, pour y porter au Grand Vizir *Aly-Pacha*, et a Mr l' Ambassadeur de France les lettres que le Prince leur avoit ecrite lors quil fit son Testament, avec d'autres que les Principaux Officiers de sa maison leur ecrivirent pour leur aprendre sa mort. Desquil fut arrivé a Constantinople, il fit traduire en Turc les lettres quil avoit pour le Vizir par *Ibrahim-Effendy* Drogueman ou Interprete du Prince a la Porte, et les alla remettre lui meme accompagné du Drogueman. Le Vizir a la nouvelle de la mort du Prince en marqua beaucoup de regret, ayant eu pour lui une veritable estime et de la consideration. Lors quil vint a lire sa lettre, il en fut si touché et si emeû quil ne pût s'empecher de verser quelques larmes, selon ce que m'en a dit Mr Molitar. Il accorda d'abord facilement ce qu'on demandoit, c'est a dire un *Thaïn* pour l'entretien de la maison du feû Prince jusqu'a l'arrivée du Prince Joseph son fils ainé que nous attendions de jours en jours; a cet effet il ordonna que nous tirerions du *Khasnadar* ou du grand Tresorier de l'Empire Vingt Ecus par jour.

Peu de jours apres la mort du Prince on assembla tous ses Gentilshommes, officiers, et dommestiques, de quel rang quil fussent, a qui on lût son Testament, que vous aures sans doute vû avec plaisir a la fin de ses memoires. Le plus grand nombre ne purent en entendre faire la lecture sans repandre beaucoup de larmes, tant ce bon Prince s'etoit fait aimer et cherir de tous ceux qui avoient eu l'honneur d'etre a son service. On envoya quelque tems apres ce Testament aux quatre Princes du Sang qui en avoient été nommés les Executeurs. Ils prirent leur tems pour le presenter au Roi et pour lui en faire faire la lecture. Le roi parut en etre touché; il voulut bien le ratifier ou plustôt l'accepter, et il nomma Mr le Comte de Toulouse pour en faire payer exactement tous les legs; mais ce Prince etant venu a mourir quelque tems apres, ce soin fut remis a d'autres personnes qui ne furent ni regulieres a les

payer, quoi qu'elles eussent reçû de la Cour des sommes suffisantes pour cela, il n'y eu que ceux qui se trouverent alors a Paris qui furent payé en entier, les autres n'ont reçeû que peu de chose, et meme la plus part n'ont rien touché. Malgré les solicitations que je fis faire par mes amis je ne fus point ecouté, et c'est seulement l'année derniere qu'on me compta quelque argent a Paris, ce qui etoit peu de chose en comparaison de ce qui devoit me revenir.

Le Prince avoit souvent dit a ses principaux officiers pendant son sejours a Rodosto, que s'il venoit a y mourir, il souhaitoit d'etre enterré a cotté de la Princesse sa mere dans l'Eglise des Peres Jesuïtes de Galata, a la chapelle de St François Xavier, ou il avoit fait elever un aûtel tres propre et de fort bon gout; il l'avoit meme demande en quelque façon dans la lettre quil avoit ecrite au Vizir, et qu'on lui avoit remise apres sa mort; nous fimes ce que nous pûmes pour en obtenir la permission, mais on la refusa constamment, alleguant que c'etoit une chose contraire a la coutume et a la Loix des Turcs de permettre qu'on entra aucun mort dans la Capitale, et que meme lors qu'un Vizir venoit a mourir hors de Constantinople, il ne pouvait pas y etre transporté pour y etre enterré. Le Prince que nous avions fait ambaumé fut revetû des habits de ceremonie de l'ordre de la Toison d'or, et ensuitte exposé pendant trois jours sur un lit de parade tres riche dans une grande et belle galerie; on y celebra tous les jours la grand Messe, et le dernier jour nous l'ensevelimes en public et en ceremonie dans un caveau profond au dessous d'un *Kiosque* qui est un espece de *Bel-vedere* a quelques distance du Palais que le Prince avoit fait batir quelques années auparavant; on referma le caveau et on le mura. Environ quatre mois apres, nous obtinmes sans dificulté la permission de la Porte de faire transporter dans quelques uns de ces Magazins qui sont hors des atteintes du feû a Constantinople, la Vaiselle, les meubles, et les principaux effets du Prince, et cela sans qu'ils fussent visités ni a la Douäne ni ailleurs, nous le demandames sous le pretexte

de les mettre a couvert des Incendies qui sont tres frequentes en Turquie, Nous fimes faire Vingt et deux caisses toutes de la meme grandeur et de la meme figure ; on mit le corps du Prince dans une, et on les fit embarquer sur un petit batiment frêté expres pour cela ; elles ne furent point Visitée a Constantinople, on les debarqua sur un quay pres de la maison des Jesuïtes, ou on fit entrer la caisse qui renfermoit le corps, que ces Peres enterrerent la nuit dans leurs Eglises comme le Prince l'avoit souhaité, et cela avec tout le secret necessaire.

C'est ici, Monsieur, la fin de tout ce que j'avois a vous dire sur le Prince Rakoczy. Passons a present a quelques anecdotes sur la Princesses son Epouse, et les Princes leur Enfants, dont vous souhaites encore d'etre instruit. Je vous raporteray en aussi peu de mots quil me sera possible tout ce que j'en ay appris.

Lorsque le Prince fut arreté prisonnier avant la guerre de Hongrie, il n'y avoit que peu de tems que la Princesse etoit accouchée du Prince Joseph. Sur la fin de sa detention elle obtint de l'Empereur la permission de l'aller voir, elle mena avec elle son fils qui pouvoit avoir alors environ un an, et quil n'avoit point encore vû. Elle resta quelques semaines aupres de lui, et le quitta grosse d'un second fils qui fut le Prince George dont elle accoucha a Vienne, ou elle fut retenuë en quelque maniere prisonniere pendant que le Prince faisoit la guerre en Hongrie. Vous avec vû dans ses memoires, comment l'Empereur Joseph qui souhaitoit la paix, et qui avoit été autrefois lié d'amitié avec le Prince dans le tems quil etoit Archiduc lui avoit envoyé la Princesse son Epouse, et comment elle se refugia ensuite en Pologne. Elle y passa plusieurs annees ou le Roi Auguste lui faisoit une Pension. Elle fut de la en France, ou apres quelques années de sejours elle vint a mourir a Paris.

Quand elle sortit de Vienne pour aller joindre son Epoux en Hongrie on ne lui permit pas d'emmener avec elle les deux Princes ses fils qui resterent entre les mains des Ministres de l'Empereur, qui les firent elever, de la fa-

çon quils jugerent apropos. Comme tous les grands biens, de leur pere avoient eté confisques, et la pluspart distribués aux Generaux et aux favoris de l'Empereur, on leur assigna pour s'entretenir quelques fiefs en Sicile qui etoient peu de chose ; ils n'en retiroient pas meme tous les revenus, de maniere que souvent ils etoient dans le besoin. Lorsque la Princesse leur mere vint a mourir, ils n'auroient pas eté en etat d'en prendre le deuil, si Mr de Bonneval qui etoit alors a Vienne et en faveur ne leur eut pas procuré les moyens de faire les depences necessaires pour cela ; c'est, ce que j'ay appris de la Bouche meme de Mr de Bonneval. On leur avoit inspiré en les elevant ne repugnance et un eloignement pour leur Pere et une haïne pour la Hongrie et pour les Hongrois ; Ils n'etoient prespue pas meme connu sous leur nom de *Princes Rakoczy*, on leur avoit donné ceux de l'Empereur et de l'Imperatrice, l'ainé s'appelloit *le comte Charles*, et le cadet *le comte Elizabeth*. Ils etoient de plus en quelque maniere detenus prisonnier ; la Cour de Vienne avoit pris des precautions pour les empecher d'aller joindre leur pere, de recevoir aucune de ses nouvelles, et de pouvoir lui donner des leurs. Cependant le Prince George s'evada de Vienne en 1726. et passa en France, de la il vint a Rodosto aupres de son pere quil n'avoit jamais vû, il y resta environ deux ans ; son Pere le renvoya ensuitte a Paris et lui assigna pour son entretien 30,000 Livres des 60,000 quil tiroit de cette cour. Il y etoit encore l'année derniere. J'eus l'honneur de le voir plusieurs fois.

Le Prince Joseph quitta aussi Vienne sur la fin de 1734. et se retira a Venise, il le fit dabord savoir au Prince son pere, qui luy manda de le venir joindre le plustôt quil lui seroit possible ; mais comme le Prince Joseph s'arreta quelque tems a la cour de Don Carlos nouveau Roi de Napples pour en obtenir la donation des fiefs que l'Empereur lui avoit assigné sur la Sicile, il n'eut pas la consolation d'embrasser ce cher fils qu'il n'avoit jamais vû qu'a l'age d'un an, car il vint a mourir dans le tems quil se flattoit de le voir arriver d'un jour a l'autre, et quil l'atten-

doit avec le plus d'impatience. Desque le Prince Joseph eut appris la mort de son pere, il quitta l'Italie passa en France, et de la en Espagne pour menager ses interets dans ces deux Cours. Il vit son frere en France, ils reglerent ensemble leurs affaires, et convinrent que l'Ainé passeroit en Levant. Il n'arriva a Constantinople qu'en decembre 1736. Je n'eus pas l'honneur de l'y voir ; j'avois quitte un an auparavant cette Ville pour passer a Smirne, et me rendre de la en France. J'ay sçû dans la suitte par quelques personnes de la cour de son pere qui etoient restées a Rodosto et qui m'ecrivirent ; qu'a son arrivée la Porte ne lui avoit pas fait grand acceuil, parce que dans ce tems la l'Empereur etant mediateur entre la Czarine et le Grand Seigneur, on ne voulut pas lui donner sujet de se plaindre, en recevant avec eclat le Jeune Prince Rakoczy ; il ne resta que quelques jours incognitò a Constantinople, et passa a Rodosto ou la Porte lui assigna une pension. Mais lors que l'Empereur vint a declarer la guerre au Grand Seigneur, on fit venir le Prince a Constantinople, il y fit une entrée publique et pompeuse, il eut audiance du Vizir et ensuitte du Sultan, on lui fit des presents tres considerables, on lui assigna de grosses pensions, et quelque tems apres il alla a l'Armée Turque, ou il fit deux Campagnes, les Turcs se flatant quil pourroit causer quelques soulevement en Hongrie, ou en Transilvanie. Il est certain que ce fut un grand avantage pour l'Empereur que le Prince François Rakoczy avoit alors fini ses jours, parce que s'il avoit eté a l'armée des Turcs au lieu de son fils, il y a tout lieu de presumer que les Hongrois, dont il s'etoit attiré l'amour, l'estime, et l'attachement auroient fait quelques mouvements en sa faveur d'autant plus que l'année avant quil mourut, plusieurs Seigneurs Hongrois avoient trouvé moyen de lui faire savoir, quils ne l'avoient point oublié ; quils lui etoient toujours autant attaches, quils l'avoient eté, et quils attendoient avec impatience quelque occasion favorable pour lui rendre service, et pour agir en sa faveur. Il n'est pas etonnant quils n'ont rien entrepris pour son fils, il n'etoit

connu de personne, on savoit quil n'avoit pas grand attachement pour les Hongrois ; joint a cela quil n'avoit pas les vertus, la capacité et le courage de son Pere pour entreprendre et soutenir une affaire de cette consequence. Dans le tems que j'etois a Paris le bruit se repandit quil etoit mort a l'armée des Turcs, Je fus chez son frere pour en savoir des nouvelles, il me dit quil n'en avoit pas eu depuis longtems, mais quil avoit tout lieu de se flater qu'on anonçoit cette mort sans fondement. Cependant les Gazettes l'ayant plusieurs fois confirmée, je ne puis presque pas en douter, d'autant plus que je n'ay eu aucune nouvelle de plusieurs de mes amis, a qui j'avois ecris pour en etre informé surement.

Voila, Monsieur, tout ce que je puis vous dire sur le Prince François Rakoczy et sa famille. Je vous ay obeï en m'etendant autant que je l'ay pû, et en vous marquant toutes les particularites dont j'ay eté instruit. Je souhaite de tout mon coeur que la lecture de cette longue lettre ne vous ait point causé d'ennuy, et que vous la recevies comme une petite marque de respect, et de l'attachement avec les quels j'ai l'honneur d'etre etc . . . . . .

Londre ce 23e fevrier 1740.

C. D. S.

* Il est mort de la peste au mois de Octobre 1739 en revenant de l'armée Turque a Constantinople.

De Saussure lapszéli jegyzetei a könyv nyomtatott szövegéhez.

Az első kötetben :

Az Előszó végén, e kikezdés után : «*J'avertis enfin, que le Portrait du Prince Rakoczy . . . . . Histoires modernes*» Saussure a következő nagyérdekű megjegyzést írá :

«*Cependant ce portrait n'a aucune ressemblance du Prince, qui avoit l'air beaucoup plus Grand, plus Majestueux, et en même tems plus doux et plus gracieux, que ce Portrait ne lui en donne.*»

(A 327. oldalon így : «**Seitan Bacha mon Maitre.*»*)*

* «Seitan en Turc veut dire Diable ou Satan.»

A második kötetben :

(A 40. oldalon így : «*. . . . qu'il se hâtât pour le joindre : ce qu'il fit de bon coeur*».**)*

* «Le capitaine Leyman ayant été convaincu d'avoir aidé a l'evasion du Prince fut pendu dans la suitte.»

Az 54. oldal alján, a nyomtatott szöveg alatt :

«Apres qu'on aura lû ce Manifeste on pourra tout de suite lire le V. & le VI. Tome parce que le reste de ce Tome comme aussi le III. & le IV. ne sont presque remplis que de Lettres Memoires, Instructions, touchant la Treve & le Paix entre l'Empereur d'un côté & le Prince Rakoczky & les États confederés de l'autre.»

Az ötödik kötetben :

(A 12. oldalon így : «*le premier livre de mes Confessions*».**)*

*«Ouvrage dans lequel le Prince entre dans un grand détail de toutes ses actions et où il expose naturellement les grâces particulières qu'il a reçû de Dieu, de même que les occasions dans lesquelles il peut l'avoir le plus offensé. *Après la mort du*

Prince ses principaux officiers, jugèrent prudemment qu'il ne convenoit pas que cet ouvrage parut jamais, c'est cequi fit qu'il les supprimerent, crainte qu'il ne tomba un jour en de mauvaises mains.»

(A 206. oldalon így: «le S. Tot Andreas, aujourd'hui Capitaine au service de France».)*

* «Il est major dans le regiment Houzzard Bersényï et a brevet de Lieutenant-Collonel. Le Comte Bersényï Collonel de ce Regiment Houzzard, est fils du General Bersényï, dont il est souvent parlé dans cés Memoires.»

A hatodik kötetben:

(A 63. oldalon így: «ceux que son commandement Impérial avoit établi pour me servir».)*

* «Il veut parler du Tchiorbagÿ et des autres officiers d'une chambrée de Janissaires qui a toujours été sa garde ordinaire et de 5 ou Chiaoux établis pour exécuter ses ordres.»

(A 64. oldalon így: «auprès de celui de ma défunte Mère».)*

* «Dans l'Eglise des Pères Jésuites de Galata, qui est un Fauxbourg de Constantinople.»

(A 67. oldalon így: «pour me faire quitter les douceurs d'une vie tranquille et paisible.»)*

* «Il veut parler de la vie tranquille et retirée qu'il menoit au Convent de Pères Camaldules au Grosbois a 4 lieuës de Paris.»

*(A 67. oldalon így: «j'ai rapporté, Seigneur, dans un autre ouvrage, *»):*

* «Dans ses Confessions, ou il expose naturellement les graces particulières qu'il a recu de Dieu, de même que les occasions dans lesquelles il peut l'avoir le plus offencé.»

(A 67. oldalon így: «les dangers des maladies contagieuses».)*

* «Dans le tems que le Prince fit ce testament, la peste faisoit beaucoup de ravage a Rodosto, plusieurs de ses domestiques même en moururent.»

(A 68. oldalon így: «les dispositions que j'ai faites en latin».)*

* «Ses dispositions en latin n'étoit qu'un codicile par le quel il donnoit quelques Bijoux et quelque'autres effets a ses principaux officiers.»*

* Idevonatkozólag írja Mikes (1735 nov. 15-ikéről), hogy a fejedelemnek két zsebórája volt, az egyiket Sibriknek, a másikat ő neki hagyta s két gyémántos gyűrűje egyikét szintén ő neki.

(A 69. oldalon így: «que l'entrée des Etats des Princes Chrétiens me soit fermée!»)*

* «Après que le Prince eut sejourné quelques années en Turquie, il eut dessein de repasser en France, il fit faire d'instantes solicitations en cour pour cela; mais le Regent *(orleans Fülöp)* ne voulut point le lui permettre; parceque les ministres de l'Empereur ou quelque'autres de ses ennemis s'y apposèrent fortement.»

(A 76. oldalon így: «motifs que j'ai marqué dans un autre Ouvrage».)*

* «Dans les Mémoires de la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin contenus dans le V et VI Tome de cet ouvrage.»

(A 83. oldalon így: «elle m'avait conduit dans la solitude».)*

* «Cette solitude était le couvent des Pères Camaldules du Gros-bois a quatre lieu de Paris, ou le Prince se retira apres la mort de Louis 14, ou il resta environ deux ans, et ou il avoit fait batir des appartemens et un jardin fort commodes et agreables.»

(A 380. oldalon levő «paix de Riswick en 1698» tételt a lap szélén következőleg javítá ki: «paix de Carloviz en 1698».

DE SAUSSURE CZÉZÁRNAK

II. RÁKÓCZI FERENCZ FEJEDELEM

UDVARI NEMESÉNEK

FÖLJEGYZÉSEI

1740-BŐL

A FEJEDELEM ÉLETÉRŐL, BUJDOSÁSÁRÓL, HALÁLÁRÓL, TEMETÉSÉRŐL, VÉGRENDELETÉRŐL, HÁTRAHAGYOTT EMLÉKIRATAIRÓL, HITVESÉRŐL ÉS FIAIRÓL.

Rákóczi Ferencz fejedelem ő Fensége, Erdély fejedelme egyik udvari nemesének levele N. barátjához.

Uram!

El vagyok ragadtatva, hogy a magyarországi forradalmak története (az 1739-ben megjelent «Histoire des Revolutions de Hongrie») Önnek kezeibe került. Ez ugyanis alkalmat szolgáltatott Önnek arra, hogy hírt adjon magáról és semmi sem okozhatott nagyobb örömet nekem, mint e hírek vétele, stb. . . .

Azt kérdi Ön tőlem, vajjon ismerem-e eme munka szerzőjét, miután föltételezi rólam, hogy ezen ügyről tudnom kell valamit, mint a ki udvari nemesi *(kamarási)* minőségben néhány évig tartózkodtam néhai Rákóczi Ferencz fejedelem környezetében. Tudvágyát kielégítendő, van szerencsém Önnel közölni, hogy ama könyv két első darabjának, a melyről Ön beszél, minden valószínűség szerint maga a fejedelem a szerzője, a ki is azt a darabot, a melynek címe «Magyarország Története 1000-től 1699-ig», s a mely az első kötet anyagát tartalmazza, latinul fogalmazta. E művet egyik titkára *(Bechon Lajos)* fordította francziára, de minthogy a fejedelem akaratából szigorúan az eredetihez kellett ragaszkodnia, minden eltérés nélkül s mintegy szószerint adva azt vissza, nem volt neki lehető az irály szépségeit s azt a bizonyos könnyed és természetes hangot megadni, mely az olvasók érdeklődésének fölkeltésére annyira szükséges. Miután a kéziratnak csak azt a néhány ívét láttam belőle, a melyet e titkár közölt velem, nem vagyok abban a helyzetben, hogy ama változtatásokat, vagy hozzáadásokat, melyeket utóbb a kiadó eszközölhetett benne, kijelölhessem. A második, harmadik és negyedik kötetet, melyek szinte

kizárólag az egyrészt a császár, másrészt a fejedelem s Magyarország szövetkezett Rendei közt létrejött *(1706-iki)* fegyverszünetre s békére vonatkozó levelezéseket, emlékiratokat és utasításokat tartalmazzák, ugyanazon titkár fordította le francziára.

A mi «Az 1703. évtől 1711-ig tartott magyarországi háborúról szóló Emlékirat» című második darabot illeti: azt a fejedelem maga fogalmazta francziául. Nemsokára azután, hogy a fejedelem szolgálatába állottam; átadta e művet nekem, hogy több helyesírási hibát, mely a másoló tudatlansága miatt csúszott bele, kijavítsak. Én bátorságot vettem magamnak néhány nem elég francziásan hangzó mondat megváltoztatására is, de e tekintetben igen tartózkodva jártam el a fejedelem iránti tapintatból és kiméletből, a kinek mint rendszerint minden írónak, megvolt az a gyöngéje, hogy elmeszüleményeit elfogult szemmel nézze s a világtalan apa módjára gondolkodjék róluk. Miután művén néhány kisebb változtatást tettem, letisztáztam azt s úgy adtam vissza a fejedelemnek, a ki megelégedve látszott lenni. Megjegyzem, hogy ezen munkát a kiadó elég híven közölte a közönséggel. Ugyanis a fejedelem kevéssel halála előtt e kész művet, valamint a 2-ik, 3-ik és 4-ik kötetben foglalt okmányok másolatait is azzal a meghagyással adta át egyik kamarásának, Molitar úrnak*, hogy azok életében ne adassanak ki. Mihelyt azonban meghalt, Molitar úr Párisban fölkereste a fejedelem idősebb fiát József herczeget, a ki megtudván, hogy néhai atyja emlékiratai nála vannak, elkérte azokat tőle olvasni, de a kéziratokat kezeibe kapva, nem akarta többé visszaadni; még pedig nem azért, hogy mint rá nézve becses emléket megőrizze, hanem mivel nem sokkal azután egy abbénak *(Le Roux?)* adta át, a ki akkor kegyencze volt, kivel a mult évben *(1739)* Párisban találkoztam. Az abbé később kegyvesztetté lévén, jónak látta a

* De Molitard Rákóczinak egykor nemes apródja, majd testőrségének kapitánya, s azután századparancsnok gr. Bercsényi László franczia huszárezredében.

kéziratokat visszatartani, azzal az ürügygyel, hogy a herczeg néki ajándékozta. Minden valószínűség szerint az ő kezéből kaphatta meg azután azokat a kiadó.*

A mi a harmadik darabot illeti, melynek czíme: «Bethlen Miklós gróf Emlékiratai», erről semmit sem mondhatok, mivel sem nem láttam, sem nem hallottam róla, mielőtt a Magyarországi Forradalmak Történetét el nem olvastam; így hát nem is állhatok érte jót egyéb alapon, mint a mit a kiadó is említ: de nézetem szerint a szerző elég jól van értesülve Magyarország és Erdély ama korbeli ügyeiről, noha nem volt képes minden elfogultságtól menekülni Barcsay fejedelem előnyére, a min nem lehet csodálkoznunk, miután a saját bevallása szerint is szerette a fejedelem hitvesét.

Ön uram tudni óhajtja Rákóczi Ferencz fejedelem sorsát attól fogva, a mikor kénytelen volt elhagyni Magyarországot, tudni óhajtja a helyet, a hová visszavonult, s a hol meghalt. Röviden számot fogok tehát adni Önnek, élete végéről, mindazon részletek alapján, melyeket az őt bujdosásba követett magyarországi urak s nemesek s házának régi szolgái mondottak el nekem, valamint a szemeim előtt lejátszódott s emlékezetemben még élő események alapján.

Emlékiratai végéből megtudhatta Ön azokat a szomorú körülményeket, a melyek őt Magyarország elhagyására kényszerítették s hogy Károlyi miként kötötte meg a békét gr. Pálfy tábornagygyal, ámbár erre neki sem a fejedelem, sem a Szövetkezett Rendek nem adtak felhatalmazást. Valószínűleg olvasta is Ön e béke okiratát a negyedik kötetben. Midőn ezen okiratot a fejedelem elé terjesztették, a ki ekkortájt Lengyelország határszélein tartózkodott, ő sem aláirni, sem jóváhagyni nem akarta azt, szintúgy nem akarták ezt megtenni Bercsényi, Forgách, Esterházy, Csáky tábornokok és grófok, valamint az a nagyszámú kormánytanácsos *(senateurs)*, nemes és főnemes, a kik szintén oda vonultak vissza fejedelmi urok-

* A hágai *Jean Neaulme* czég. E nagybecsű kéziratok jelenleg *gr. Apponyi Sándor* birtokában vannak, ki párisi antiquariustól vásárolta.

kal. Nagyon hátrányosnak találták ugyanis azt Magyarország szabadságaival szemben, mivelhogy csak határozatlan módon s általánosságban igérte meg a törvények és kiváltságok megtartását. Valóban az osztrák udvar jól kimutatta a következőkben, hogy soha esze ágában sem volt abban hagyni azt a kedvencz tervét, hogy e szegény országot merőben zsarnoki igájába hajtsa; a mint is e királyság ma is kemény és nyers kormányzat alatt nyög s csaknem minden jogai- és kiváltságaitól megfosztatott. Az udvar még azokat az igéreteket sem tartotta meg, a melyeket a Károlyitól kötött béke okiratában a lutheránusoknak és kálvinistáknak tett. Mert utóbb kegyetlenül megfosztották őket több templomuktól, számos javadalmuktól s akárhányszor a babonának és a pártszellemnek vetették oda martalékul.

A kegyvesztéssel sujtott és az erőszak által szülőhazájából kiüldözött fejedelem fájdalmát még növelte az a körülmény, hogy sok magyar úr, nemes és tiszt, irtózván a Károlyi kötötte békétől, hazája elhagyására határozta el magát föltéve, hogy megélhetésükről a fejedelem gondot fog viselhetni; mivel azonban a fejedelemnek a saját személye és udvara fentartása is elég bajt okozott: kifejtette előttük, hogy nincs abban a helyzetben, hogy az idegen földön segítségükre lehetne s ezért azt tanácsolá nekik: térjen vissza ki-ki a maga otthonába s hódoljon meg, mielőtt az amnystia ideje lejár. De csak nagy nehezen bírta elfogadtatni velük e súlyos elhatározást és midőn elbúcsúztak tőle: mindnyájan patakzó könnyek között biztosították őt arról, hogy életüket, vagyonukat úgy, mint a múltban, a jövőben is teljesen fölajánlják hűséges szolgálatára.

Azonban a tábornokok s több úr és nemes semmi módon nem akart többé Magyarországba visszatérni, ezek közül többen Lengyelországban maradtak, mások Moldvában, Oláhországban, Ukrainában telepedtek meg, sőt egynéhányan a törökökhöz is mentek.

A fejedelem, miután az ekkori viszonyokhoz mérten túlságos nagy udvarának, helyessebben kíséretének leapasztását elintézte, állandóul letelepedett *(jaroslawi biztokán)*

Lengyelországban, a hol akkor tartózkodott. De alig egy év leforgása mulva ismét változtatni kellett visszavonulása helyén. Ugyanis VI. Károly, a ki ez időben lépett a császári trónra, panaszt emelt Ágost (lengyel) király előtt, hogy az ő ellenségeinek menedéket adott, noha a császár szövetségese volt. A fejedelem élete itt különben sem volt biztosságban, mert egy vadászat alkalmával majdhogy le nem gyilkolta három bérgyilkos, kik akkor lepték meg, mikor csapatától eltávolódott s bizonyára leszúrják, ha a szerencsés véletlen nem vezette volna épen segítségére egy néhány emberét. Hogy tehát mindezen üldözések elől védve legyen, Danczkába vonult lakni, hol mintegy nyolcz hónapig tartózkodik vala. A szerény anyagi eszközök, a melyek még rendelkezésére maradtak, okozták, hogy fejedelmi állásán alóli módon kellett élnie. Mert a mikor Magyarországból távozott csak kevés pénzt vitt magával s Francziaországban nem voltak valami pontosak ama kegydíjak és segélypénzek fizetésében, melyek oly czélból valának részére kikötve, hogy annál hathatósabban előmozdítsák a császár elleni terveit. E szerencsétlenséget betetőzte az a kétségbeesett szétzüllés, mely Magyarországban otthon maradt egész pártját elfogta, sőt megfosztotta azon segélyektől, a miket még hazulról remélhetett. Ehhez járultak azok a szigorú rendeletek, melyek a vele érintkezést s a kiséretével való legcsekélyebb levélváltást is eltiltották. Íme erre nézve egy ugyancsak kegyetlen és jellemző példa: Máriássy* ezredes feleségét, a ki megkoczkáztatta néhány hordó *(tokaji)* bor eladását danczkai kereskedőnek, úgy hogy ez az értük járó összeget a fejedelem mellett tartózkodó férje kezébe fizesse ki; ezt szerencsétlenségre fölfedezték s a hű hitvestársat leányával együtt börtönbe hurczolták, a hol több hónapig sokat kellett szenvedniök. Ezen eset a fejedelmet követők rokonait és barátait olyan rémületbe ejtette, hogy a fenyegető veszedelmet tekintve, azóta senki sem merte megkoczkáztatni némi segély küldését övéinek.

* Máriássy Ádám ezredes és a fejedelem főhadsegéde; a családnak gömöri (kálvinista) ágából.

Miután a fejedelem megvált attól a csekély asztali ezüstneműtől is, a mije még megmaradt és majdnem minden valamelyes értékkel bíró tárgytól, a mi még birtokában volt, s mindezt azért, hogy az igen szerény napi költségeket előteremtse, elhatározá, hogy Francziaországba utazik, remélvén, hogy azokat a hátralékokat, a mikkel ott tartoztak neki, kifizetendik s méltányolni fogják ama nagyjelentőségű szolgálatokat, melyeket XIV. Lajosnak tett, mikor a császár ellen hadakozásával oly erős diversiókat tett Magyarországon. 1713 január elején * tehát egy angol hajóra szállt azzal az öt-hat magyarral,** a kik mindvégig ragaszkodtak hozzája. Utazásuk elég szerencsésen kezdődött, de az időváltozás beálltával a kedvezőtlen szelek, borzasztó viharok tizenkilencz napig hányták hajójuk idestova, míg végre Angliában, Hullban, kötöttek ki, miután hajójukba a víz már minden oldalról beszivárgott, sőt a halál más módon is fenyegette őket, mert közel voltak már az éhenhaláshoz, öt nap óta nem lévén egyéb élelmiszerük tengervíztől átnedvesedett kétszersültnél és más italuk valamicske bornál; édes vizük már teljesen elfogyott. Hullban egy hétig maradtak, hogy hajójukat kitatarozzák és bevárják a kedvező szelet, mely őket azután szerencsésen Dunkerque-be hajtotta.***

A fejedelem Francziaországba érkeztével «*Sárosi Gróf*» nevet vette föl. A király, a mint fölismerte nagy érdemeit, különös tiszteletével s jóakaratával tüntette ki őt s ennek fényes tanújeleit adá azzal, hogy udvarában mindenféle meg-

* Igazában 1712 nov. 9-én. (L. Szathmári Király Ádám naplóját. *Thaly*: Rákóczi Tár I. köt. 262. l.)

** T. i. az udvari szolgálatában álló nemes ifjak közül; névszerint Kisfaludy Boldizsár, Mikes Kelemen és Szathmári Király Ádám mentek közvetlevül a fejedelemmel, miután gr. Bercsényi László, Bácsmegyey Simon és Letenyey Pál már 1712 június 12-én, és Sibrik Miklós udvarmesterrel, dr. Lang Ambrús udvari orvossal és gr. D'Absac (magyarosan: «Dobszák»), a magyar harcztereket vitézül végigküzdött hű franczia ezredessel még Kolosváry János, báró Zay Zsigmond, Joó János és Török Zsigmond fiatal udvariak kt. 25-én megelőzték volt őket a hajóra szállásban. (L. u. o.)

*** Tulajdonkép Dieppe-be (L. u. o. 267. l.)

tiszteltetésekben részesíté, nagy évdíjakat utalványozott ki számára, jelentékeny ajándékokkal halmozá el, legmeghittebb, családias társaságába is bevonta. Versaillesban tartózkodása alatt a fejedelem a legtöbb vérbeli herczegnek s az ország legfőbb urainak tiszteletét és barátságát megnyerte magának, sőt több úrhölgyét is, a mi nem csoda, ő lévén a királyi udvarnak egyik legdaliásabb s legszeretetreméltóbb férfia. Azonban mind e kellemességek a szerencse múló kegyei valának csupán.

A király halála *(1715.)* nagy veszteség vala a fejedelemre nézve, a ki ezt teljesen át is érezé. Az udvarnál így megváltozott viszonyok következtében a fejedelem a camalduli atyák gros-bois-i conventjébe vonult, Páristól négy mérföldnyire, oly szándékkal, hogy egy darabig ott fog maradni. Később e tartózkodását oly kellemesnek találta, hogy elhatározá életének hátralévő napjait itt tölteni csendben és magányban; tehát külön lakosztályt, helyesebben mondva: kellemes és kényelmes kis házat építtetett magának,* melyet körül szép fasorokkal s díszes kertekkel ékesíttetett. Azonban utóbb oly körülmények merülének fel, a melyek megakadályozák őt abban, hogy oly sokáig tartózkodjék itt, mint eredetileg tervezé.

Időközben ugyanis a császár és a nagyúr *(a szultán)* hadat üzenvén egymásnak, ez utóbbi egy csauszt küldött hozzá** követi minőségben, s a fejedelmet meghívta Törökországba, oly végből, hogy innen azután török segélylyel visszatérjen Magyarországba. A fejedelem nem minden fájdalom nélkül tudta magát ráhatározni kedves magányának elhagyására s újból a világba való visszatérésre, a melyet már örökre elhagyni vélt. De a vele lévő, meg a török követtel Konstantinápolyból elébe jött magyarok könyörgései, továbbá annak reménye, hogy így talán enyhíthet majd hazájának szomorú sorsán, a szultán ajánlatainak elfogadására

* E házat még 1715 májusban, tehát jóval a nagy király halála előtt vette Rákóczi. (L. u. o. 353. l.)

** Rákóczinak egyik udvari tanácsosa Pápai János kiséretében.

mégis reábirták őt. És így 1717 szeptember havában elutazott Marseillebe, a hol a királynak egy hajójára szállt. Elég szerencsés hajózás után a Propontis *(Márványtenger)* partján fekvő Gallipoli városba érkezett, a hol azonban mindjárt a szárazföldre lépése után értesült a németeknek a törökök felett Belgrádnál aratott döntő győzelméről s a passaroviczi békealkudozásokról. Mindazonáltal Drinápolyba utazott, hol akkor a nagyúr egész udvarával tartózkodik vala. Nagy fénynyel és pompával fogadták, értékes ajándékokkal halmozták el s nagy évdíjat utaltak ki számára. Kevéssel megérkezte után a nagyvezér, majd néhány nap mulva maga a szultán nyilvános kihallgatáson fogadá, a melyen ő Felsége támogatásáról és jóindulatáról, valamint a portának az ő érdekei védelmére kifejtendő munkálkodásáról biztosították. Mihelyt Bercsényi, Forgách, Esterházy és Csáky grófok, valamint a Lengyelországban maradt többi magyar főurak és köznemesek megtudták, hogy a fejedelem Törökországba érkezett: mindnyájan hozzá csatlakozának * s a porta rangjuk szerint megállapított oly thaïnt, vagyis évdíjakat rendelt nekik, a melyből tisztességgel s méltóságuk fentartásával megélhettek. Azonban nem a császár *(VI. Károly)* miniszterein mult, hogy e derék férfiak sorsa rosszabbra nem fordult; a kik ugyanis e miniszterek közül a béketárgyalásokon résztvettek, szívósan ragaszkodtak ahhoz, hogy a fejedelmet s a hűségében körülötte lévő magyarokat adják ki nekik. De a nagyúr ez igazságtalan kívánságot határozottan visszautasította; úgy hogy elvégre is megkötötték s aláírták a békét a nélkül, hogy a császáriak tovább makacskodtak volna.

Mintegy hat vagy hét hóval a fejedelem Drinápolyba érkezése után a szultán és miniszterei elhagyták e várost, hogy visszatérjenek a fővárosba. A fejedelem az összes magyarokkal rövid idő mulva követte őket s eleinte az «erdélyi

* Ezek tulajdonkép — talán az egy Forgáchot kivéve — a porta hívására, *már előbb érkezének Törökországba* Rákóczinál és sürgették uroknak is oda leendő meghívását.

palotá»-ba, egy a város közepén fekvő nagy házba költözködött, melyet Thököly gróf vett meg egykor s a mely — közbevetőleg megjegyezve — az 1729-iki nagy tűzvész martalékává lett. De itt nem maradhatott soká, miután csaknem 300 magyar volt mellette, a kik részint a saját udvartartásához tartozának, részint pedig az őt követő tábornokok és főurak szolgálatában állottak, s a porta nem tartá tanácsosnak ily nagyszámú idegent a város központján hagyni, annál kevésbbé, miután nem mohamedánok akár mint alkalmazottak s akár magán minőségben, nem tartózkodhattak magában Konstantinápolyban,* hanem csakis a külvárosokban. A fejedelem és magyarjai számára tehát új szállásul Jenikőj-t jelölték ki, e Konstantinápolytól három mérföldnyire, a Fekete-tenger csatornája mellett fekvő nagy falut, a hol ő azután mintegy két évig maradt.

A római császár minisztere** azonban a fejedelmet még itt is túlközelben találván a portához, a hol barátokat s bizonyos befolyást kezdett magának szerezni, nyomatékosan követelte, hogy Ázsia valamely félreeső helyére, vagy az Archipelágus szigetei valamelyikére száműzzék őt és híveit. A fejedelem ennek ellene állt, a mennyire csak tehette, azonban a porta nem akarván mereven visszautasítani azt, a mit a császár oly mohón sürgetett és pedig annál kevésbbé, minthogy ebben az időben érdekében állott a császárt kímélni, fermánt, vagyis rendeletet adott ki, melynek értelmében a fejedelemnek s összes magyarjainak át kellett telepedniök Rodostóba, mely a Propontis *(Márványtenger európai)* partján, a Marmora-szigettel majdnem szemben fekvő elég nagy város, Konstantinápolytól mintegy 35 mérföldnyire.

A fejedelmet, tábornokait s főbb tisztjeinek egy részét egy hadi gálya szállította (1720), míg a többi magyarok részint a szárazföldön, részint tengeren érkeztek oda. A város ama *(déli)* végén, a hol az örmények laknak, a legjobb kar-

* Vagyis helyesebben: *Sztambulban.*

** Vagyis nagykövete, névszerint: Virmont gróf.

ban lévő házak közül mintegy harminczat jelöltek ki részükre, melyeknek haszonbérét a porta fizette s a melyeken a fejedelem később sokat változtatott, az általa elfoglalt házak közül többet újraépíttetett s különösen életének utolsó öthat évében* szolgált kedvteléséül székhelyének szebbé és kellemesebbé tétele. Elég népes és élénk udvartartása volt, mely több mint nyolczvan emberből, nagyszámú lóból s vadászkopókból áll vala, minthogy ő mindig nagy kedvelője volt e mulatságnak, melyet hetenként kétszer-háromszor gyakorolt. Háztartása költségeire a porta hónaponként öt erszényből álló thaïnt (évpénzt) adatott, a mi *(havi)* 7500 livrét teszen ki, továbbá a franczia udvar 60,000 livre évjáradékot fizetett neki.** Ibrahim vezír-pasa, vagy inkább Mehemet pasa Khiaya kapzsisága következtében azonban 1729-ben thaïnjának csaknem a felét levonták és ekkor lovait s vadászati fölszerelését eladta. De mikor 1730-ban a szultáni trónon I. Mahmud követte nagybátyját III. Achmetet: a fejedelem életjáradékát ismét visszaállították az eredeti összegre. Tábornokai és a többi magyar nemes szintén húzott a portától akkora thaïnt, a mi megfelelő ház- és több személyből álló cselédtartásra képesítette őket. Néhány évvel Rodostóba telepedésük után Bercsényi gróf és neje *(Csáky Krisztina)* grófnő, a ki őt mindenüvé követte, s úgy Esterházy *(Antal)* gróf ott elhunytak, Forgách gróf pedig nem maradt sokáig Törökországban; a passarowiczi békekötés után, látván, hogy Magyarországba visszatérni nincs többé reményük: a fejedelem jóváhagyásával s engedélyével visszatért Lengyelországba, a hol kevéssel azután *(1730-ban)* befejezé napjait.

A fejedelem Rodostóban csöndes, rendes és visszavonult életet folytatott, kedvező alkalomra várva, hogy onnan kikerülhessen. Mióta vadászparipáit eladta, csak néha járt ki palotájából, friss levegőt szívni és sétálgatni amaz

* Már 1725, vagyis barátja Nagy-Péter czár halála óta kezdette rodostói állandó építkezéseit.

** És még külön a spanyol udvar 20,000 livré-t.

elég szép kertekbe, a melyeket lakóházai előtt készíttetett. Naponként három-négy órát azzal töltött el, hogy valamely elmeművet írjon latin vagy franczia nyelven, más óráit viszont az ájtatosságnak, ismét másokat az olvasásnak és szórakozásnak szentelte: szeretett esztergályozni s igen csinos tárgyakat készített elefántcsontból; néha a rajzolásra fordítá idejét, a melyben nagy tökélyre vivé, majd koronként azzal tisztelt meg bennünket udvariakat, hogy tekeasztalon játszott velünk. Ilyképen a fejedelem nyugodtan töltötte napjait s abban telt öröme, hogy a mennyire csak lehetett, kellemessé tegye azok életét, a kik szerencsések valának körülötte élhetni.

Azonban nemsokára a halál mély gyászba borítá házát. 1735 márczius 23-án észrevettük, hogy nem eszik oly jóízűen, mint rendesen szokott, de azért nem panaszkodott; a miből azt következtettük, hogy csak múló gyöngélkedése van. Hanem a következő napokban fokozódott az ételektől való undorodása, úgy hogy majdnem teljesen elvesztette étvágyát; orczája beesett és rendesen üde, piros arczszíne sárgássá lőn. Annyira, hogy kik legközelebb állanak vala személyéhez, betegsége fölötti nyugtalanságukat nem leplezhették többé előtte. Kérdezősködéseikre azt válaszolá, hogy csakugyan kissé rosszul érezi magát, de azt hiszi, hogy ebből semmi baj sem lesz, — magára a természetre kell bízni a dolgot! Nem is akart semmi orvosságot bevenni, bármennyire igyekeztek is őt rábeszélni erre; sőt a bőjtöléssel sem akart felhagyni, mert épen nagybőjtben valánk. Miután azonban betegsége napról-napra rosszabbodik vala és egész teste elsárgult: orvosa és alamizsnása, a ki egyúttal gyóntatója is volt, kereken meghagyták neki, hogy húst egyék; de annyi befolyásuk már nem volt reá, hogy valami gyógyszerek vételére birják, ámbár koronként gyomorsavak bántották és többször nagy hányási inger fogta el. Mintegy tizennégy-tizenöt napig ilyképen gyengélkedik vala, de sohasem panaszkodott; mindig társaságban étkezett, szokása szerint naponként misére járt, sőt az első napokban még esztergáján is dolgozgatott egy kicsinyt.

Azonban április 6-án, szerdán estefelé, rosszabbul érezvén magát, korábban lefeküdt és az éjjelt igen rosszul töltötte. Másnap reggel baja még súlyosabbra fordulván s életét veszélyben látván, elhívatta alamizsnását, meggyónt neki s fölvette az utolsó szentséget. Azután fölhívatta főudvarmesterét, kamarását, első titkárát s főbb tisztei közül még kettőt és megmondá nekik, hogy végrendeletét már néhány év előtt megírta és azt az általa megjelölt íróasztal fiókjában fogják találni. Előkerestetvén, felolvastatta és megjegyzé, hogy bizony sokat kell változtatni rajta, főképen idősb fiát, József munkácsi herczeget illetőleg, a ki a végrendelet keltekor még Bécsben tartózkodik vala s a kiről, épen ezért, szinte meg sem emlékezett volt benne, azonban az imént végzett ájtatosságok annyira kimerítették, hogy nem volt már képes végrendeletén dolgozni. Azzal a parancscsal bocsátotta tehát el őket, hogy másnap reggel nyolcz órakor jelenjenek meg újra nála, az általa szükségeseknek itélt változtatásokat megtenni. Ámde ez a másnap már nem virradt meg számára. Az éj folyamán élete végét közeledni érezvén, fölvevé az utolsó kenetet s kevéssel azután, hajnali három órakor nagy-pénteken, 1735 április 8-án kiszenvedett, miután mintegy tizenhat évig lakott Rodostóban. Halálának közvetlen oka epeömlés vala, a mit az év elején őt ért érzékeny csapások idéztek elő, melyeket sokáig rejtegetve a szívébe zárt. Talán nem veszi Ön rossz néven, ha azokat elmondom.

Egy Bohn nevű dán nemes* 1720 vagy 21-ben érkezett Konstantinápolyba. Szellemes, rendkívül hideg, komoly és zárkózott természetű ember volt, a ki nagyon jól értett a hadmérnökséghez, a mathematika több ágához, s igen csinosan rajzolt és festett. Megérkezte után néhány erődítvénytervet s földabroszokat készített a porta számára, a melyekért némi évjáradékot húzott. Nem sok idő mulva pedig módját ejtette, hogy a fejedelem néhány udvari ne-

* Bohnra nézve l. Commentárjainkat és Saussure első helyen közlött nagyobb művéhez írt jegyzeteinket föntebb.

mesével ismeretséget s barátságot kössön. Ezek elhívták őt magukkal látogatóba Rodostóba; Bohn elfogadta a meghívást s ott bemutatták a fejedelemnek is, a kitől külön kihallgatást nyert. Ekkor általadá neki nejének a fejedelemasszonynak leveleit, a kit Lengyelországban látott, — a honnan ő is jött — és a kinek, azt hiszem, egy darabig szolgálatában is állt. E levelek igen beajánlották őt a fejedelemnek, a ki azok alapján udvarába is fogadá, a hol mint a rendelkezése alatt álló udvari nemesek egyike alkalmaztatott. Körülbelül egy év mulva, sőt talán még valamivel előbb ez a Bohn, a ki lutheránus volt, hogy még inkább megkedveltesse magát, még inkább behizelegje magát a fejedelemnél, a katholikus vallásra tért át. És behizelgő czélzata elég jól sikerült is neki, mert a fejedelem kedvező véleményt alkotott magának jelleméről; később igen sok ügyről kitárta előtte a szívét, sőt bizalmában annyira ment iránta, hogy 1733-ban nagyfontosságú diplomatiai ügy vitelével bízta meg őt és Konstantinápolyba küldé, hogy Villeneuve őrgróf franczia nagykövettel s a Törökországban Achmet pasa néven ismert Bonneval tábornokkal egyetértve, reábirja a portát, hogy élénkebben érdeklődjék *(Leszczyński)* Szaniszló király ügye iránt, a kinek pártja Lengyelországban igen egyenetlenül viselte magát és így háborúba keveredjék a császárral meg a czárnéval.

A franczia nagykövet is megbízott Bohnban, föltedé előtte minden tervét s a fejedelemmel való érintkezéseiben fölhasználta őt. Azonban minden elővigyázatuk és előkészületeik ellenére, úgy tapasztalták, hogy összes terveik dugába dőlnek és vállalkozásuk kudarczot vall. Ennek okát némelyek a portának ekkoriban Thomas-Khouly-khánnal viselt háborújában keresték, de legtöbbet a császár és a czárné portai rezidenseinek — *hogy úgy mondjuk* — ellenütegei rontottak terveik sikerén. A tengeri hatalmak, első sorban Anglia követei is, — mely utóbbinak ezen időben igen nagy vala a portánál hitele — erősen és nagy hévvel azon munkáltak, hogy Rákóczi fejedelem, a franczia nagykövet és Bonneval tábornok tárgyalásait s működését meghiusítsák.

A fejedelem ezután Bohnt 1734-ben * Francziaországba küldé, hogy valamely fontos ügyben az udvarral tárgyaljon. Elutazásakor több ajándékot adott neki, ezer tallér évjáradékot biztosított számára s meleg ajánlólevelekkel látta őt el Bourbon s Du Maine királyi herczegekhez és Toulousei grófhoz.** A franczia nagykövet *(Villeneuve őrgróf)*, a kinek bizalmát Bohn már szintén bírá, sem mulasztotta el őt a a miniszterek, főleg Maurepas gróf és Chauvelin úr kegyeibe melegen ajánlani.

Így azután az udvarnál úgy a vérbeli herczegek, valamint a ministerek igen jól fogadták az odaérkezettet. A külügyminiszter Chauvelin gyakran tanácskozott vele a keleti ügyekről s Francziaországnak a császár ellen épen folyó háborújáról. Ez így tartott vala egy ideig — mígnem bizonyos De Bon nevű franczia nemes, a ki néhány év óta a fejedelem ügyeit Párisban intézte,*** irigy szemmel nézvén a dán Bohn bizalmas fogadtatását, közelről megfigyelé ennek viselkedését, s rájött, hogy a dánus sokszor vastag levél-csomagokat küldöz Hollandiába; figyelmeztette tehát erre Chauvelin urat, a ki néhány nap óta kétkedni kezdett Bohnban, mert egy egészen hamis tervrajzot kapott tőle Mainz váráról. Erre a miniszter elrendelé, hogy a posta Bohnnak legelső feladandó csomagját, valamint a czímére érkezendő leveleket tartsa vissza. Ez azután valahonnan megsejdítve, hogy leveleit visszatartják: megijedt, gyorsan odahagyta lakását és a hollandi követségre menekült, a nélkül, hogy siettében iratai elégetésére vagy magával vitelére gondolt volna. Másnap Herault rendőrtiszt kiküldé elfogatására embereit, a kik fölfeszítették lakása ajtait, a hol több olyan iratot találának, melyek tökéletesen bebizonyították áruló-

* Tehát a philipsbourgi háború idejében.

** XIV. Lajos fiai, Rákóczi legbizalmasabb barátjai.

*** Ez a «*De Bon*» mint Rákóczinak párisi ügynöke gyakran említtetik a Villeneuve marquist megelőzött franczia nagykövet, *D'Andrezel* vicomte, továbbá a fejedelem hű diplomatája báró *Vigouroux* leveleiben, de közelebbit róla Saussure új adatain kívül nem tudunk.

sát. Kinyomozták, hogy ő maga három nap előtt a hollandi követ palotájába menekült és a követ beleegyezésével megkezdvén ott felkutatását, csakhamar megtalálták egy félreeső helyen elzárkózva s hollandi matróznak öltözve és bekisérték őt a Bastille-ba. Nem kellett kinpadra vonni, hogy bűneinek beismerését kicsikarják belőle. Önként megvallá, hogy csak azért lépett volt úgy Rákócziné fejedelemasszony, mint később a fejedelem szolgálatába, hogy ez utóbbinak terveit kikémlelje s azután elárulja; megvallá, hogy a bécsi udvart értesítette Rákóczinak mindama terveiről, a melyeket csak megismerhetett azon tizenkét év alatt, a míg szolgálatában állt; nevezetesen, hogy fölfedé Dahlman *(Tallmann)*, a császár konstantinápolyi minisztere előtt mindazokat a tárgyalásokat és lépéseket, a melyeket a fejedelem, a franczia nagykövet, s Bonneval tábornok együtt tettek a portánál a végett, hogy a törököt a lengyelországi háborúban való részvételre bírják és így ezen árulásai által főként ő vala okozója kudarczot vallásuknak, bevallá továbbá, hogy Párisba érkezése óta is, továbbra is a bécsi udvar kémje maradt s fölfedé ennek mindazt, a mit csak érdekeset kinyomozhatott. Mindazonáltal csodálatraméltó, hogy ez a boldogtalan gazember a Bastilleban meg nem kapta árulása méltó büntetését; idők folytán ugyanis megfeledkeztek róla s a mult évben *(1739.)* azt beszélték nekem Párisban, hogy a háború után* más fogolyért kicserélték őt és hogy jelenleg Bécsben tartózkodik, a hol évjáradékot húz és alezredesi ranggal ékeskedik, a melyre való kinevezési okmányát már párisi letartóztatásakor megtalálták nála.

A fejedelem az 1735-iki év első napján vette a kellemetlen értesítést Bohn árulásáról, a mi halálos bánatot okozott neki, főleg azért, mivel oly melegen beajánlotta volt őt a vérbeli herczegeknél. Mégis, jó hosszú ideig magába fojtotta élénken érzett bosszankodását, melyet ez a kellemetlen hír okozott neki, s ennek daczára ép olyan jókedvű-

* Jóval az után; csakis ekkor, 1739-ben, tehát öt év mulva. Addig a Bastilleban ült.

nek s vidámnak látszott, mint rendesen. Azonban a szolgálattévő komornyik mégis csakhamar észrevette, hogy valami bántja őt, mert éjjelente nagyon nyugtalan volt, majd semmit sem aludt és gyakran mély sóhajtásait hallotta, — a mi különben épen nem volt szokása. Mi mindig azt hittük, hogy e nagy bánkódás és az a gond, a melylyel azt két hónapon át magában rejtegette, valának halált hozó epeömlésének tulajdonképeni okai.

A fejedelem magas és tökéletes testarányú *(daliás)* termetű vala: haja és szeme fekete;* szemei olyan élénkek és tüzesek, egész megjelenése annyira nemes és fönséges volt, hogy ez feltünt mindenkinek, a ki először látta. Midőn Hesszeni Sarolta fejedelemnőt hitvestársául vevé: az egész világ egyetértett abban, hogy a bécsi udvarnál a legszebb pár ők voltak. A fejedelem nagy képzettségű férfiú vala; tökéletesen beszélt hat különböző *(magyar, latin, franczia, német, olasz és lengyel)* nyelven, és írt több különféle művet, de a melyet nem akart közzététetni, noha nem egy közülök becsületére vált volna. Jóságos, nagylelkű, szeretetreméltó, könyörületes, vallásos és rendkívül áhítatos vala úgy, hogy naponként öt különböző vallási gyakorlatot végzett. Szóval el lehet róla mondani, hogy minden tekintetben *nagy* fejedelem volt. *Nagy* volt a boldog időkben, a mikor szerencséje tetőpontján, két virágzó állam vala, úgyszólván egészen, a birodalmában; édes, nyájas, megnyerő, jótékony volt és számos gyönyörű tettével megmutatta, hogy nagylelkű, bőkezű s uralkodásra valóban méltó. *Nagy* vala még szerencsétlenségében is; mert a sors legsúlyosabb csapásait is egy hős, egy hérosz lelki nagyságával viselé; sohasem árulván el túlságos érzékenységét, mindig megóvta rangja méltóságát és sohasem győzte le a bosszúság, melynek leghevesebb kitöréseit is el bírta fojtani és titkolni lelki ere-

* Más, közvetlen tudósítások *kék* szeműnek és *gesztenyeszínű* dús fürtűnek mondják. Mányoky is ilyennek festette. Gyermekkori munkácsi arczképe viszont sötétbarna, majdnem fekete szemeket mutat.

jével mindazok előtt, a kik személyéhez közel állottak. Az egyetlen hiba, a mit benne fölfedezni lehet, az, hogy nem ismerte eléggé az embereket, s nagyon könnyen megajándékozta őket bizalmával; a maga nemes szíve után ítélt meg másokat s hitt a látszatnak, a mi elég volt becsülése megnyerésére. Innen van aztán, hogy gyakran érdemtelenekre pazarolta bizalmát, és noha később átlátta tévedését, mégsem volt képes megváltozni. Erre több példát tapasztaltam azon az idő alatt, míg udvarában tartózkodom vala. Ez a gyöngéje nem egy alkalommal vált pedig kárára.

Már föntebb elmondottam Önnek, hogy a fejedelem mily jó szívű és mily bőkezű vala. Ime erre egy példa, a mely elég különös arra, hogy Önnek elbeszéljem. Franczia titkárainak egyike valami szerelmi kalandba keveredett, melynek következtében apává lőn; és hogy az illető kisasszonyt nőül ne kelljen vennie, annak és gyermekének tartásdíj fizetésére kötelezte magát. Az első években elég pontosan fizetett is, de midőn a keletre került és a fejedelem szolgálatába állott, kötelezettségének teljesítését elmulasztá. A leány hiába küldözött neki levelet levél után, semmit sem kapott többé tőle, sőt a legtöbbször még csak választ sem; vagy, ha néha-néha válaszolt is a férfi, gyarló kifogásokon kívül semmi sem foglaltatott leveleiben. Egy alkalommal egyebek közt azt írá a nőnek, hogy teljességgel nincs abban a helyzetben, hogy a hátralékot kifizesse és a járadékot tovább folytassa, mivel több szerencsétlenség érte és mivel szegény fejedelmet szolgál, a ki nagyon sovány fizetést ad neki, sőt hogy sorsa még akkor sem javulna, ha ura gazdagabb volna, mivel az csak a maga hasznát keresi és udvarnépének ajándékot nem ad soha. Egész levelét ilyenféle ürügyekkel tölté meg. A kisasszony volt kedvesétől így a végsőkig felingerelve, bosszút akart állani rajta, hát maga írt a fejedelemnek; feltárván előtte esetét, bepanaszolá a titkárt és kérte a fejedelmet, hogy kötelezze őt fizetésre; s bosszút állandó kedvesének közömbösségeért, a legutóbb kapott levelet eredetiben mellékelte. Mikor a fejedelem felbontván a csomagot, elolvasá az iratokat, dolgozószobájába

hivatta titkárát, s átadá neki elolvasni a kisasszony levelét, a mi egészen kihozta őt sodrából; és a mint megpillantotta a saját maga mellékelt levelét, kicsiny híjja, hogy hanyatt nem esett ijedtében, annyira meglepte és elkábítá ez a nem várt csapás. A fejedelem egy pillanatig mulatott titkára zavarán, a ki a száját sem bírta felnyitni, hogy menteni próbálja magát; majd így szólt hozzá: «*Igazad volt, mikor azt írtad, hogy én szegény vagyok, mert valóban az vagyok; de nem volt igazad azt állítani, hogy fukar vagyok, miután teneked még sohasem volt alkalmad bőkezűségemet tapasztalnod.* Hogy tehát megmutassam: mennyire nem vagyok fösvény, a minek tartottál: íme egy váltó arról a 4000 livreről, a mivel annak a szerencsétlen kisasszonynak tartozol, s ezennel meghagyom, hogy küldd el ezt neki, egyúttal megírván, hogy ezzel a pénzzel az a fejedelem, a ki oly szegény és oly kevéssé bőkezű, ajándékozott meg tégedet, tartozásod kifizetésére. *Hanem ő tajta kívül ezen ügyről senki ne tudjon.*» Valóban ugyan kevés ember van olyan, a ki ily nagylelkűen boszulta volna meg magát. Könnyen elképzelhető, mekkora volt a titkár csodálkozása és hálaérzete; s azontúl, a míg csak a fejedelem szolgálatában állott, számos ízben adá tanújelét iránta ragaszkodásának és szolgálatkészségének.

Néhány órával a fejedelem halála után egyik udvari nemese, Molitar* úr, Konstantinápolyba küldetett, hogy azokat a leveleket átadja, a melyeket a fejedelem Ali pasa nagyvezírhez s a franczia nagykövethez akkor intézett, a mikor végrendeletét írta volt, valamint azokat, a melyekkel udvarának főtisztjei urok halálát tudatták. Ki is a mint Konstantinápolyba ért, Ibrahim effendivel, a fejedelem és a porta dragománja, vagyis tolmácsával törökre fordíttatta a vezírhez intézett leveleket és a dragomán kíséretében személyesen adta által neki. A vezír a fejedelem halálának hírére nagyon elszomorodott, mert mindenkor igaz tiszte-

* Maga Rákóczi «*Molitard*»-nak írja őt. («Franczia nemes, a kit én neveltem.»)

lettel és nagyrabecsüléssel viseltetett iránta. Mikor pedig búcsúzó levelét elolvasta, annyira meg volt hatva és elérzékenyült, hogy a mint Molitar úr mondotta nekem, nem fojthatta el könnyeit. Mindjárt teljesíté is, a mit kértek, nevezetesen thaïnt *(tartáspénzt)* az elhunyt fejedelem udvarának eltartására mindaddig, míg idősbik fia, József herczeg — a kit mindennap vártunk — meg nem érkezik. A vezír e czélra elrendelé, hogy naponként húsz tallért* húzzunk a *khasnadártól,* úgymint a birodalom főkincstartójától. A fejedelem halála után nehány nap múlva összehivták néhai uruknak minden rendű és rangú udvari nemesét, kamarását, tisztjeit és szolgáit, hogy felolvassák előttük végrendeletét, a melyet Ön is valószínűleg meghatottan olvasott el Emlékiratai végén. A legtöbben nem birták azt könnyhullatás nélkül hallgatni, annyira megszerettette magát ez a jóságos fejedelem mindazokkal, a kik szolgálatában álltak. Rövid idő múlva azután elküldék e végrendeletet ama négy vérbeli *(Bourbon)* herczegnek, a kiket annak végrehajtóivá nevezett ki a boldogult. Ezek időt tűztek ki maguknak arra, hogy fejedelmi barátjuk végrendeletét a királynak bemutassák s előtte felolvassák. A király meghatottan hallgatta meg és szívesen ratifikálta, helyesebben: elfogadta azt s a toulousei grófot** bízta meg, hogy a benne foglalt összes hagyományokat pontosan kifizesse. Azonban ez a királyi herczeg nemsokára azután elhunyván, e megbizatása másokra ruháztatott át, a kik már nem voltak a kifizetésekben sem pontosak, sem rendesek, ámbátor ezen czélra az udvartól elegendő összeg bocsáttatott rendelkezésükre; úgy, hogy: csakis azokat fizették ki egészen, a kik akkor épen Párisban tartózkodnak vala. A többiek csak keveset, sőt legnagyobbrészt semmitsem kaptak; így én is ama lépések daczára, a melyeket érdekemben barátaim tettek, nem nyertem meghallgattatást s csupán a mult évben

* Mikes csak *tízet* említ.

** Az elhunyt fejedelemnek a franczia királyi herczegek közül legbensőbb barátját.

(1739) fizettek ki számomra valamit, ámde csak keveset ahhoz képest, a mit kapnom kell vala.*

A fejedelem rodostói tartózkodása alatt gyakran mondotta főbb tisztjeinek, hogy ha meghal, azt kívánja, anyja oldala mellé temessék el testét a jezsuita atyák galatai templomában, ennek Xavéri Szent-Ferenczről nevezett kápolnájában, a hol ő igen szép és nemes izlésben épült oltárt emeltetett. Ugyanezt hangsúlyozta abban a levélben is, melyet a nagyvezírnek írt és a melyet halála után kézbesítettek ennek. Mi mindent el is követtünk, a mit csak lehetett, hogy az engedélyt erre nézve a portától megkapjuk, de azt állhatatosan megtagadták tőlünk, arra hivatkozván, hogy a törökök szokásaival és törvényeivel ellenkezik a fővárosba bármely halottat is bevinni engedni, elannyira, hogy még ha akár a nagyvezír hal is meg Konstantinápolyon kívül, annak holttetemét sem szabad oda bevinni, hogy ott temessék el. A fejedelem holtteste bebalzsamoztatván, az *aranygyapjas-rend díszruhájába öltöztették*** és azután *(czédrusfa-koporsóban)* igen gazdagon ékesített ravatalon három napra kiterítteteti egy nagy és szép teremben. Itt mindennap nagy misét tartottak fölötte, s az utolsó napon nyilvános szertartással eltemettük őt egy boltozott mély üregben, ama kioszk alatt, mely szép kilátó helyül «*Belvedere*» szolgált, nem messze a palotától, melyet a fejedelem építtetett volt néhány év előtt. E sírüreget azután bezárták és befalazták. Valami négy hónap mulva minden nehézség nélkül megkaptuk a porta engedélyét arra, hogy a fejedelem asztali edényeit és szereit, bútorait és főbb ingó javait elszállíthassuk Konstantinápoly tűzmentes raktárai valamelyikébe, még pedig úgy, hogy az azokat tartalmazó málhákat sem a vámnál, sem másutt meg ne vizsgálják. Kérésünket ugyanis azon ürügygyel támogattuk, hogy ezen

* 500 livret a 2000-ből.

** Ennek díszes, aranypaszomántos, aranycsattos, bíbor- és pirosselyem foszlányait találtuk a holttesten, 1889 október 7-én, a sír felnyitásakor.

értékes tárgyakat biztosítani akarjuk a Törökországban oly gyakori tűzvészek ellen. Huszonkét egyforma alakú és nagyságú ládát csináltattunk tehát és ezek egyikébe a fejedelem koporsóját rejtettük s külön e czélra kibérelt hajóra raktuk valamennyit. Konstantinápolyban nem vizsgálták meg ládáinkat, melyeket is a jezsuita rend háza közelében levő kikötőben raktunk ki. A tetemet magában rejtő ládát a rendházba vittük s az atyák éjnek idején eltemették templomukban, úgy a mint a fejedelem kívánta vala, s mindezt a legnagyobb titokban.

Íme, Uram, itt a vége mindannak, a mit Önnek Rákóczi fejedelemről mondani tudok. Térjünk át most a fejedelemnőre és a fejedelmi gyermekekre vonatkozó néhány történetkére, mint a kikről Ön szintén óhajt némi értesüléseket szerezni. A lehető legrövidebben mondom el mindazt, a mit felőlük megtudhattam.

Mikor a fejedelmet a magyarországi háború előtt elfogták *(1701)* csak rövid idő telt el azóta, midőn a fejedelemnő József herczeget a világra hozta *(1700)*. Fogsága vége felé a hű hitestárs kieszközölte magának a császár engedélyét, hogy a férjét meglátogathassa; e látogatásra magával vivé fiacskáját is, ki ekkor talán egy éves lehetett, s a kit az atyja még nem látott. Néhány hétig ott maradt a férjénél és ennek börtönét áldott állapotban hagyta el. Ez második fia, György herczeg vala, a kit Bécsben szült, a hol őt mintegy fogva *(internálva)* tartották, mialatt a fejedelem Magyarországon hadakozott. Olvasta Ön az Emlékirataiból: mint küldte el hozzá József császár, a ki békülni akart s a ki egyébként is még főherczeg korában baráti viszonyban állt vala a fejedelemmel, nejét a herczegnőt *(1706)* és hogy ez miként menekült azután Lengyelországba. Több évet töltött itt, hol Ágost király évjáradékban részesítette. Innen utóbb Franciaországba költözött s néhány évi tartózkodás után Párisban érte őt a halál *(1722)*.

Mikor e fejedelmi hölgy Bécsből férje látogatására leutazott volt Magyarországba, nem engedték meg neki, hogy a két fejedelemfiút magával vigye. Ezek a császári

miniszterek kezei közt maradtak, a kik a saját czélzataik szerint neveltették őket. Minthogy pedig atyjuknak roppant kiterjedésű jószágai mind elkoboztattak s a császár tábornokai és kegyenczei között osztattak el, a fejedelemfiúk fentartására néhány siciliai hűbért jelöltek ki *(csak 1723-ban!)*, a mi azonban csekélység volt; de még ezek teljes jövedelmét sem kapták kézhez, úgy hogy gyakran szenvedtek szükséget. Például mikor anyjuk a fejedelemasszony Párisban meghalt: nem állt volna módjukban gyászruhát ölteni érette, ha Bonneval tábornok úr, a ki Bécsben élt és nagy kegyben állott, nem eszközölt volna ki nekik módot a gyászruhákra szükséges kiadások megszerzésére! (Ezt én magának Bonneval úrnak a szájából hallottam.) Neveltetésük iránya által el akarták őket atyjuktól idegeníteni s velök Magyarországot és a magyarokat meggyűlöltetni. Nem is ismerték őket «Rákóczi herczeg» néven: hanem a császár és a császárné nevéről nevezték el az idősbiket *(Szent-)* Károly-i őrgrófnak, a kisebbiket *(Szent-)*Erzsébet-i grófnak.* Mi több, bizonyos mértékben foglyokul tekintették őket; s a bécsi udvar ügyelt arra, hogy atyjukhoz ne utazhassanak, róla ne kaphassanak és neki ne küldhessenek magukról semmi hírt. Azonban György herczeg 1726-ban Bécsből megszökött** s Francziaországba ment, majd innen Rodostóba, atyjához, a ki őt még soha nem látta. Mintegy két évig ott maradt atyjánál,*** a ki azután elküldé őt Párisba s rangjához illő megélhetése költségeire 30,000 livret engedett át neki ama 60,000-ből, a mit a franczia királyi udvartól húzott. György herczeg még a múlt évben

* «*Marchese di Santo Carlo*» és «*Conte di Santa Elisabetha*» olasz névvel. De Saussure ugyan francziára fordítja.

** Alighanem a páduai egyetem látogatásának ürügye alatt, a hol ő 1725 november 27-én mint joghallgató, sajátkezűleg írta be az egyetem anyakönyvébe a nevét, így: «*Georgius Princeps de Ragotzy m. p.*» (Matricula Jur. 461 l. *Veres Endre* másolata a m. tud. Akadémia történelmi bizottsága kézirattárában.)

*** Téves értesülés; mert csak 1727 junius 15-től 1728 márczius 23-ig időzött Rodostón. *(L. Mikesnél.)*

is *(1739)* itt tartózkodott, több ízben volt szerencsém őt Párisban láthatni.

József herczeg szintén elhagyta Bécset 1734 vége felé és Velenczébe vonult. Tudatta ezt atyjával a fejedelemmel, ki meghagyá neki, hogy utazzék minél előbb, a mint csak teheti, hozzá; de miután József herczeg az új nápolyi király, Don Carlos udvarában, a császár által részére adományozott siciliai hűbérek átadásának az új uralkodótól kinyerése végett egy időre megállapodott, az öreg fejedelemnek nem teljesülhetett az az öröme, hogy szeretett fiát, kit egy éves kora óta sohasem látott, karjaiba zárhatta. Ugyanis ép abban az időben halt meg, midőn fia érkezését napról-napra remélé és őt a legtürelmetlenebbül várta.

József herczeg, a mint atyja haláláról értesült, tüstént elhagyá Olaszországot, s onnan Franczia-, majd Spanyolországba ment, hogy e két barátságos udvarnál a saját érdekei felkarolását kijárja. Francziaországban találkozott öcscsével, a kivel aztán együtt rendezték ügyeiket s abban állapodtak meg, hogy az idősb testvér, az elsőszülött fejedelemfiú, a Keletre menjen. József herczeg azonban csak 1736 deczember havában érkezett Konstantinápolyba. Énnekem itt tehát nem lehetett szerencsém hozzá: mivel e várost már egy évvel előbb elhagyám, hogy Smyrnába s innen Fracziaországba utazzam. Később néhai atyjának Rodostóban maradt néhány udvari emberétől, a kik leveleket váltottak velem, értesültem, hogy megérkezésekor a porta nem fogadta őt valami fényesen, miután a császár épen ezen időben békeközvetítő vala a czárné és a nagyúr között, s így nem akartak neki panaszra adni okot azzal, hogy az ifjú Rákóczi herczeget feltünően fogadják. Ez csak néhány napig időzött álnév alatt *(incognitóban)* Konstantinápolyban s azután Rodostóba utazott, a hol a porta évjáradékot utalt ki számára. De amikor utóbb a császár hadat üzent a nagyúrnak: a herczeget Konstantinápolyba hívták, a ki is a székvárosba nyilvánosan, nagy pompával vonult be és előbb a nagyvezír, majd maga a szultán fogadá őt kihallgatáson, a kitől tetemes ajándékokat és nagy évjáradékot kapott, s

kevéssel azután a török hadsereghez csatlakozván, ezzel két hadjáratot végigküzdött. Mert a törökök azzal biztatták vala magukat, hogy a fejedelemfiú képes lesz majd Magyarországon vagy Erdélyben fölkelést támasztani. Annyi bizonyos, hogy a császárra nézve II. Rákóczi Ferencz fejedelem halála nagy előny volt, mivel ha a török táborban ő volt volna jelen s nem a fia: bizonyos, hogy a magyarok, — a kiknek szeretetét, nagyrabecsülését és ragaszkodását olyannyira birta, — fegyverre keltek volna mellette, és pedig annyival inkább, minthogy a halála előtti évben több magyar úr módját ejtette tudatni vele, hogy nem felejtették őt el, s ép oly hívek hozzá most is, mint azelőtt és türelmetlenül várják a kedvező alkalmat, hogy szolgálatára legyenek s érdekében működhessenek. Azonban nincs mit csodálni rajta, hogy a fiáért semmire sem vállalkoztak; mert őt senki sem ismerte személye szerint, ellenben azt tudták róla, hogy a magyarokhoz nem igen vonzódik. Ehhez járult még az is, hogy atyjának erényei, képességei és bátorsága hiányoztak nála ily nagyjelentőségű vállalatba foghatni, s azt fenn is tartani. Mialatt én Párisban időztem vala: ott az a hír terjedt el róla, hogy a török táborban meghalt; öcscséhez mentem tehát hírekért, azonban ő az válaszolá, hogy a bátyjáról már rég nem hallott semmit, de oka van hinnie, hogy halála hírét alaptalanul költötték. Mindazonáltal, mivel ezt a hírt a hírlapok többször megerősítették: alig kételkedhettem venne, és pedig annál kevésbbé, mert még mindig nem kaptam választ ama *(rodostói)* barátaimtól, kiknek biztos informatiókért írtam volt.*

* *De Saussure későbbi jegyzete ezen ponthoz:* «Pestisben halt meg 1739 október havában, a midőn a török táborból Konstantinápolyba visszaérkezett.» (Tudjuk és szerzőnk megelőzőleg közlött másik művéhez csatolt jegyzetünkben már említettük is, hogy Rákóczi József herczeg s erdélyi trónkövetelő, a téli szállásokra visszavonuló török sereggel Csernavodáig jövén, itt halt meg, még 1738 november 10-én s e város görög templomában temettetett el ideiglenesen. Saussure föntebbi pótlólagos értesülése tehát nem felel meg a valóságnak.)

Íme, Uram, minden a mit Rákóczi Ferencz fejedelemről és családjáról tudok. Szót fogadtam Önnek, midőn annyira kiterjeszkedtem, a mennyire csak lehetett s leírtam minden előttem ismeretes részletet. Tiszta szívből kívánom, hogy e hosszú levél elolvasása ne untassa Önt és hogy úgy fogadja azt, mint ama tisztelet és vonzalom csekély jelét, a melylyel szerencsém van maradni, stb.....

London, 1740 február 23-án.

C. D. S. *(César de Saussure.)*

FÜGGELÉK

RÁKÓCZI FEJEDELEM RODOSTÓBÓL GALATÁBA SZÁLLÍTOTT INGÓSÁGAI LAJSTROMA*

* Ez ama *Bevezetésünk*-ben említett *Belin* franczia nagykövetségi cancellár és titkár által 1736-ban készült nagybecsű lajstrom, melynek eredetije a konstantinápolyi franczia nagykövetség levéltára rendezetlen részében legújabban fedeztetett föl s jelenleg Párisban az orsz. külügyi levéltárban őriztetik.

Proces verbal de vérification.

L'an mil sept cens trentesix le vingtieme Mars, nous *François Belin* chancelier et premier secretaire de Monseignr le *Marquis de Villeneufve* Conser d'Estat et Ambassadeur du Roy à la Porte Ottomanne, avons à la réquisition de Son Excellence M. le *Comte de Bonneval*, procédé à la reconnoissance et vérification des coffres et effets de feu S. A. M. le *Prince Ragoszy*, transportez de Rodosto en la chancellerie de cette ambassade, et a Galata dans le magasin du Sieur *David Magy* premier député de la nation françoise, les dites reconnoissance et vérification faites en présence du Sieur *Louis Bechon* secretaire du departement de la Maison du dit feu Prince, du Sieur *Antoine Damosily* chapellain et des Sieurs *André Spatz* chirurgien et premier valet de chambre,* et *Louis Lahoreau* dessinateur de la chambre.

Inventaire général de tous les effets ayant appertenus à feu S. A. S. Monseigneur le Prince de Transilvanie, tant ceux trouvez dans le departement de la Maison que ceux de la Chambre qui se trouvent partie à Galata chez *M. Magy* et partie à Rodosto selon-qu'il sera mieux expliqué cy après.

Sçavoir.

Etat des Coffres envoyez a Galata qui se trouvent entre les mains de *M. Magy.*

Un coffre N° I. contenant les lettres et Protocoles françois.

Un coffre N° II. contenant les ouvrages du Prince.

Un coffre N° III. contenant les papiers des affaires d'Hongrie.

Un coffre N° IV. ou il y a les firmans et autres papiers en turc.

—

* Innét tudjuk meg, hogy ki volt a rodostói egyházi anyakönyvekben Mikes Kelemennel többszörösen — mint az ő komatársa — együtt emlegetett (akkor már ú. l. özvegy) *Spaxné* vagy *Spatzné* férje, t. i. az elhunyt fejedelem sebésze és első komornyikja.

Dans la chancelerie :

se sont trouvez les coffres mentionnez en l'inventaire cy contre numerotez 1, 2, 3, 4 et scellez des armes du dit feu Prince.

Nous estant ensuite transportez avec les Sieurs surnommez dans le magazin du dit Sieur *Magy* nous y avons trouvé le bureau N° A cy contre scellé du sceau du Prince et ayant esté levé nous avons reconnu que le Bureau contient les choses cy dessus mentionnez, lequel a esté ensuite refermé et scellé du même sceau, de celuy de mon dit Sieur le *Comte de Bonneval* et du cachet du dit Sieur *Bechon* et du nôtre.

Un bureau marqué N° A ou il y a un encrier d'argent et divers autres étuis, cizeaux, couteaux &ª.

Les trois commodes N° BCE cy contre ont esté reconnus et scellées comme dessus.

Une Bibliothèque ou commode peinte aux Gobelins façon de la Chine marqué N° B. — vuide.

Une commode peinte aux Gobelins façon de la Chine marquée N° C.

Une petite a la Chinoise ou il y a des instrumens et des couleurs pour le dessin, marqué E.

Le cabaret N° F cy contre reconnu avec son contenu et scellé comme dessus.

Un cabaret vernissé de rouge marqué N° F où il se trouve les articles suivans.

Une caffetiere avec son trépied et sa lampe d'argent.

deux flacons de cristal

deux tasses et soucoupes de porcelaine

Un sucrier d'argent.

Une boete a biscuit et une jatte de bois

Le 2e cabaret N° F cy contre reconnu avec son contenu et scellé comme dessus.

Un cabaret rond à la Chinoise marqué aussi F où il y a une caffetiere et douze cuilliers d'argent des tasses et soucoupes de porcelaine.

Un coffre marqué N° G contenant l'argenterie de l'office dont voicy le détail

huit grands plats ovales.
dix petits plats
une cuilliere a potage
sept cuillieres a service
dix fourchettes a pointes d'acier
dix couteaux
quatre flambeaux et une mouchette

Reconnu le dit coffre N° G et qu'il contient les effets cy contre.

Ces trois jattes demeurées à Rodosto

Trois jattes de Porcelaine garnies d'argent.

elle manque

Une dite sans garniture.

De plus il se trouve dans le même coffre N° G.

Onze fourchettes d'argent neuves à pointes d'acier.
dix couteaux d'argent neufs.
deux grandes cuillières à ragouts.
dix cuillières d'argent
Un couteau d'argent doré.
Une cuilliere et une fourchette d'argent doré.
Un réchaud d'argent à trois branches.
Un porte plat avec son manche et ses chaines d'argent.
deux serre plats d'argent.
un petit antonoir d'argent.

Les effets cy contre sont dans le dit coffre G. qui a este scellé comme dessus.

Les ciseaux d'argent ne se sont point trouvé dans le pulpitre H cy contre qui a este scellé comme dessus.

Un pulpitre à la chinoise marqué N° H ou il y a un encrier et deux ciseaux d'argent avec son pied de fer.

Reconnu et scelle comme dessus.	Un pulpitre avec son pied de fer garni de Leton marqué N° I ou il y a un encrier de Leton.
Il y a de plus dans la dite commode K un porte pipe d'argent, six petites girandoles de Leton doré et argenté, un cadran universel, une loupe, cinq tasses de porcelaine dans un étui, une pierre d'ayman garnie de Leton, une lanterne de nuit garnie d'argent pour la pipe et plusieurs pieces dépendantes des pulpitres, scellée comme dessus.	Une commode couverte de maroquin noir marquée N° K ou il y a douze flambeaux et deux paires de Mouchettes, trois Eteignoirs et un pot, le tout d'argent.
Le coffre cy contre L et les trois pendulles ont esté portées chez M. le *Comte Bonneval.*	Un coffre noir marqué N° L ou il y a trois pendulles.
Reconnu les deux petites coffres N° M et qu'ils contiennent les choses cy contre, scellez comme dessus.	Deux petites coffres marquez N° M ou il y a l'argenterie de la petite chapelle consistant en une croix d'argent avec son Christ. Deux chandeliers d'argent. Un calice d'argent avec sa patene Deux burettes et une cuvette d'argent.
Reconnu ladite Table N contenant les choses cy contre, et de plus une grande Thetiere et sa lampe à trepied d'argent.	Une table couverte de velours verd marquée N° N contenant sçavoir Deux plats d'argent. Un bassin d'argent Une caffetiere, son trepied et sa Lampe d'argent.
Il y a aussi les pieds d'argent et couvercles desdites deux Tasses à chocolat.	Deux Tasses à Chocolat avec leurs soucoupes.
Trouvé pareillement le pied de la dite table numeroté N scellé comme dessus.	Un petit flacon de Christal. Une petite Boete d'Ivoire pour le savon.

Un petit coffre ferré marqué N° T contenant
Un crucifix doré.
Un Etuy de peignes brodé, de velours bleu.
Un Etuy de Peignes de satin bleu brodé.
Une agraffe d'or garnie de Rubis pour une pelisse à la hongroise.
Une tablette d'Ecaille garnie d'or.
Une tablette de chagrin garnie d'or.
Une tablette de Maroquin garnie d'argent.

Reconnu le dit coffre T et trouvé les effets mentionnez cy contre.

Un Etuy d'yvoire garny d'un cachet d'argent.
Un petit livre de Maroquin bleu brodé.
Un verre ardent.
Une plume d'or dans un Etuy de peau de poisson.
Un petit Cadenat de Corail.
Dans une bourse 14 sequins et demy.
Une montre d'argent doré à la françoise.
dix petites boetes à la Chinoise ou il y a dans quelques unes quelques curiositez.
Une boete ronde de Bouis.
Une boete ronde d'yvoire ou il y a un petit chapelet de bois.
Un étui d'yvoire.
Une Boete ronde de Bois ou il y a vingt trois boutons d'or et autant de petites agraffes.
Une petite Boete ronde d'yvoire vuide.

Trouvé les effets mentionnez cy-contre lesquels sont du dit coffre N° T.

Trouvé les effets mentionnez cy contre lesquels sont dudit coffre N° T.

Dans un papier un Cancre marin pétrifié.

Dans un Etuy de chagrin une pierre d'ayman montée.

Un cadran solaire d'argent.

Un flacon de Cristal.

Trois Bagues Turquoises dans une boete ronde envoyées par le Janissaire Aga au Prince quelques jours avant sa mort.

Dans une Boete ronde et blanche peinte il y a deux verres triangulaires.

Une boussole d'argent.

deux Cilices.

dans une Bourse dixneuf grands boutons d'or bleu garnis de Rubis avec vingt agraffes, vingt cinq boutons d'or bleu — garnis de rubis avec vingt-quatre agraffes.

Dans le tiroir

quarante trois petits boutons de Corail garnis

quinze petits boutons de Corail garnis de petits diamans.

Une bourse ou il y a une image de Jesus garnie d'argent.

Un petit chapelet d'ambre garny de rosettes et d'une petite chaîne d'or.

Un petit chapelet de Corail en piece.

Un petit portefeuille noir brodé.

dans un petit sac de cuir six Boutons d'or de chemises.

Un Lezar d'or garny de petits diamans envoyé par la mère du Prince.

Trouvé les effets mentionnez cy contre lesquels sont du dit coffre N° T.

Un cachet triangulaire dans une Boete de chagrin.
Une Tabatiere d'Ecaille.
Trente trois boutons d'Agate garnis de Rubis et d'argent.
Vingt un Boutons bleu garnis d'argent doré.
Vingt un Boutons de Corail garnis de diamans.

trente neuf boutons d'agate.
Une Toison d'or garnie de deux diamans de moyenne grandeur.
Une autre Toison sans pierres.
Trois Toisons d'or sans flames.
Une flame d'or pour la Toison dégarnie de pierres.
Un triangulaire d'or Simbole de la Sainte Trinité.
Treize Boutons d'or garnis de Diamans.

Trouvé les effets mentionnez cy contre lesquels sont du dit coffre N° T.

Un petit Cadenas d'or.
Une Bague en Cachet garnie de cinq diamans.
Une Bague avec des chiffres.
Une Bague en Cachet garnie de deux diamans.
Un cachet de pierre noire gravé d'une Teste.
Un Cachet de pierre rouge garnie d'une Teste de femme.
Un Cachet de pierre rouge gravée d'une Teste d'homme.
Un Cachet de pierre rouge gravée des armes du Prince.

Trouvé les effets cy contre du coffre N° T qui a esté scellé comme dessus.

Un Cachet double garni d'or et gravé des armes du Prince.
Un Cachet d'Agate gravé de chiffres.
Un Cachet gravé de lettres turques.

Un petit cachet d'argent.

Une montre d'or a repetition leguée et delivrée à M. de *Sibrick*.

Une montre d'argent et une Turquoise, leguées et délivrées à M. de *Mikés*.

Un chapelet de Corail avec une croix d'argent doré faite en reliquaire, legué et délivré à M. l'abbé *Radulovics*.

La montre d'or a repetition, la montre d'argent et Turquoise et le Chapelet de corail &ª, le tout a esté delivré aux denommez cy contre.

Dans deux coffres servant de Buffet contenant deux tiroirs chacun, et un troisième coffre tous trois marquez N° V ou il y a l'argenterie du Garde Gobelet. Selon le détail.

Sçavoir.

Un couvert pour S. A. S.
Une Cuilliere pour le Sirop
Deux pompes.
huit plats.
Une Boete pour le Caffé.
Deux petites Cuillieres.
Une Boete pour le Thé.
Une saliere de vermeil.
Cinq Tasses de Porcelaine avec leur soucoupes.
Deux Thetieres de Porcelaine garnis d'argent.
Un porte caffé avec une poignée et 4 chaines.
Une Lampe à deux branches.
Un petit sucrier d'or.
Deux soucoupes.
Deux coffres de Maroquin noir de Turquie brodez en argent.
Une fontaine de même que dessus avec son couvercle.

Reconnu les trois coffres N° V et qu'ils contiennent les effets cy contre.

Suite du N° V Bon.

Les effets cy contre sont dans le coffre N° V ou il se trouve de plus, un grand Ibrik ou pot d'argent à la Turque avec sa châine, et une garniture d'argent d'une Jatte. Scellez comme dessus.

Une cuvette comme dessus.

Deux surtous garnis chacun de trois girandoles, trois flames, un sucrier, et il se trouve pour l'usage de tous deux, trois caraffes d'argent et leurs couvercles, quatre Caraffes de Cristal avec leurs couvercles de même, — desquelles il s'en trouve deux garnies d'argent, et en outre de tout ce que dessus marqué, il se trouve le couvercle d'argent d'un Caraffon dont feu S. A. S. disposa.

Une fourchette à pointes d'acier.

Un petit couteau pour le fruit.

Un tapis de ce pays verd et jaune: qui couvroit le Buffet.

Une toille cirée bordée d'une dentelle d'argent.

Un porte a boire ou caffé de Bois garny d'Etoffe.

Une chasse mouches de palme.

Les effets cy contre sont dans le coffre N° X ou il se trouve de plus un sabre à la Turque garny d'argent doré avec son fourreau de velours.

Un coffre marque N° X contenant.

Une housse de fauteuil de velours verd gallonée d'or.

Une housse de Tabouret de velours rouge.

Un dessus de Toilette de Damas Cramoisy garny d'un grand galon d'or avec une frange de même.

Une housse à la Turque brodée d'or en plein.

Six sangles.

quatre Paneaux.

Douze mors.

deux paquets de Ruban jaune et noir.

deux Bridons de soye rouge.

Un harnois complet avec des pierreries dont le Grand Seigneur a fait présent.

Les effets cy contre se trouvent dans ledit coffre N° X qui a esté scellé dessus.

Un harnois d'argent doré fait en Hongrie.

Trois Masses d'armes d'argent doré.

Un paire d'Estrieux à la françoise.

quatre Estrieux d'argent à la Turque.

Deux Mors à la Turque.

Dans un coffre N° Z il se trouve ce qui suit. Sçavoir.

Un Lit à Niche avec quatre petites portieres de Damas de Scio.

Les effets cy contre sont dans le coffre N° Z.

huit pièces d'Alaya neuves.

huit housses de Drap verd pour des Tabourets.

Un grand tapis de velours cramoisy et un carreau avec un double galon d'or.

Une piece de velours verd entiere et six pics.

Un tapis de Table façon de la Chine.

Une des sept pièces et le morceau manquent.

Une tapisserie de Damas doublée de toille blanche en sept pieces et un morceau.

Quatre housses de formes de Damas verd garnies de franges de soye jaune.

Les effets cy contre sont dans ledit coffre N° Z.

Trois housses de fauteuils en six pièces de même Etoffe.

Quatre housses de Tabourets de même Etoffe garnies de frange de soye jaune.

Deux pieces manquent.

Deux rideaux de Taffetas verd à carreaux et quatre pièces pour des fenetres.

Les effets cy contre sont dans le dit coffre N° Z ou se trouve de plus, deux Portieres de Damas verd de Lion doublées de Boucassin verd, quatre pieces de Damas blanc de Chio doublées de Boucassin blanc et deux Rideaux de Damas et Chio fonds verd et fleurs blanches doublez moitié de Damas blanc et moitié de Boucassin blanc. Et le dit coffre a esté scellé comme dessus.

Six morceaux de satinade blanche a fleurs rouges qui servent à tendre un lit à niche.

Les effets cy contre se trouvent dans la dite caisse N° 5, qui a este scellée comme dessus.

Il y a une caisse marquée N° 5.

Sept fusils à deux coups.

Deux paires de pistolet à deux coups.

Cinq paires de pistolets à un coup.

Et ayant procédé pendant deux jours aux dites verifications et appositions de scellez, les quatre coffres N° 1., 2., 3., 4 ont esté laissez en la Chancelerie de l'Ambassade de France comme auparavant, et les autres coffres numerotez A. B. C. E. F. G. H. I. K. L. M. N. T. V. X. Z. ensemble la caisse N° 5 sont demeurez dans le magazin du dit Sieur *Magy* pour le tout etre representé sauf les risques par le dit Sieur *Magy* et par nous susdit chancelier lorsque besoin sera. Fait en la maison du dit Sieur *Magy* à Galata lez Constantinople en présence des dits Sieurs *Bechon, Damosily, Spatz* et *Lahoreau* qui ont signé avec le dit Sieur *Magy* et nous susdit Chancelier le vingt unieme Mars apres midy l'an mil sept cens trente six.

Suite du dit Inventaire.

Etat de ce qui se trouve à Rodosto dans la Maison aux appartements et Garde meubles.

Une table couverte de velours, vuide.

Une petite table de Tabasi couverte de velours verd.

Une petite table de toilette ou il n'y a rien.

Une autre petite table de toilette ou il n'y a rien.

Une petite table en ecritoire garnie de deux encriers d'argent.

Il y a dans un coffre noir.

Un lit de camp pour S. A. S. de damas cramoisy bordé d'un galon d'or tout accomply excepté la Courte pointe qui a esté employée pour la Chapelle.

Six housses de Chaises de Damas cramoisy en douze pieces bordeés d'un grand galon d'or et d'un petit.

Une housse de Damas en deux pièces sans galon.

quatre rideaux de lit de Taffetas cramoisy.

deux couvertures de Dimitte de soye piquées.

Une couverture de laine.

Une garniture du petit Cabinet de paravant d'étoffe de soye verde en or et pour le dehors.

Une garniture de Laine verde et jaune faite à Constantinople.

douze dossiers de chaisses verds et jaune de laine faits à Constantinople.

Deux bandes de Tapisserie.

quatre housses de Tabourets de velours cramoisy de Constantinople.

Une couverture de Dimitte de Chio.

Dans une malle ronde assez longue il y a un lit complet de Damas verd avec des galons et des franges de soye jaune.

Il y dans un coffre ferré, de bois blanc.

Onze pieces et demie de drap ecarlatte des Gobelins.

Quarente huit pics St Malo.

Quarente sept pics un quart grand galon d'or.

Cent vingt six pics bordé d'or.

Trente douzaines de gros boutons de cuivre doré sur bois.

Vingt une douzaines de petits boutons de cuivre doré sur bois.
deux Benitiers d'argent doré.
Six pics Ratine blanche.
douze pics et demy serge blanche de Laine.
deux pieces entieres de Damas de Tours verd.
douze pics et demy de tapis verd de Florence.
quatorze pics de Taffetas bleu de France.
Six pics et demy dimitte de soye blanche.
Vingt cinq pièces de Ruban de soye blanc large.
Ving trois pièces id. rouge.
deux paquets de frange de soye jaune.
quatre pièces de Boucassin rouge fin.
Trois pieces de Boucassin bleu grossier.
neuf pieces de Boucassin verd grossier.
douze pieces et demie Toille grise de France.
Cinq pics trois quarts Toille crue de France.
Un paquet de soye jaune contenant six echeveaux.
Un paquet de soye rouge contenant un echeveau et demy.
Un echeveau de soye verde.
Un petit peloton de soye verde en cordonnet.
Un paquet de soye bleue contenant huit echeveaux.
Un paquet de soye Caffé contenant trois echeveaux.
Une piece et demie de ruban de fil large.
Une piece de ruban de fil étroit
Sept paquets de cordonnet de Cotton blanc.
quatre pieces et quatre pans de Boucassin rouge grossier.
Un paquet de fil blanc fin.
Un echeveau de fil verd.
Un paquet de fil rouge contenant deux écheveaux
Un paquet de fil jaune d'un echeveau.
Un paquet de fil roux.
Cinq pieces de cordonnet de soye bleue.
Cinquante quatre pics de galon d'or étroit.
Septante deux pics de galon d'or large.
quatre glands d'or.
Un pic un quart frange.
Demy pic galon d'or travaillé.

Deux paquets de boutons de cuivre doré desquels on a pris deux garnitures complettes pour les habits des deux Garçons de chambres.

Trente douzaines de gros boutons dorez.

Cinq douzaines de petits boutons dorez.

Une piece de Serge de Laine entiere ecarlate.

Deux paquets de fil de Chevres écarlate.

Quatre rideaux de Taffettas verd.

Deux autres id.

Douze morceaux de Taffetas cramoisy qui servoient de tapisserie a une fort petite chambre.

Deux housses de Chaises en quatre pieces de Damas cramoisy avec un galon d'or.

Une Tapisserie de Taffetas bariolé en sept pieces doublée de Toille Escamitte.

Un tapis de Turquie de Laine rouge et bleu avec des filets d'or.

Une grande housse de cheval a la Turque de Drap écarlate en broderie d'or et argent.

Meubles.

Une Tapisserie de Cuir doré.

Une Tenture de Tapisserie en trois pieces à bandes de Mohere jaune, les autres bandes representant le Cris de Paris, et une Portiere de même.

Une Tenture de Tapisserie de Damasquette en cinq pieces avec quatre dessus et dessous de fenetres.

Quatre pieces de Tapisserie de Peluche qui servent de Tapisserie dans l'oratoire.

Une Tenture de Tapisserie à personnages en six pieces.

Une Tenture de Tapisserie de Verdure de Flandre en six pieces.

Une Tenture de Tapisserie de Brocatelle de Venise en quatre pieces.

Quatre rideaux de Taffetas verd en Tendelets.

Deux rideaux de fenêtres de toille fine de Cotton en quatre pieces.

Douze feuilles de Paravant en deux pieces.

Six feuilles de Paravant de Toille rayée.

Un fauteuil en Confessional avec deux carreaux couverts de Damas servant au dossier et au fonds.

Un fauteuil pliant de Velours ciselé.

Quatre fauteuils pliants couverts de Pane de Cramoisy.

Deux tapis de pied.

Une chaise de Maroquin qui se demonte avec sa housse de Damas Cramoisy bordée d'un galon d'or.

Un chaise de Maroquin rouge qui se demonte.

douze chaises pliantes garnies de Maroquin noir.

Une chaise percée avec une fontaine de cuivre.

Deux tabourets plians dont l'un a une housse de velours Cramoisy du pays avec son carreau.

Un tabouret de bois de noyer tourné sans housse.

Douze tabourets pliants couverts d'une housse faite en Turquie.

Cinq Bancs plians avec chacun son petit matelas et leurs housses de Drap Londrine rouge bordées d'une frange verde.

Deux vieux plians tournez de bois de Noyer.

Douze plians a dossier, couverts d'une étoffe de Turquie.

Une grande table avec quatre tiroirs servant de Garde robbe, couverte d'un tapis de drap verd.

deux pieces d'Indienne qui servaint de Tapisserie a la sacristie de l'oratoire.

deux petits sophas avec huit carreaux et deux Matelas d'Alaya.

Un sopha avec cinq carreaux de velours ciselé a fons d'or, et le Matelas de Drap Londrine seconde rouge.

quatre bras dorés contre le mur.

quatre formes dont les pieds se demontent, couvertes de Boucassin verd.

Une petite Table avec son tour de Roues — satiné fait en boete.

Un pulpitre de chagrin avec sa branche, garny de velours verd.

deux pieds de Table pliants.

Une grande Natte d'Alexandrie

Un sopha avec huit Carreaux d'Alaya.

Un lit de repos couvert de Maroquin rouge avec sa housse de Damas Cramoisy avec un galon d'or.

Un Billard avec son couvert de Toille de Tente.

Un Matelas de Laine couvert d'une Toille blanche.

deux Matelas de Crin couverts de toille rayée.

Un oreiller de Laine.

deux oreillers de plume.

Une Couverture d'Indienne doublée de Boucassin.
Un lit a tombeau garny de Bours de Cotton.
Un lit de deux Bancs avec trois planches.
Une grande Table de bois blanc avec un tapis de drap verd.
Un pulpitre couvert de Maroquin noir.
Une Table pliante de bois blanc.
deux Tabourets garnis de drap verd.
Un Tabouret garny de Maroquin.
deux Chandeliers de Leton et une mouchette.
Un Matelas de Laine couvert d'une toille rayée.
Un Carreau de même Toille.
Une Paillasse de même Toille.
Trois grands Matelas de Laine pour des sophas.
deux Makats pour le sopha de Drap rouge un grand et un petit.
dix Carreaux de velours rouge ciselé pour des sophas.
deux petites Tables pliantes de bois blanc avec leurs Tapis de drap verd.
Une Jatte et une Aiguiere de fayance.
Une tapisserie d'Indienne tendue dans une armoire servant de lit avec les rideaux.
Une tapisserie d'Indienne vieille a une galerie.

Inventaire des hardes et Linge de la Garderobbe delivrez aux valets et Garçons de Chambre. Sçavoir.

Un manteau rouge de Camelot bordé d'or.
Une veste de velours rouge sans manches ny doublure.
Une Robbe de Chambre de velours a deux poils.
Une grande Robbe verde a la Turque.
Une id. de Ratine à la Turque.
Une id. petite de Dimitte blanche.
huit vestes de Bazin.
deux grandes culottes de Ratine a la Turque.
Neuf vestes de Ratine.

Linge.

Dix neuf chemises fines.
Trente quatre chemises plus grossieres.

six chemises de Ban.
Dix draps de Lit.
Dix neuf Camisolles de flanelle.
Deux Camisolles de Mouleton.
six Calçons de Toille.
Deux bonnets de nuit.
Dix Calottes piquées.
Trois Calottes de Cotton.
Cinq Cravattes a Dentelle.
Sept cravattes unies.
Six peignoirs.
Seize mouchoirs de soye.
Un paquet de Chaussons de fil gris.
Dix huit paires de Chaussons de Sigovie.
six frotoirs.
Une Trousse pour la Toilette.

Hardes qui restent en nature entre les mains du Sieur Spatz.

Une pelisse couleur Caffé doublée de Sobole.
Une Robbe de Camelot Caffé doublée d'hermine.
Une Ceinture Canelle garnie de petits boutons dorez.
Un Bonnet de Sobole.
Six mouchoirs de soye rouge à la Turque.
Trois pieces de Dimitte.
Une Robbe bariolée à la Turque.
Une ceinture à la Turque d'étoffe du pays.
Une tente ou Pavillon rond doublé de Damas Cramoisy fait en France, dans deux étuis de cuir.
Quelques tentes ou Pavillons à la Turque tres usez.
Deux Tours, un grand et un petit avec tous les instrumens necessaires pour leurs usages.

Armes.

Un sabre garny d'argent avec le Manche d'Agate.
Deux fusils avec les canons Espagnols.
Un fusil à la Turque.
Une lance avec deux canons de pistolets.

Deux fusils à deux coups.
Un fusil neuf a un coup.
Une carabine.
Deux paires de pistolets neufs.
Une paire de pistolets vieux.
Deux Bayonettes.
Deux Couteaux de chasse.
Un fusil pris apres la mort de *M. Sibrick* fait par *Château.*
Un autre fusil fait par le *Hollandois.*

Etat des ornements de la grande chapelle.

Un ornement blanc à fleurs, de soye doublé de violet complet. Chaque couleur a son devant d'autel.

Un ornement complet d'etoffe brochée en or doublée de Taffetas blanc.

Un ornement complet de Tabis verd avec une bande en or bordé d'une dentelle d'or.

Un ornement complet d'étoffe de venise bordé d'une dentelle d'or, doublé de noir.

Un ornement complet de Dimitte de Soye rouge avec de la decoupure de velours rouge sur du Diba en or.

Un ornement complet rouge de Dimitte de Soye avec un galon sistime en or.

Un ornement complet pour la campagne d'étoffe de soye crue du pays.

Une Chape d'Étoffe de venise doublée de noir avec ses Dalmatiques, une Etole et deux Manipules, le tout bordé d'une dentelle or et argent.

Une Chape a fons de Dimitte de soye rouge avec de la decoupure de velours sur un fons de Diba or, deux Manipules et une Etole.

Une Chape de Damas blanc doublée de violet et une Etole de même.

Un ornement pour le Tabernacle de velours rouge avec de la decoupure.

Un autre brodé de soye.

Linge de la Chapelle.

Six Aubes pour les Prêtres.
huit Aubes pour les Enfans de Choeur.
Sept surplis pour les Prêtres.
quatre Nappes de Dentelle.
Dix sept Amics.
vingt sept Lavabor.
quatorze Mouchoirs.
quatre grandes bourses pour le Calice.
cinq petites bourses pour la Patene.
Dix Cingules pour les Prêtres et les enfans.
six Essuyemains
Une Nappe pour la Communion.
Une Echarpe pour le Saint Sacrement.
Deux Taffetas blancs pour couvrir les Croix.
Trois Morceaux de Taffetas violet pour les croix.
Une couverture pour le grand autel, de Taffetas verd.
huit Nappes de Cotton
neuf Torchons.

Argenterie de la Chapelle.

Une Croix d'argent.
Deux Calices.
Deux Patenes.
Deux Bassins.
Deux Burettes.
Une Navette et sa Cuilliere.
Un Encensoir.
Six branches de fer couvertes d'une feuille d'argent.
Un bénitier argenté et son goupillon.
Une Lampe.
Une burette pour l'eau du Baptême
Deux burettes pour les saintes huiles.
Deux branches de fer.
Deux branches de fer doré.
Deux Chandeliers en branches dorées.

Meubles particuliers de la Chapelle.

quatre Tapis de Turquie.
huit bancs pliants avec leurs housses de drap rouge.
Deux gueridons de bois.
quatre plians avec leurs housses.
trois bancs.
deux Draps mortuaires.
six Robbes pour les enterremens.
Un Terequé ou Robbe noire pour les Prêtres.
Deux Pulpitres pour le Choeur.
Trois fers pour les hosties.
Une boete pour le sel.
Deux housses de Damas Cramoisy galonées d'or pour les Pulpitres
Une id. de Damas violet.

Livres de la Chapelle.

Deux Missels.
Trois Graduels.
Trois Antiphonaires.
Un grand Graduel.
Un grand Antiphonaire.
quatre Breviaires.
Deux livres de plein chant par M. Dumaret.
Deux Pulpitres pour l'autel.

Les ornemens et linge de la petite chapelle.

Trois Chasubles.
Cinq Etoles.
Cinq Manipules.
Cinq voiles de Calice.
Cinq bourses.
Cinq paremens d'Autel.
Un Pulpitre.
Trois Nappes d'Autel
Deux Aubes.
Deux surplis.

Six Amict.
Six Corporaux.
Douze Purificatoires.
Douze Tours d'etoffe garnis de dentelle.
Trois Nappes unies.
Douze Lavabor unis.
Six Etuis de Toille blanche.
Trois Cingules.
Un Missel.
Un Pavillon faisant la Chapelle, de velours Cramoisy avec un grand galon d'or autour.

Catalogue des Livres de la Bibliothèque.

In folio.

	Tomes
Dictionnaire de la Bible du Pere Calmet	4
Dictionnaire œconomique, deux exemplaires	4
Dictionnaire des Artz	2
Histoire de France	3
Une Bible	4
Ordre de la Toison	1
Meditationes super Genesim	1
Sancti Pauli exposit	1
Entretiens de Teophile	1
Le Gaudier de natura et causis (?)	1
Bona opera	1
Histoire de Malte	4
Tripartitum Regni Hungariæ	1

In quarto :

Oeuvres de Ste Therese	1
Histoire de l'ancien et nouveau Testament par le pere Calmet	2
l'Ambassadeur	1
Guerres des Gaules	1
Memoires de l'artillerie	2
histoire de la Constitution	1
histoire Ecclesiastique par l'abbe Fleury	28

	Tomes
Un livre d'oizeaux	1
Memoire et l'histoire de l'Academie	17
histoire militaire	7
perpetuité de la foy	5
Theorie du Jardin	1
Theologie Astronomique	1
Concordancium Bibliorum	1
Semaine Sainte	1
Traitté de l'Eglise	1
Liturgie sacrée	1
Observations sur les Campemens	1
Discours de Lanon	1
Dictionibus Virtutis	1
Lettres d'un Theologien	1
Lettres a un Magistrat	1
Homo Christianus	1
Polibe par Follard. Il se trouve à Constantinople.	6

In Octavo.

Confessions de St Augustin	1
Actionibus Virtutis	1
Concilium Tridentinum	1
Lettres du Pere Quesnel	1
Frequente communion	1
Instruction Chrétienne	1
Prieres publiques	1
Bibli sacri et novi	1
prejugez legitimes	1
Usage des sacremens	1
Elevation à Dieu	2
l'importance du salut	1
Mort Chrétienne	1
Regles des saintes Ecritures	1
Les anciennes Liturgies	3
Explication Litteraire, historique et dogmatique de la Messe	4
Traitté de piété	1
Voyages de Cyrus	1

	Tomes
De disciplini christiani	1
Pseaumes en prieres	1
Avertissement aux Protestans	1
Sermons du Pere Massillon	4
Sermons du Pere Bourdaloue	8
l'année chrétienne	13
sentimens de piété	1
Imitation de Jesus Christ	1
Catechisme de Montpellier	3
histoire des variations	4
histoire de la vie de Jesus Christ	1
Simbole de Nicole	2
Sacrement de Nicole	2
Oraison dominicale de Nicole	1
Le chrétien dans la tribulation	2
Elevation sur la passion	1
Viacumpendi ad Deum	1
Bible de Sacy	43
Nouveau Testament	4
Instruction penitente	1
De Missa tractatus	1
Exercice de penitence	1
l'unité de l'Eglise	1
Prières chrétiennes	1
Elevation sur les misteres	1
Commentaires de Montlue	2
Telemaque	2
Relation de l'Ethiopie	5
Spectacle de la nature	1
Discours sur l'histoire Ecclesiastique	2
Instruction au droit Ecclesiastique	2
Vertus de M. le Dauphin	1
Choix de l'étude	1
Catechisme historique	2
Coeur de Jesus Christ	3
Lettres de Ste Therese	2
Cosmopolite	1
La Toison d'or	1
Traitté de mignature	1

	Tomes
Sermons du Pere Colombies	4
Sermons du Pere Chemine	3
Art de Laver	1
Traitté de la civilité	1
Elemens de Mecaniques	1
l'art d'employer le tems	1
Memoires des Missions	6
Lettres edifiantes	17
Epitres et Evangiles	4
Breviarium Monasticum	1
Mœurs des chrétiens	1
Mœurs des Israelites	1
Etat de la France	4
Jesu al cuore del huomo	1
Pensées chrétiennes	1
Voyages de Sirie	2
Triomphe hermatique	1
Veritez rendues sensibles	2

Ecurie.

Huit selles a l'angloise couvertes de velours rouge, degarnies.
Deux selles à la Turque.
Une selle à la Tartare garnie d'argent.
Deux brides a la françoise.

Etat dece qui se trouve dans le departement de la Maison.

Meubles de la salle a manger.

Douze chaises de drap verd.
Deux tables, une grande et une petite
Un tapis de drap verd.
Deux chenets, une pelle, et une pincette.
Une fourchette de fer pour le feu.
Quatre Rideaux pour les fenêtres.
Deux Rideaux au devant du Buffet.
Quatre Rideaux pour les portes.
Une petite table adherente au mur garnie d'Indienne.

Une tapisserie de cuir doré
Un grand tapis sur la table à manger.
Un Paravant de Bours.

Dans le Buffet.

Quatre vieux rideaux d'Indienne.
Un porte manger de sept couverts avec les treteaux.
Une vache de cuivre.
Une presse pour le linge.
quatre soucoupes de cuivre étamé.
une cuvette de cuivre.

Argenterie qui sert actuellement.

Six petits plats.
Deux Cuillieres à potage.
Deux Cuillieres à ragouts.
Quinze Cuillieres a service.
Quinze fourchettes id.
deux fourchettes a pointes d'acier.
quatre salieres.
quinze couteaux à manches d'argent.
huit attelets.
deux Caffetieres.
Un porte caffé avec le manche et 4 chaînes.
Cinq cuillieres a caffé
six Tasses a filigrane.

Batterie de Cuisine neuve dont on ne se sert point.

Quatre Marmites, deux grandes et deux petites.
Deux grandes Casseroles.
Deux Tourtieres avec leurs feuilles et leurs couvercles.
Dix huit Casseroles grandes et petites.
Cinq princesses sans couvercles.
Cinq pommes d'amour avec leurs couvercles.
Quatre Instrumens pour la patisserie.
Deux Coquemartz.
Quatre Cuillieres, deux grandes et deux petites.

deux couteaux à hacher.
six fleurons.
Un four avec sa feuille et son couvercle.
Deux braisieres une grande et une petite.

Il y a une autre Batterie de Cuisine vieille et servant actuellement. Pour le linge et les autres articles qui concernent tes effets des magazins de la Bouche, on n'a pas jugé à propos de les joindre icy comme contenant un détail trop étendu de plusieurs choses qui se consument journellement et autres de peu de conséquence, quoy qu'elles soient enregistrées dans les Inventaires, Signé :

Mikes.

J. Germain payeur de la Maison.

Bechon pour ce qui concerne le departement de la Maison.

Collationné à l'original demeuré en chancelerie, par nous chancelier et premier secretaire de Monseigneur l'Ambassadeur de France à la Porte Ottomane, a Pera lez Constantinople le trentième jour du mois d'avril mille sept cens trente six.

Signé : *Belin.**

* Ugyanaz a portai franczia nagykövetségi cancellár és titkár, a ki 31 évvel előbb Thökölÿ Imre fejedelem végrendeletét Izmidben hitelesítette. (L. ezt általunk a M. Tud. Akad. *Monumentákban* Írók XXIII. köt. 397. l. kiadva.)

PÓTLÉK.

De Saussure Törökországi Utazásai 1735 október 29-én Smyrnából keltezett levelében, melynek teljes szövegű másolatát Lausanne-ból már csak e mű kinyomása közben kaphattuk meg, a Smyrna környékén fekvő mezőség («Campagne aux environs de Smyrne») leirásánál igen érdekes visszavonatkozást találunk Rodostóra, mely a mi magyar másolónk, Tóth Sándor úr figyelmét valahogy kikerülte. Pótlékúl ide iktatjuk tehát azt, úgy eredetiben, mint fordításban.

Des Cameleons.

Un jour me promenant a la Campagne aux environs de Smyrne je trouvai dans une haye un *Cameleon.* Ils y sont cependant assez rares. J'en avois deja vû. *J'en avois meme gardé deux assez long tems a Rodosto. On les avoit apporté de Tripoly de Syrie. On en avoit fait present au feu Prince Rakoczy.* Comme cet Animal est fort curieux, je vais vous en faire la description. C'est mal a propos que quelques Auteurs disent que c'est une espece de lézard; il n'en a aucune ressemblance. Le corps du Cameleon est de la grosseur de celui d'un rat, mais plat des deux cotés, et le dos tranchant comme celui d'un cochon. Sa tete est fort grosse, sans col. et adherante au corps. Sa gueule est extraordinairement fendue, de sorte que quand il l'ouvre, elle est d'une grandeur etonnante, elle n'a point de dents. Les yeux du Cameleon sont noirs comme du jayet, un peu plus gros que la tete d'une epingle; ils sont enchassés dans une espece de boule qui tourne

de tout sens, de sorte qu'il peut regarder en haut et en bas en meme tems, ou tenir un de ses yeux fixe et remuer l'autre. Cet Animal a quatre jambes, maigres, seches, et fort longues, celles de devant se tiennent au corps presque sous la tete et celles de derriere n'ont point de cuisses, elles sont attachées près de la queue ; les piés ou pattes sont fendues en deux parties, elles ont chacune deux especes de petits doigts avec de petites griffes. Le queue est fort longue, elle se recourbe et s'entortille de tous sens. Le Cameleon marche fort lentement ; quand il veut descendre un arbre ou un arbrisseau, c'est toujours avec beaucoup de precausion ; il ne quitte point une branche, qu'il n'en tienne une autre et meme pour etre plus ferme il s'aide de sa queue, avec la quelle il se pend quelques fois, et se laisse doucement couler a terre, ou sur une branche.

Ce qu'il y a de plus surprenant, et de plus remarquable dans cet animal, c'est son changement de couleur. Sa peau est si mince qu'elle est presque transparente. Sa couleur naturelle est gris de souris, ou un gris cendré avec quelques petites taches d'une couleur plus foncée ; du moins lors qu'il dort, ou qu'il est mort, il est de cette couleur là. Mais c'est une chose admirable que de voir les differentes couleurs qu'il prend quelques fois quand il veille. Je crois que tous ces changemens sont causés par les differentes passions dont le cameleon est animé, et non pas comme le pretendent quelques Naturalistes qu'il emprunte des diverses couleurs des objets sur les quels, ou pres des quels on les met. J'en ai fait souvent l'experience. J'ai mis quelques fois les miens sur des draps rouges, beu, verd, noir, mais ils n'en prenoient point les couleurs, de plus je les ai vû souvent changer deux ou trois fois de couleur dans moins de demi-heure, sans qu'il y eut aupres d'eux de la couleur quils prenoient. Cependant il y a quelque chose a dire en faveur de ces Naturalistes. Je tenois ceux que j'avois a *Rodosto* dans une cage ; un jour j'en laissai la porte ouverte ; un de mes Cameleons sortit, et grimpa le long d'un des rideaux de mes fenetres qui etoient de toile blanche ; Apres

l'avoir cherché assez long tems, je le trouvai au dessus du rideau, pres que aussi blanc que la toile sur la quelle il etoit, ce qui avoit fait que j'avois eu de la peine a le trouver; il est vrai qu'il avait quelques taches de quelques nuances plus foncées que le reste du corps; un instant apres que je l'eus pris, il devint noiratre avec des taches un peu plus claires. Celui que j'ai trouvé dans la haye a la Campagne pres d'ici etoit tout verd et parfaitement de la couleur des feuilles entre les quelles il etoit. Je ne l'aurois point apperçû, s'il n'avoit pas remué, quand par hazard je jettai les yeux dessus. Lors qu'il vit que j'allois le prendre, il se laissa tomber, et devint presque noir, c'est la couleur que les Cameleons prennent quand on les chagrine. Comme ils sont extremment frilleux, lors que les miens avoient froid, ils etoient d'un gris bien foncé quelques fois avec cinq ou six grosses taches, et d'autres fois sans aucunes taches; si je les portois alors au soleil, ils ouvroient leurs grandes gueules, et ils prenoient un verd avec mille petites taches jaunatres repandues par tout le corps jusqu'au bout de la queue; d'autres fois ils devenoient d'un gris blanc avec diverses taches grandes et petites d'une couleur verdatre. Lors quils changeoient de couleur, ce n'etoit jamais tout d'un coup, mais toujours peu a peu.

Quelques Naturalistes ont ecrit que le Cameleon ne mange point, et ne vit que de l'air. J'ai vu souvent les miens prendre et manger des mouches, ce qu'ils faisoient d'une façon singuliere. Le Cameleon a une langue qui fait presque le meme effet que la trompe de l'Elephant, il l'allonge et la racourcit comme il veut; lors qu'il la tire et l'allonge, elle est ronde, mince, et de la longueur de tout son corps; elle a au bout une espece de petite boule toujours couverte d'une humeur visqueuse; quand le Cameleon veut prendre une mouche ou quelqu'autre insecte, il lui darde sa longue langue, la mouche se prend ou s'attache a la liqueur gluante, et le Cameleon retire sa langue ce qui se fait avec une vitesse surprenante. M^r^ le Consul de *Hochepied* m'a dit qu'il avoit vû des Cameleons prendre des mouches d'une

autre façon. Ils se couchoient sur un coté, comme s'il dormoient, ils tendoient leurs langues tout le long du corps, les mouches qui aiment et recherchent tout ce qui a quelque humidité venoient se poser dessus, et quand les Cameleons sentoient qu'il y en avoit une certaine quantité, ils retiroient leurs langues avec une si grande promptitude que jamais aucune mouche ne s'échapoit. Il m'a dit encore, qu'il avoit vû quelques fois a la Campagne des Cameleons succer ou ramasser avec leur langue la rosée de dessus les fleurs ou les feuilles. Ainsi ces Animaux ne vivent pas de l'air. Mais il est certain quils peuvent vivre longtems sans rien manger. Ceux que j'avais a *Rodosto* ont vecû plusieurs mois, sans rien avaler que quelques mouches, et meme assez rarement. Quand le froid commença a venir, ils perdirent peu a peu leur vivacité; ils s'engourdirent; ils ne mangerent plus rien, et en fin ils moururent quand il vint a faire bien froid, quelque precaution que j'eusse de les tenir au chaud autant que je le pouvois. J'eus la curiosité de les ouvrir; je leur trouvai un estomac et un boyeau; l'un avoit huit ou dix petits oeufs. Les Cameleons qui sont a la Campagne se fourrent en Automne dans quelques trous en terre, ou ils restent comme morts jusquau Printems suivant.

A kaméleonokról.

A mikor egy alkalommal Smyrna vidékén sétálgattam, egy bokorban egy kaméleont találtam. Pedig ezek itt eléggé ritkák. Már láttam volt azelőtt ilyen állatokat, sőt *Rodostón két kaméleont elég hosszú ideig gondoztam is. Tripolisból, Syriából hozták volt azokat ajándékúl néhai Rákóczi fejedelemnek.* Minthogy ez az állat igen érdekes, róluk való leirásomat közlöm Önnel. Nem helyes az, a mit néhány iró mond róluk, hogy t. i. a gyiknak egyik fajtája; mert nem is hasonlítnak ezek egymáshoz. A kaméleon akkora, mint a patkány, de két oldalt lapos és hátának a formája a disznóéhoz hasonlít. Feje jó nagy és közvetlenül a törzshöz nőtt,

úgy, hogy nincs nyaka. Szája rendkívül mélyre metszett, úgyannyira, hogy ha kinyitja, meglepően nagy. Foga nincs. A kaméleon szemei szurokfeketék, valamivel nagyobbak, mint a gombostű feje s golyófélébe vannak beékelve, úgy, hogy mindenfelé forgathatja, s egyszerre fölfelé is, lefelé is tud nézni, avagy az egyik szemét nyugton tartja, míg a másikat ide-oda forgatja. Ezen állatnak négy sovány, száraz és igen hosszú lába van, mellső lábai testének elején majdnem a feje alatt vannak, a hátulsó lábak pedig, — melyeknek nincsen czombjuk — a fark közelében állanak; lábfejeik kettéhasítvák s minden ujjnak kicsiny karma van. A farok igen hosszú s mindenfélekép hajlik és csavarodik. A kaméleon igen lassan jár; ha valamely fáról vagy ágacskáról le akar mászni, ezt mindig nagy elővigyázattal teszi s az ágat addig el nem hagyja, míg a másikat jól meg nem fogta és biztonság kedvéért a farkával segít magán, a melylyel néha ágba kapaszkodik s lágyan lecsúszik a földre vagy másik ágra.

Ezen állatnak legmeglepőbb és legnevezetesebb tulajdonsága az, hogy a színét változtatja. Bőre oly vékony, hogy majdnem áttetsző. Természetes színe egér vagy hamuszürke, kissé sötétebb foltokkal; legalább akkor, mikor alszik vagy mikor meghalt, ilyen a színe. Csudálatos látvány azt nézni, hogy ha ébren van, hogyan változtatja a színét. Azt hiszem, hogy ezen színváltoztatásnak oka amaz érzelmekben rejlik, a melyek a kaméleont épen elfogják s nem abban, a mit némely természettudós állít, hogy t. i. azon tárgyak színét veszi fel, a melyeken kúszik vagy a melyek mellé teszik. Ezt többször kipróbáltam. Az én kaméleonjaimat többször tettem piros, kék, zöld, fekete posztóra, de e miatt sohasem változtatták a színűket, viszont többször figyeltem meg, hogy félórán belül kétszer-háromszor változtatták meg a színüket, a nélkül, hogy olyan szín volt volna a közelükben, a milyenekké váltak. Ámde azért a természettudósok javára is el kell valamit mondanom. Állatkáimat *Rodostón* kalitkában tartottam, melynek ajtaját egyszer nyitva felejtvén, az egyik kaméleonom kijött a kalitkából s a fehér vászon ablakfüggönyön végigmászott. Hosszas

keresés után a függöny felső szélén akadtam reá s majdnem oly fehér volt, mint maga a függöny; s ez okozta azt, hogy oly nehezen találtam meg; igaz, hogy azért néhány sötétebb petty is volt rajta. Alighogy levettem a helyéről, feketéssé vált, néhány világosabb folttal a testén. Az, a melyiket itt Smyrna vidékén találtam, egészen zöld vala, azaz épen olyan, mint a levelek, a melyek között volt. Észre sem vettem volna, ha meg nem mozdul, a mikor történetesen arra pillantottam. A mikor észrevette, hogy meg akarom fogni: eldőlt és majdnem megfeketedett; ez az a szín t. i., a milyenre változnak, ha bántják őket. Rendkívül fázékonyak; a mikor az enyéim (t. i. a rodostóiak) fáztak, sötétszürkékké lettek, s ilyenkor néha öt, hat nagy folt látszott rajtuk, de máskor egy sem. Ha ilyen alkalmakkor a napra kitettem őket, kitátották nagy szájukat és zöld színűekké váltak s ezernyi kis sárga petty látszott a testükön, egészen a farkuk hegyéig; máskor ismét fehéres szürkékké váltak, különféle kisebb-nagyobb zöld folttal. Színüket sohasem változtatták meg egyszerre, hanem apránként.

Némely természettudós azt írja, hogy a kaméleon nem eszik, hanem a puszta levegőből él. De én gyakran láttam, hogy az enyémek legyeket fogtak s ettek és ezt igen különös módon teszik. A kaméleon nyelve hasonlít némileg az elefánt ormányához, a mennyiben tetszése szerint nyújthatja ki s húzhatja vissza; ha kiölti és megnyújtja, akkor az vékony, gömbölyded és akkora, mint maga a teste; s nyelvének végén valami gömbforma van, mely mindig ragadós; ha a kaméleon legyet vagy valami más rovart lát, feléje nyújtja nyelvét és a légy a ragadós nedvhez tapadván, a kaméleon a nyelvét meglepő gyorsasággal visszahúzza. *Hochepied* smyrnai konzul azt mondá nékem, hogy táplálkozásukat ő más módon látta. Szerinte ez állatkák oldalt feküsznek, mintha aludnának s nyelvüket egész hosszában kiöltik, a legyek pedig szeretvén és keresvén mindazt, ami nedves, reátelepszenek; s a kaméleonok mikor érzik, hogy már szépszámú légy van a nyelvükön, ezt oly gyorsan visszarántják, hogy soha egy légy sem menekülhet meg róla. Ő még

azt is mondá, hogy látta néha a mezőkön, mikor a kaméleonok a harmatot a virágokról és levelekről nyelvükkel itták le. Így tehát ezen állatkák nem a levegőből táplálkoznak, de bizonyos, hogy hosszú ideig elélnek a nélkül, hogy ennének. Azok, a melyek rodostói tartózkodásom idején gondozásomban voltak, hónapokig eléltek a nélkül, hogy egyebet mint nehány legyet ettek volna és azt is csak igen ritkán. A mint őszszel a hideg idő beállott, lassanként elvesztették elevenségüket, megmerevedtek, többé mitsem ettek és végül, a mikor nagy hidegek voltak, meghaltak, noha minden igyekezetemmel azon voltam, hogy meleg helyen tartsam őket. Érdeklődésemben felbontottam testüket: egy gyomruk, egy belük volt; az egyikben nyolcz vagy tíz tojást találtam. A mezőkön lévő kaméleonok őszszel valamely földalatti lyukba bújnak s ott maradnak holtak módjára tavaszig.

*

Végre Laussanneban 1740 deczember 23-án kelt, «Histoire du Comte Bonneval» czímű, XIII. sz. levelében is van egy Rákóczi-féle vonatkozás, melyet említett magyar másolónk szintén mellőzött. Nevezetesen gr. Bonneval tábornok (Ahmed basa) 1740 okt. 7-én a Bosporus partjairól ezt írja Saussure-nek:

Lettre de Mr de Bonneval à l'Auteur. (César de Saussure)

«J'ai reçû Monsieur, les deux divers Memoires de ma vie, que vous m'aves envoyés. Je n'ai contribué ni a l'un ni a l'autre; ils sont pleins de mensonges. Le dernier, qui m'a demarié d'avec Mademoiselle de Biron, pour me faire epouser une certaine Salviati etoit a portée d'etre mieux informé, puis que c'est le Sr de Mironne qui a demeuré a Constantinople, et qui est de residence a Liege actuellement. Vous pouves hardiment assurer que ces deux Auteurs sont tres mal informés de mes aventures passées et presentes, et que je n'ai nullement contribué a ces deux ouvrages, qui sont absolument Romanesques.

«*Il y a longtems que j'ai renoncé a la qualité d'Executeur Testamentaire du feu Prince Joseph Rakoczy Le Marquis de Villeneuve cy-devant Ambassadeur de France a voulu chipoter sur cette succession, et lui a fait tort de plus de soixante Bourses qui se sont evanouies.* Le Sr Jacob Marchant n'aura pas manqué de s'adresser a lui pour être payé de ce qui vous est dû. Je ne sais s'il l'a été, n'ayant voulu me mesler de rien avec des Administrateurs, qui ne cherchoient qu'a pescher en eau trouble. C'est a lui que vous deves vous adresser pour vos justes pretensions.

«J'ai été fort affligé de la mort du General de St Saphorin c'etoit un homme d'esprit, d'un grand merite, que j'amois et que j'estimois beaucoup.

«Je vous remercie de tout mon coeur de votre cher souvenir; continues le moi, et je serai toujours avec bien de l'amitié etc.

De Kroutchismec le 7-e Octobre 1740.

Le Comte de Bonneval.»

Kroutchismec est un joli village sur le canal de la mer Noire a deux lieux de Constantinople, Mr de Bonneval y a loué une maison pour y passer les Etés, et s'y retirer en tems de peste.

Gróf Bonneval levele de Saussurehöz.

Uram! Mindkét könyvet* életem történetéről megkaptam. Sem az egyiknek, sem a másiknak létrejöttében részem nincs, hazugságokkal telvék. A második könyvnek, az, a mely de Biron kisasszonytól elválasztott, hogy nőül vegyek bizonyos Salviatit, helyesebb adatokat kellett volna tartalmaznia, miután *de Mironne* úr, a ki most Liège-ben lakik, hosszabb ideig tartózkodott Konstantinápolyban. Bátran hirdetheti Ön, hogy úgy elmúlt, mint mostani életemről mind a két

* Állítólagos mémoire-jait.

író igen rosszúl van tájékozva s hogy e két mű létrejöttében — a melyek teljesen meseszerűek — nincsen részem.

Hosszú ideje már annak, hogy nem vagyok többé Rákóczy József herczeg végrendeletének végrehajtója. Villeneuve marquis, Francziaország akkori nagykövete a portán, sokat kellemetlenkedett a hagyaték körül és azt több mint hatvan ezrény pénzzel (30,000 tallér) károsította meg, a melyek elvesztek. Marchant Jakab úr bizonyára nem mulasztotta el, hogy tőle *az Önnek járó összeg kifizetését* kérje. Nem tudom, hogy ez megtörtént-e? mert nem akartam magamat beleártani oly dolgokba, a hol láttam, hogy a tisztviselők csak a zavarosban akarnak halászni. Őhozzá kell tehát Önnek jogos követeléseivel fordúlnia.

St.-Saphorin tábornok halála igen megszomorított; ő művelt és nagyérdemű férfiú volt, kit igen szerettem s nagyrabecsültem.

Szívemből köszönöm kedves megemlékezését, s kérem, tartson meg abban továbbra is, stb.

Krutsismek,* 1740 október 7-ikén.

Gróf Bonneval.

* Krutsismek szép falu, mely Konstantinápolytól két mérföldnyire a Bosporus mellett fekszik. Bonneval úr házat bérelt ott, hogy nyáron vagy pestis idején oda vonúlhasson vissza. *(De Saussure jegyzete.)*

TARTALOM:

	Lap
Bevezetés	5
De Saussure Czézár élete és munkái	27
C. de Saussure Lettres et Voyages Tome II.	85
C. de Saussure Lettres et Voyages Tome III.	101
De Saussure Czézár Törökországi Levelei II. kötet	185
De Saussure Czézár Törökországi Levelei III. kötet	200
Lettre d'un Gentilhomme à son amy N.	289
De Saussure lapszéli jegyzetei	311
De Saussure följegyzései 1740-ből	317
Függelék *(Rákóczi rodostói ingóságainak jegyzéke, 1736.)*	343
Pótlék	371

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.